М. ПАРДАЕВ

ШКТИСОЛЙЙ ТАХЛПЛ НАЗАРПЯСП

М. ПАРДАЕВ

ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ НАЗАРИЯСИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва урта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаш ҳайъатининг 2000 йил 21 апрелдаги 13-сонли қарори билан дарслик сифатида нашрга тавсия этилган

«Зарафшон» нашриёти,
Самарқанд — 2001.

65.9(5Ў)
П 180

М. ПАРДАЕВ. ***ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ НАЗАРИЯСИ.***
Дарслик.

«Зарафшон» нашриёти, Самарқанд, 2001, 272 бет.

Дарсликда иқтисодий таҳлилнинг мазмуни, предмети, объекти, вазифалари, усуллари, турлари, шакллари, унда қулланиладиган кўрсаткичлар ва ахборот манбалари ҳамда шу курсаткичлар узгаришига таъсир қилувчи омиллар муфассал ёритилган. Шунингдек, унда комплекс, функционал қиймат ва солиштириладиган таҳлил методологиялари кўрсатиб утилган.

Дарслик олий ўқув юртларида «Иқтисодиёт», «Молия», «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит», «Менежмент», «Маркетинг», «Банк иши» каби ихтисосликлар буйича таълим олаётганларга, шунингдек, урта махсус ўқув юртлари талаба ва уқитувчиларига мулжалланган.

Тақризчилар: Тошкент молия институти «Молиявий таҳлил» кафедраси; иқтисод фанлари доктори, профессор И. Т. Абдукаримов; иқтисод фанлари доктори И. А. Ибрагимов.

486837

KUT

© «ЗАРАФШОН» — 2001

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида амалга ошаётган иқтисодий ислоҳотларни жадаллаштириш муаммоси ҳозирги кунда ута долзарб масалалардан биридир. Бу уз навбатида режали иқтисодиёт шароитида шаклланган барча иқтисодий дастакларнинг мазмун жиҳатидан янгиланишини тақозо қилади. Булар қаторига иқтисодий таҳлил ҳам киради.

Иқтисодий таҳлилнинг мақсади ҳозирги шароитда фаолият курсатаётган барча фирма ва корхоналар хўжалик фаолиятини уларни бошқарувчиларга яққол кўрсатиб беришдан, камчиликларни очиб ташлашдан, ички имкониятларни (резервларни) ишга соладиган чора-тадбирларни ишлаб чиқишдан иборатдир. Бу жараёнда таҳлил қилинаётган объектнинг молиявий барқарорлигига, унинг рақобатбардошлигига, молиявий ва иқтисодий потенциалидан қандай фойдаланаётганлигига ҳам объектив баҳо берилади. Буларнинг ҳаммаси охир оқибатда таҳлил фанига, унинг назарий асосига, хусусан бозорли иқтисодиёт шароитида тутган ўрни ва ролига алоҳида тўхталишни тақозо қилди.

Шундай қилиб, таҳлил фанининг бозорли иқтисодиёт шароитидаги тутган роли, ўрни ва вазифалари ошмоқда. Бу эса ўз навбатида фанни шу шароитга мос равишда қайта такомиллаштиришни талаб қилади. Унинг предмети, объекти ва методини бозорли иқтисодиёт нуқтаи назаридан янгича ёритиш қоидаларини бугунги талабга мос равишда ишлаб чиқишни тақозо қилаци. Шу боис ушбу ишда иқтисодий таҳлилнинг предмети, объекти ва методига алоҳида тўхталишга тўғри келди.

Бозорли иқтисодиёт шароитида иқтисодий таҳлилнинг предмети, объекти ва методи билан биргаликда унинг вазифалари ҳам мазмун жиҳатидан янги босқичга кўтарилди. Аммо иқтисодий адабиётларда бу маса-

ла ҳам тўлиқ еритилган эмас. Буни инобатга олиб ушбу ишда иқтисодий таҳлилнинг бозорли иқтисодиёт шароитидаги вазифаларига ҳам алоҳида ўрин берилди.

Иқтисодий таҳлил амалиёт учун ўта зарур ва долзарб ҳужалик дастагидир. Аммо унинг ҳозирги шароитдаги тутган ўрни, бошқа фанлар билан ўзаро алоқалари ҳам янгича ёндашишни талаб қилади. Чунки ҳозирги пайтда жуда кўп янги фанлар кириб келиш билан биргаликда анча фанлар уз моҳиятн, жиҳатидан бугунги кунда керак булмасдан қолди. Хуллас, бозорли иқтисодиётга мос булган янги фанлар тизими шаклланмоқда. Бу фанлар ўртасида иқтисодий таҳлил фанининг ҳам ўзига хос ўрни бор. Шундан келиб чиққан ҳолда ушбу ишда иқтисодий таҳлилнинг бошқа фанлар уртасида тутган ўрни, улар ўртасидаги чегара ва хусусиятлар ҳам алоҳида қаралган.

Ҳозирги шароитда хужалик фаолиятининг иқтисодий таҳлили жаҳон тажрибасидан келиб чиққан ҳолда икки турга бўлиниши кузда тутилган. Биринчиси молиявий таҳлил, иккинчиси эса, бошқарув тахлилидир. Бироқ, чет эл фирмаларида молиявий таҳлил бир хил усулларда амалга оширилмайди. Фикримизча, бу таҳлилда бир хил методологик асос булиши лозим, чунки ҳар қандай корхона, мулк шаклидан қатъи назар, давлат, жамият манфаати нуқтаи назаридан ҳам қаралиши табиий. Зеро, жамиятдаги ҳар бир иқтисодий жараён, моддий бойлик шу жамиятники, чунки корхонанинг ўзи шу жамиятда, шу давлат ҳудудида жойлашган, унинг эгаси эса шу давлат фуқароси. Давлат ўз фуқароларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилади, улар мулкларининг дахлсизлигини таъминлайди. Шу туфайли таҳлил ҳам фуқаролар, корхоналар ва давлат манфаатлари муштараклигини таъминлашга хизмат қилмоғи лозим. Ҳеч маҳал шу учта манфаатнинг қайсидир бирини юқори қўйиб, қолганини иккинчи ва учинчи даражага тушуриб булмайди. Бу эса таҳлилнинг методологик асосини маълум даражада бир хил булишини таъминлайди.

Иқтисодий таҳлил назариясида юқорида таъкидланган масалалар билан биргаликда иқтисодий жараёнларни, хусусан хужалик фаолиятида содир булаётган ҳолатларни ифодаловчи курсаткичларни ҳам куриб чиқиш лозим. Чунки таҳлил пайтида асосан курсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Шу туфайли таҳлилчи

кўрсаткичлар тизимини, уларни таснифлаш йўлларини яхши билиши лозим. Буларни инобатга олиб ишда иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичларга, уларни таснифлаш белгилари ва усулларига алоҳида аҳамият берилди.

Ҳар қандай кўрсаткич бир жиҳатдан натижа кўрсаткичи сифатида намоён бўлса, иккинчи жиҳатидан омил шаклида ҳам келиши мумкин. Таҳлилнинг асосий вазифаси корхонанинг хўжалик фаолияти натижаларига таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаш ва уни яхшилаш чора-тадбирларини ишлаб чиқишдан иборат. Шу жиҳатдан ишда корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятига таъсир қилувчи омиллари, уларнинг таснифи, аниқланиш йуллари ҳам кўрсатиб берилган.

Аммо натижа ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни битта ёки бир неча усул билан аниқлаб бўлмайди. Буларни аниқлаш учун иқтисодий таҳлилнинг жуда кўп усулларидан фойдаланилади. Шу туфайли ишда иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган барча усуллар икки гуруҳга бўлинган ҳолда (анъанавий ва математик) келтирилган. Уларнинг аниқ қўлланилиш йўллари ҳам кўрсатиб берилган.

Хўжалик фаолиятининг таҳлили уни ифода этувчи ахборотлар манбаига асосланади. Улар бухгалтерия, статистик, тезкор ҳисоб ва ҳисоботлардан, режа, меъёр каби бошқа маълумотлардан иборат. Таҳлил назариясида булар ҳақида тўлиқ маълумот бериш лозимлигидан келиб чиқиб, махсус боб шу мавзуга бағишланди. Ҳозирги пайтда ҳисоб ва ҳисоботлар чуқур ислоҳотлар даврини бошидан кечирмоқда. Булар бевосита таҳлилга мўлжалланган ва аниқ маълумотларни етказиб бериши лозим. Шу туфайли таҳлил ҳозирги босқичда ва келажакда ҳам бу борада ўз гапини айтоладиган бўлиши лозим. Шу туфайли таҳлилчи ахборот манбалари тўғрисида тўлиқ назарий ва амалий маълумотларга эга бўлиши лозим. Иқтисодий таҳлил назариясининг таркибий қисмида унинг турлари ва шакллари маълум даражада эга бўлиши лозим. Таҳлилнинг тури жуда кўп. Унинг бири булган иқтисодий таҳлил ҳам бир қанча турли шаклга, кўринишга, хилларга эга. Шу туфайли ишда иқтисодий таҳлилнинг турлари ва шаклларига алоҳида урин берилди. Жуда кўп иқтисодий адабиётларда унинг шакли ва турлари бир хил деб қаралади. Ушбу ишда

шу икки нарсанинг иқтисодий таҳлил нуқтаи назаридан фарқи борлигини исботлашга ҳаракат қилинди.

Иқтисодий таҳлилнинг шаклларидан бири комплекс таҳлилдир. У алоҳида бошқа таҳлилларда такрорланмайдиган узига хос хусусиятларга эга. Шу туфайли комплекс таҳлил методологиясига алоҳида эътибор берилган. Ушбу бўлимда хўжалик фаолиятини комплекс баҳолаш усуллари атрофлича ёритилган. Бу бежиз эмас, албатта, чунки бозорли иқтисодиёт шароитида корхоналар рейтингини аниқлаш, шу орқали уларнинг истиқболини белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Комплекс кўрсаткичлар ана шу саволларга жавоб беради.

Иқтисодий таҳлилнинг бир кўриниши функционал қиймат таҳлилида (ФҚТ) намоён булади. Бу таҳлил шаклида жуда кўп иоанъанавий усуллардан фойдаланилади. Шу туфайли ушбу китобда махсус боб ФҚТ методологиясига бағишланган бўлиб, унинг айрим усуллари ва тушунчалари ёритилган.

ФҚТда корхона фаолиятини бир масъул киши эмас, балки ҳамма таҳлил қилиши мумкин. Бу шу ерда таҳлилни қандай ташкил қилинганлигига ва ким ташкил қилганлигига боғлиқ. Бу таҳлил ҳозир иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда кенг қуллаиилиб келинмоқда. Балки шу ФҚТдан кенг фойдаланганлиги туфайли иқтисодиёти яхши ривожлангандир.

Иқтисодий таҳлилга бағишланган жуда кўп адабиётларда корхона фаолиятини ифодаловчи курсаткичларни таҳлил қилиш методологияси берилган. Бироқ бу таҳлил усули алоҳида соҳанинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилган пайтда яна такрорланади. Шу такрорчиликдан қочиш мақсадида ушбу қўлланмада корхона хўжалик фаолиятини алоҳида буғинлари бўйича таҳлил қилишда қўлланиладиган курсаткичлар тизими ва уларнинг таснифи келтирилган.

Ҳозирги пайтда хўжалик фаолиятига баҳо бериш учун олдинги қўлланилган кўрсаткичлар тизими яроқсиз бўлиб қолди. Энди иқтисодиётнинг эркинлашган пайтида ҳар бир корхонанинг мустақиллиги билан бирга масъулияти ҳам ошган. Айнан шу жиҳатларни инобатга олган ҳолда хўжалик фаолиятини янгича баҳолаш учун мазмун жиҳатидан янги кўрсаткичлар тизими тавсия қилинган.

Ушбу қўлланма олий ўқув юртларининг «Иқтисодиёт», «Молия ва кредит», «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит», «Менежмент», «Маркетинг», «Банк иши» каби уқув йўналишлари бўйича бакалаврлар ва магистрларни тайёрлашга, урта махсус уқув юртлари уқувчилари ва уқитувчиларига, аспирант ва докторантларга, иқтисодий ишлар билан шуғулланувчи мутахассисларга, тадбиркорлар ва иқтисодий таҳлил билан қизиқувчи китобхонлар оммасига мулжалланган.

I БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ НАЗАРИЙ АСОСИ

1.1. Иқтисодий таҳлилнинг предмети ва объекти

Фаннинг предмети, деганда шу фанда нима ўргатилиши тушунилади. Ҳар қандай мустақил фан ўзининг предметига эга. Иқтисодий таҳлил фанининг предметига кенг маънода қарайдиган бўлсак, у иқтисодий фан сифатида таҳлил қилинаётган объект (корхона, бирлашма, компания, акциядорлик жамияти, концерн, корпорация кабилар) хўжалик фаолиятининг барча соҳаларини (иқтисодий, ижтимоий, техник, технологик ва ҳ. к.) ўз ичига олади. Лекин ҳар бир иқтисодий фан ўзига хос хусусиятга, ўзи ўрганадиган предметга эга. Бу фақат шу фанга хос бўлиб, имкони борича бошқа фанларда такрорланмаслиги лозим. Бу талаб шу фаннинг мустақил фан сифатида фаолият кўрсатиши учун асосий шартлардан бири ҳисобланади.

Хўжалик фаолияти таҳлили (келгуси матнларда фақат иқтисодий таҳлил ёки таҳлил ҳам деб юритилади) фанининг предмети том маънода таҳлил қилинаётган объектнинг хўжалик фаолиятидир. Аммо бухгалтерия ҳисоби, статистика, молия ва кредит, аудит, маркетинг, менежмент каби фанларнинг ҳам предмети кенг маънода хўжалик фаолиятидир. Бу фанлар ҳам хўжалик фаолиятида содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг у ёки бу жиҳатини ўргатади. Демак, ҳар бир фаннинг, шу жумладан хўжалик фаолияти таҳлили фанининг ўзига хос ва мос жиҳатини, унга тегишли предметни аниқлаб олиш лозим.

Таҳлил фани хўжалик фаолиятида содир бўлаётган барча ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўз ичига олади. Аммо бу жараёнларнинг содир бўлиш пайтини эмас, балки унинг натижасини ўрганади. Объектда содир бўладиган иқтисодий жараёнлар унинг бизнес режасида кўзда тутилган маълумотга асосланса, жараённинг со-

дир бўлишини қонуний жиҳатдан ҳужжатлаштириш билан бухгалтерия ҳисоби, статистика каби фанлар шуғулланади. Шу жараёнларнинг натижаси маълум даврларда (ой, чорак, йил) жамланиб борилади ва турли ҳисоботларда уз аксини топади. Таҳлил эса айнан ана шу тузилган ҳисоботларга, жамлаиган ҳужжатларга асосланади.

Шундай қилиб, **иқтисодий таҳлил фанининг предмети, хўжалик фаолиятида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар таъсирида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни маълумотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар тизими (системаси) орқали унинг ҳолатига баҳо бериш ва яхшилаш йўлларини ишлаб чиқишни ўрганишдан иборатдир.**

Таҳлилнинг предметида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар алоҳида урин тутади, чунки иқтисодий жараёнлар уз-узидан содир бўлмайди. Улар маълум ички ва ташқи омиллар таъсири остида руй беради. Шу омиллар таъсирини бошқа фанлар ургатмайди. Бу фақат таҳлил фанида ўрганилади ва унинг предметининг асосини ташкил қилади. Шунингдек, хужалик фаолияти натижасига туғри баҳо бермасдан, унга таъсир қилган ижобий ва салбий омилларни урганмасдан туриб кўзда тутилган мақсадга эришиб бўлмайди. Шу туфайли таҳлил фани предметининг марказида объектив ва субъектив омилларни ўрганиш лозимлиги қайд қилиниши бежиз эмас.

Таҳлилнинг предметини ўрганишда фақат содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан чекланиб қолиш мутлақо етарли булмас эди. Таҳлилдан мақсад мавжуд натижага одилона баҳо бериш билан биргаликда йул қўйилган камчиликларни келгусида бартараф қилиш ва шу орқали таҳлил қилинаётган объектнинг иқтисодий ва молиявий аҳволини яхшилашдан иборатдир. Бу эса содир бўлган ва бўлаётган жараёнларга туғри баҳо бериб, бўладиган жараён андозасини ҳам чизиб беришни тақозо қилади.

Шу туфайли таҳлилнинг предмети ўтган, бўлаётган ва буладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўз ичига қамраб олади.

Барча ижтимоий-иқтисодий жараёнлар натижаси кўрсаткичларда ифодаланади. Кўрсаткичлар эса асосан маълумотлар манбаида (режаларда, меъёрларда,

ҳисоботларда ва ҳ. қ.) ўз аксини топади. Объектда иқтисодий жараёнлар якка-якка бўлиб эмас, балки бир-бирига диалектик боғлиқ равишда бирданига содир булади. Унинг ҳар бир жиҳати алоҳида курсаткичларда ифодаланади. Шу туфайли хужалик фаолиятини ургашшда битта курсаткич эмас, балки курсаткичлар тизимидан (системасидан) фойдаланилади. Бу эса уз навбатида таҳлил предметини ургашшда маълумотлар манбаида ифодаланган курсаткичлар системасига асосланиш зарурияшни келтириб чиқаради.

Жуда кўп иқтисодий фанлар мавжуд. Лекин уларнинг ичида таҳлил фани хужалик фаолиятининг натижасига одилона баҳо бера олади. Ундаги ижобий ва салбий узгаришларга омиллар таъсирини аниқлайди. Шуларга асосан хужалик фаолиятини яхшилаш йулларини ишлаб чиқади. Бу хусусиятлар фақат таҳлилга хос булганлиги учун ҳам унинг предметида натижага тўғри баҳо бериш ва яхшилаш йўлларини ишлаб чиқиш тегишли уринга эга.

Шундай қилиб, таҳлил фани мустақил фан булиб, узига хос хусусиятларга, узининг бетакрор предметига эга. Таҳлилда ургашладиган иқтисодий жараёнлар ва уларнинг муҳим жиҳатлари айнан шу тарзда бошқа фанларда ургашлмайди ва такрорланмайди. Шу туфайли ҳар бир мустақил фан сингари таҳлил фанининг ҳам ўзига хос предмети шаклланди, таркиб топди, назарий жиҳатдан бойиб, йилдан-йилга аниқликлар киритилиб такомиллашиб бормоқда.

Ҳар қандай фаннинг объекти бўлиши лозим. Аммо шу фаннинг назариясига бағишланган энг сўнгги адабиётларда[1] ҳам бу масала етарлича ёритилмаган. Шу туфайли фаннинг предмети билан объектини кўп ҳолларда бир хил тушунчалар деб қаралади. Бу эса уз навбатида назарий жиҳатдан асоссиз, чалкаш хулосаларга олиб келади.

Ҳар қандай фаннинг объекти унинг предмети қаерларда амалга ошишини курсатади. Таҳлил фанининг

---

[1] **Баканов М. И., Шеремет А. Д.** Теория экономического анализа. — М: Финансы и статистика, 1998; Теория анализа хозяйственной деятельности. Под общ. Ред. **В. В. Осмольского.** — Мн: Выш. шк. 1989. **Каракоз И. И., Самборский В. И.** Теория экономического анализа, Киев,: Вышая школа, 1989 **Совицкая Г. В.** Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Мн: ИП «Экоперспектива», 1997.

предмети ҳозирги бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда кўп мулкчиликка асосланган, барча юридик ва жисмоний шахсларнинг хужалик фаолиятида мужассам. Шу туфайли иқтисодий таҳлил фаннининг объектига давлат, жамоат ташкилотлари, корпорациялар, трестлар, биржалар, корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар киради.

Бу объектлар иқтисодий асоси жиҳатидан давлат, жамоа, кооператив, акциядорлик, хусусий, хорижий ва аралаш каби мулк шаклида фаолият курсатадиган объектларга булинади. Ўзбекистон Республикаси узига хос ва мос иқтисодий тараққиёт йўлини танлади. Бу мустақил йул билан ҳамма соҳада, хусусан миллий ҳисоблар тизимида ҳам жаҳон андозаларига босқичма-босқич утиш кузда тутилган. Бу эса ўз навбатида, мулк шаклидан қатъи назар, таҳлилнинг бир хил методологик усулини ёритишни тақозо қилади.

Объектнинг (маконнинг) ва даврнинг (замоннинг) қандай бўлишидан қатъи назар ушбу фан предметининг моҳияти узгармаслиги, объект эса таҳлилнинг қайси маконда утказилишига қараб ўзгариб туриши мумкин. Шу жиҳатдан унинг предмети объектидан мазмун ва моҳияти жиҳатидан тубдан фарқ қилади.

1.2. Иқтисодий таҳлилнинг методи

Метод қадимги грек тилидан олинган бўлиб, табиат ҳамда жамиятда содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнларни ургапиш ва билиш усулидир. Табиат ва жамиятда содир буладиган ҳодиса ва жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқ ва алоқадордир.

Шу туфайли уларнинг қайси жиҳати ўрганилишидан қатъи назар, табиат ва жамиятда содир булаётган жараёнлар бир-бири билан боғлиқликда, алоқада, деб қараш лозим. Бундай қарашни таъминлаш учун уларни урганишга диалектик усул билан ёндашиш лозимдир.

Худди шу назарий хулосадан келиб чиққан ҳолда иқтисодий таҳлил фани методининг моҳиятини очиш лозим. Бизнинг фикримизча, ушбу фан методининг моҳияти назарий жиҳатдан ҳамон туғри ҳал қилинган эмас.

Бунга турли олимларнинг турли даврларда турлича ёндашганлигини асос қилиб олиш мумкин.

Таҳлил фани методига таъриф бериш буйича олимлар бир қанча гуруҳларга бўлинадилар. Баъзи олимлар иқтисодий таҳлил методини тадқиқ қилиб, ишлаб чиқариш кучларининг ишлаб чиқариш муносабатларига тўғри келиши ва усулларнинг системаси деб қарайдилар. Масалан, Е. В. Долгополов «Иқтисодий таҳлил методи бу иқтисодиётнинг динамик усишини, ишлаб чиқариш муносабатларини ишлаб чиқариш кучлари билан узвий бирликда, уларнинг тенденция ва қонуниятларини, омил ва резервларини узлуксиз ва комплекс тадқиқ қилиш усуллари системаси ва тамойилидир»[1] деб кўрсатади. Бироқ, бу таърифда иқтисодий таҳлил методининг узига хос хусусиятлари очилмасдан қолган. Маълумки, ишлаб чиқариш муносабатлари ва ишлаб чиқариш кучлари асосан иқтисодий назария фанида урганилади. Лекин мазкур муаллиф томонидан ана шуларни иқтисодиётнинг қайси *буғини ёки даражасида* урганилиши ҳам курсатилмаган. Хужалик фаолиятининг таҳлили, таъкидланганидек, иқтисодиётнинг биринчи буғинида, яъни микроиқтисодиёт даражасида амалга оширилади. *Шу фан методининг таърифида бу хусусият*, албатта, ўз ифодасини топмоғи лозим.

Айрим адабиётларда иқтисодий таҳлил методини ута соддалаштириб, ҳатто унинг умумий таърифи ҳам берилмаган. Жумладан, *хужалик фаолияти таҳлили фа*нининг шаклланишида катта ҳисса қушган олимлар Н. Р. Вейцман, С. К. Татур, В. И. Ганштак, И. А. Ламикин кабилар худди шундай йўл тутганлар.

Хусусан, Н. Р. Вейцман *хўжалик фаолияти таҳлили* методининг элементлари қаторига 1) ҳисоб маълумотларини «ўкиш»: 2) ушбу маълумотлардан корхонанинг ва ташқи боғлиқликларни очиш учун комплекс фойдаланиш; 3) *ушбу боғланишларни ўрганиш*; 4) *таҳлилга* жалб қилинган маълумотларни ўқиш; ўлчаш ва боғлиқлигини аниқлаш жараёнида рақамларини солиштириш[2] кабиларни киритади. Булар албатта таҳлил методининг энг муҳим қирралари. *Лекин* унинг методи-

---

[1] **Долгополов Е. В. и др.** Экономический анализ хозяйственной деятельности предприятий, Киев: Выш. школа, 1938, ст. 27.

[2] **Вейцман Н. Р.** Очерки по бухгалтерскому учету и анализу. — М.: Госфиниздат, 1958. стр. 112—113.

ни тўлиқ ифода этмайди. С. К. Татур ҳам бу фаннинг методини бир қанча методлар йиғиндисидан иборат деб ҳисоблайди «...таҳлилда қуйидаги методлардан, яъни иқтисодий ҳодисаларни ўлчайдиган, уларга таъсир қилувчи омилларни аниқлайдиган, шу омиллар таъсирини ҳисоблайдиган (агар шундай усуллар ишлаб чиқилган булса), омиллар уртасидаги боғлиқликларни аниқлайдиган ва уларни улчайдиган усуллардан фойдаланилади[3]» С. К. Татурнинг кейинги асарларида ҳам ушбу қоида сақланиб қолган. Ҳақиқатда таҳлил жараёнида ушбу усуллардан фойдаланилади. Лекин бу усуллар рўйхати унинг умумий таърифининг мазмунини очиб бера олмайди. Унга қушилган, ушбу муаллифларнинг санаб ўтган усуллари ҳам таҳлилда қўлланиладиган барча усулларни қамраб олмайди. Шу туфайли бу усуллар руйхатини такомиллаштириш мақсадида баъзи олимлар уларга аниқлик киритадилар. Хусусан В. И. Ганштак[4] таҳлилнинг усулларига қуйидагиларни киритишни лозим деб ҳисоблайди: «...солиштириш, кўрсаткичларни кетма-кет равишда жойлаштириш, гуруҳлаш, курсаткичларни ташқи омиллар таъсиридан тозалаш, мувозанат ва индекс усуллари». Худди шундай рўйхатни И. А. Ломикин[5] ҳам узининг бир қанча адабиётларида келтиради.

Фикримизча, ҳар қандай мустақил фан ўзига хос, ўз хусусиятларини ифодаловчи методининг таърифига эга бўлмоғи лозим. Бу ерда келтирилган В. И. Ганштак. И. А. Ломикин[5] фикрлари ҳам таҳлил методининг мазмунини тулиқ ифодалай олмайди.

Баъзи муаллифлар (И. Л. Батухтин) хўжалик фаолияти таҳлили методини икки гуруҳга бўлади. Биринчиси унинг умумий диалектик методи бўлса, иккинчиси алоҳида методлардир, деб кўрсатади ва бунда таҳлилда, қулланиладиган усуллар рўйхатини келтиради: «Солиштириш методи, дедукция, индукция, булакларга бўлиш, умумийлаштириш, хисоб-китоб, шахсий кузатиш

---

[3] **Татур С. К.** Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий. — М.: 1962, стр. 25.

[4] **Ганштак В. И.** Экономический анализ резервов на машиностроительных предприятий. — М.. Машгиз. 1960, стр. 10.

[5] **Ломикин И. А.** Анализ хозяйственной деятельности колхозов и совхозов. — М. Статистика, 1975, стр. 15.

тажриба-намуна, математик, чизиқли ва мувозанат методлари»[6].

И. Л. Батухтин ушбу қоидани таҳлилнинг методини такомиллаштириш, деб талқин қилади. Бу эса, биринчидан, таҳлил фанининг методига таъриф эмас, иккинчидан, унда қулланиладиган усулларнинг барчаси қамраб олинмаган. Масалан, ушбу рўйхатда келтирилган усуллардан ташқари таҳлил жараёнида занжирли алмаштириш, қайта ҳисоблаш, гуруҳлаш, индекс, фарқлаш каби яна бир қанча усуллар қулланилади.[7] Бироқ бу усуллар И. Л. Батухтиннинг таҳлил фанининг методи, деб ҳисобланган усуллар рўйхатига кирмасдан қолган. Аммо унинг китобида ўзи эътироф этмаса-да, биз таъкидлаган усуллардан кенг фойдаланилган.

Иқтисодий таҳлил методига бир қанча олимлар бошқачароқ ёндашадилар. Хусусан, М. И. Баканов[8] «Хужалик жараёнларининг шаклланиши ва тараққиётини ўрганишга диалектик ёндашиш усули иқтисодий таҳлилнинг методидир», деб таъкидлайди. Худди шундай фикрни А. Д. Шеремет[9], О. Р. Кмицикевич[10], И. И. Қаракоз[11] каби олимлар ҳам қуллаб, ушбу қисқа умумий қоидага аниқлик киритиш учун шу фаннинг характерли хусусиятларига тухтайдилар. Бизнинг фикримизча, хужалик фаолияти таҳлили фанининг ўзига хос қоидаси ишлаб чиқилиб, бу қоидада унинг характерли хусусиятлари аниқ кўриниб турмоғи лозим.

Бир гуруҳ муаллифлар[12] (Е. П. Жарковская, К. Г. Романова, С. С. Романова) хўжалик фаолияти таҳлили фаннни иқтисодий фан сифатида қараб, унинг методи-

---

[6] **Батухтин И. Л.** Совершенствование методов анализа труда и заработной платы. — М. Экономика, 1975, стр. 21.

[7] Шу жойда:, 102, 125—131, 134, 143—146, 149—150 бетлар.

[8] **Бананов М. И., Шеремет А. Д.** Теория экономического анализа. — М. Финансы и статистика. 1993, стр. 60.

[9] Курс анализа хозяйственной деятельности.// Под. ред. С. К. Татура и А. Д. Шеремет,—М. Экономика. 1944, стр. 41.

[10] **Кмицикевич О. Р.** и др. Анализ хозяйственной деятельности организаций и предприятий потребительской кооперации. — М. Экономика, 1971, стр. 8—10.

[11] **Каракоз И. И.** Совершенствование экономической работы и управления производством на промышленном предприятии. — Киев: Высш. шк. 1976, стр. 98—101.

[12] **Жарковская Е. П.** и др. Анализ хозяйственной деятельности строительных организаций.—М. Стройиздат. 1989, стр. 11.

нинг назарий асоси диалектик материализм билан биргаликда сиёсий иқтисод фани ҳам деб ўқтирадилар. Уларнинг таъкидлашича, «Хўжалик фаолияти таҳлили методининг илмий асоси диалектик материализм ва сиёсий иқтисоддир». Бу фикрни ойдинлаштириш, хўжалик фаолияти таҳлили фани методининг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш учун ёзадилар: «Иқтисодий таҳлил ҳодисаларнинг умумий курсаткичларини алоҳида қисмларга булиш (таҳлил) ва ҳодисаларнинг алоҳида омилларини умумлаштириш (синтез) йўли билан узаро боғлиқликда урганадиган диалетик методга асосланади»[13].

Худди шундай таърифни Д. И. Деркач[14] ҳам қўллайди. Аммо бу таърифларда ҳам таҳлилнинг узига хос хусусиятини ифодаловчи методнинг мазмуни очиб берилмаган. Таҳлил методида фалсафанинг анализ ва синтез категориялари қўлланилишини курсатган, холос. Лекин ушбу фанда фалсафанинг бу категорияларидан ташқари яна индукция ва дедукция, сабаб ва оқибат каби бир қанча категорияларидан ҳам фойдаланилади. Демак, ушбу таърифни таҳлил методининг мазмунини тўлиқ ифодалайди, деб қабул қилиб булмайди.

Жуда куп адабиётларда муаллифлар режали иқтисодиёт талабидан келиб чиқиб, барча иқтисодий ишларни режа бажарилишига қаратган ва таҳлил методининг қондасини ишлаб чиқишда ҳам режа бажарилишини марказий масала даражасига кутарган.

Масалан, И. И. Поклад «Иқтисодий таҳлил методи-корхона хўжалик фаолиятида ёки уларнинг юқори буғинларида курсаткичлар режаси бажарилишини бир бутун ва алоҳида қисмлари буйича солиштириш, режа бажарилиши курсаткичлари даражасига таъсир этувчи омилларни, ички резервлар миқдорини аниқлаш ва таҳлил натижасини умумлаштиришни комплекс, ўзаро боғлиқ равишда урганишга антилади»[15] деб таъриф берадилар.

Ушбу қоида бир карашда жуда содда, тушунарли ва таҳлил методининг барча қирраларини қамраб ол-

[13] Ўша жойда, 11-бет.

[14] **Деркач Д. И.** Анализ производственно-хозяйственной деятельности предприятий строительных организаций. — М. Финансы и статистика. 1990, стр. 12.

[15] **Поклад И. И.** Теоретические основы экономического анализа работы предприятий. — М. Финансы; 1969, стр. 28.

гандай булади. Аммо бозор иқтисодиёти шароитида бу қоида ҳам туғри келмайди. Шу ерда таъкидлаш лозимки, ҳар қандай фан методининг қоидаси давр ёки объектнинг узгариши билан ўзгармаслиги керак.

Ҳозирги босқичда режа бажарилиши асосий кўрсаткич сифатида уз моҳиятини йўқотди. Табиийки, режа бажарилишини асос қилиб олган ҳар қандай қоида ҳам мос равишда уз моҳиятини йуқотади.

Режали иқтисодиёт шароитида режани асос қилиб олиш мумкин-ку, деган саволнинг туғилиши табиий. Аммо ўша даврда ҳам таҳлил методининг таърифини ишлаб чиқишда ҳар қандай режадан, юқоридан туриб бошқаришдан ҳоли ҳолда ёндашган муаллифлар ҳам талайгина. Жумладан, Н. А. Хан иқтисодий, таҳлил методини қуйидагича таърифлайди. «Иқтисодий анализ методи, деганда ишлаб чиқарувчи кучлардан ва иқтисодий қонунлардан фойдаланиш йулларини ургапиш ёки ўрганишга ёндашишни тушунмоқ керак. Бунга хўжалик резервларини топиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йулларини белгилаш учун ишлаб чиқарувчи кучлар ва иқтисодий қонунларнинг таркибий қисмларини бўлиб куриш воситасида эришилади»[16].

Бу қоида режа бажарилиши, бошқарув ҳаракатларини бажариш каби методларга таяниб аниқ услубий фан сифатида ёритилган. Бу фан методининг қоидасини ишлаб чиқишда иқтисодиётнинг бирламчи экаплигини. унинг турли буғинлари мавжудлигини инобатга олиш лозим эди. Ушбу қоида микро-иқтисодий таҳлилга нисбатан макро-иқтисодий таҳлил методини ифодалаш учун анча яқин. Шунингдек, бу таърифда назарий жиҳатдан анча мавҳумликлар мавжуд. Бунда таҳлилга хос хусусият очиб берилмаган. Бу қоидани менежмент, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш каби фанларга ҳам қуллаш мумкин.

Бир гуруҳ олимлар—Л. И. Кравченко, П. И. Савчиев, В. И. Самборский таҳлил фани методи таърифини ёзишда унга мустақил фан сифатида ёндашиш ва унинг характерли хусусиятларини шу фан методининг таърифида очиб беришга ҳаракат қиладилар. Лекин таҳлил таърифини назарий жиҳатдан шакллантиришда ҳар хил нуқтаи назардан қарайдилар. Масалан, В. А. Раевский фаннинг методи «молия хўжалик фаолиятини ургапиш-

[16] **Хан Н. А. Қишлоқ хўжалик корхоналари хўжалик фаолиятининг анализи. — Т. Ўқитувчи, 1978, 12-бет.**

га ёндашиш»[17] деб уқтирса, П. С. Савичев бу фаннинг «методи унинг аниқ вазифаларидан келиб чиқади»[18] деб таъкидлайдилар. В. И. Самборский эса» бошқарув қарорларини иқтисодий асослашини»[19] мақсад қилиб қўйса, Л. И. Кравченко «иш натижасини объектив баҳолаш»[20] нуқтаи назаридан келиб чиқади.

Бу муаллифларнинг таҳлил методи таърифига турлича ёндашганлиги сабабли битта тушунчани ҳар қайси турлича талқин қилади. Жумладан, П. И. Савичев хўжалик фаолияти таҳлили методига қуйидагича таъриф беради: «Корхона иши иқтисодий таҳлили методи унинг аниқ вазифаларидан келиб чиқадиган ва халқ хужалигининг алоҳида тармоқлари хусусиятларини ўзида ифодалайдиган усулдир»[21].

Ушбу қоидада таҳлилнинг методи унинг вазифаларига буйсиндирилади. Бироқ, ҳар қандай фаннинг методи унинг предметини ўрганишга қаратилиши лозим. Жумладан, П. И. Савичевнинг хўжалик фаолияти таҳлили фанининг предметидан анча узоқлашганлигини курамиз. Бу фан предмети асосан халқ хужалигининг бошланғич бўғинини (микроиқтисодиёт даражасини) ўрганади. Тармоқ таҳлили иқтисодий таҳлилнинг бир туридир, холос. Бундан ташқари тармоқ таҳлилида ҳам тармоқларнинг алоҳида хусусиятлари ўрганилмайди, балки шу тармоқнинг ички ва ташқи имкониятларидан самарали фойдаланиш йул-йўриқлари кўриб чиқилади.

Демак, П. И. Савичевнинг тавсия қилган қоидасида хўжалик фаолияти таҳлили методининг узига хос хусусияти мустақил фан сифатида тулиқ ва лунда қилиб ёритилмаган. Бу борада В. А. Раевский анча туғри

---

[17] **Раевский В. А.** Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений). Учебник. Под ред. В. А. Раевского. — М. Финансы и статистика, 1988, стр. 5.

[18] **Савичев П. И.** Экономический анализ — орудие выявления внутрихозяйственных резервов, — М. Финансы, 1968, стр. 17.

[19] **Каркоз И. И., Самборский В. И.** Теория экономического анализа. — Киев. Высшая школа, 1989, стр. 37.

[20] **Кравченко Л. И.** Анализ хозяйственной деятельности предприятий торговли и общественного питания. — М. Выс. школа, 1989. стр. 15.

[21] **Савичев П. И.** Экономический анализ — орудие выявления внутрихозяйственных резервов. — М. Финансы, 1968. стр. 17.

486837

ёндашган. «Корхонанинг молия хужалик фаолиятини урганиш усулини таҳлил қилиш методи, деб тушунилади. Молия хужалик фаолияти таҳлили методи диалектика назариясига асосланиб корхонанинг фаолиятини миқдор ва сифат кўрсаткичларига асосан комплекс ва узаро боғлиқликда ўрганишдир»[22] деб курсатади.

Ҳақиқатда таҳлил методи диалектика назариясига асосланади ва корхона фаолиятини ўрганишда кўрсаткичлар системасидан фойдаланади. Лекин В. А. Раевский фақат «миқдор ва сифат» курсаткичлари билан чегараланиб қолади. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда булардан ташқари яна уртача, нисбий, режа, меъёр, каби кўрсаткичлар хам қўлланилади.

Хужалик фаолияти таҳлили методи такомиллашишни талаб қилади, чунки амалга ошириладиган ишлар бирор мақсадга қаратилмоғи лозим. Аммо юқорида таъкидланган қоидаларда ҳеч қандай мақсад кузда тутилмаган.

Бу борада В. И. Самборский тавсия қилган қоида анча диққатга сазовор. Бу олимнинг таъкидлашича, «Корхоналар иши иқтисодий таҳлилининг методи бошқарув қарорларини иқтисодий асослаш мақсадида улар фаолиятини кўрсаткичлар системаси орқали ўрганиш учун қўлланиладиган усул ва услублар мажмуидир»[23].

Ҳақиқатда бу қоидада кўрсаткичлар системасидан фойдаланиш тавсия қилинади, таҳлилнинг нима мақсадда амалга оширилиши кузда тутилади. Яна эътиборга молик томони шундаки, хужалик фаолиятини ўрганишда бир канча усул ва услублардан фойдаланилади. Айнан ана шу услублар мажмуаси таҳлил методи қоидасига киритилишга унинг мазмунини янада тулароқ ифодалашга имкон беради.

Бироқ ушбу қоидада фақат социалистик, яъни ижтимоий мулкка асосланган корхоналар фаолияти инобатга олинган ҳамда юқоридан туриб бошқарув усули

---

[22] Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений). Учебник. (Под ред. В. А. Раевского). — М. Финансы и статистика, 1988, стр. 37.

[23] **Каркоз И. И., Самборский В. И.** Теория экономического анализа. — Киев. Высш. школа, 1989, стр. 37.

га мослаштириш кўзда тутилган. Бозор иқтисодиёти ушбу тушунчаларни инкор қилиб, буларга янгича ёндашишни талаб қилмоқда. Хусусан, эндиликда хўжалик фаолияти таҳлилининг объекти фақат социалистик корхоналар бўлмасдан, балки кўпмулкчиликка асосланган корхоналардир. Бошқарувнинг эса юқоридан туриб эмас, бевосита иқтисодий жараён содир бўлаётган объектда амалга оширилиши лозимлиги кузда тутилмоқда ва шунга амал қилинмоқда.

Жумладан, Л. И. Кравченко таҳлил фанининг методига қуйидагича таъриф беради: «Хужалик фаолияти таҳлили методи — иқтисодий жараёнларни тадқиқ қилишга диалектик ёндашиш, иш натижаларини объектив баҳолаш, хужалик юритишнинг самарадорлигини ошириш имкониятларини аниқлаш ва сафарбар қилиш, иқтисодиётни оптимал равишда бошқариш қарорларини қабул қилиш учун тегишли маълумотлар етказиб бериш мақсадида корхона, унинг бўлимлари ва бирлашмаларининг ҳамда халқ хужалиги бошқа булимларининг ижтимоий, иқтисодий ва узга фаолиятларини бир-бирига боғлиқ ҳолда системали равишда, комплекс урганишдир»[24].

Ушбу таърифда корхона ва бирлашмаларнинг мулк шакли, режа бажарилиши, юқоридан назорат қилиниши каби масалалар ифода этилмасдан таҳлил фани методининг мазмуни кенгроқ ёритилган. Бироқ, шуни эътироф қилиш керакки, ушбу таърифда таҳлилнинг нима мақсадда амалга оширилиши яхши ёритилишига қарамасдан, унинг кандай усуллар билан ва қачон амалга оширилиши кўрсатилмаган. Фикримизча, таҳлил фани методининг таърифида бу масалалар уз ифодасини топмоғи лозим.

С. Б. Барингольц иқтисодий таҳлил фанининг назарий жиҳатдан эришган ютуқларини илмий жнҳатдан таҳлил қилиб, қуйидаги хулосага келади: «Таҳлил методи хўжаликда режаларнинг бажарилишига ва уларнинг динамикасига таъсир этувчи алоҳида омилларни режа, ҳисоб, ҳисобот ва бошқа маълумотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичларни махсус усуллар, ор-

---

[24] **Кравченко Л. И.** Анализ хозяйственной деятельности предприятий торговли и общественного питания. — М. Высш. школа, 1989, стр. 15.

қали ҳисоблаш йўли билан системали равишда комплекс ўрганиш, аниқлаш ва умумлаштириш усулидир»[25].

Ҳақиқатан ушбу қоидада таҳлил методининг мазмуни ўз ифодасини топгандай, чунки хўжалик фаолиятининг барча қирралари инобатга олинган, унинг натижалари маълумотлар манбаида ифодаланиши кузда тутилган ва уларни ўрганиш, аниқлаш ҳамда умумлаштиришда қўлланиладиган усуллар ҳам таъкидланган. Аммо ушбу қоидада барча таҳлилий ишлар қайси мақсад учун амалга оширилиши, уларнинг нимага асосланиши, қанақа кўрсаткичларда ифодаланиши кузда тутилмаган.

Бу камчиликлар А. И. Меркушев ва А. А. Меркушевларнинг китобида келтирилган қоидада анча бартараф қилинган. Бу олимларнинг фикрича: «Таҳлил методи уз предметини ҳар томонлама ўрганиш, билиш, умумлаштириш, аниқлаш учун қўлланиладиган усул ва услублар системасидан фойдаланиш, қонунлар, кўрсаткичлар ўртасидаги боғлиқлик ва ҳужаликдаги ўзгаришларга таъсир этувчи объектив сабабларни (омилларни) аниқлаш, фойдаланилмай қолган ички имкониятларни (резервларни) очиб бериш ва мавжуд ресурслардан халқ хўжалик режаларини бажариш мақсадида оқилона фойдаланиш, иқтисодий тежамкорликка амал қилиш орқали унинг рентабеллигини ошириш, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини янада ўстиришдан иборатдир»[26].

Аммо ушбу қоидада фаннинг предмети ва вазифалари ҳам унинг методи сифатида қаралмоқда. Хусусан, объектив ва субъектив омиллар, таҳлилнинг предметига кирса, уларнинг натижа ўзгаришига таъсирини ҳисоблаш, иқтисодий тежамкорликка амал қилиш, рентабеликни ошириш, ижтимоий ишлаб чиқаришни янада ўстириш кабилар қайси вазифага киради? Шу туфайли айниқса, бозор иқтисодиёти шаклланаётган шароитда жуда муҳимдир.

Таҳлил методининг шундай қоидасини яратиш ло-

---

[25] **Барнгольц С. Б.** *Экономический анализ хозяйственной деятельности на современном этапе развития.* — М. Финансы и статистика, 1984, стр. 57.

[26] **Меркушев А. И., Меркушев А. А.** Анализ хозяйственной деятельности снабженческо-сбытовых организаций. — М. Высшая школа, 1987, стр. 12.

эимки, у объектнинг ёки тузумнинг ўзгариши билан узгармайдиган бўлсин, чунки ҳар қандай фан, хусусан, хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани ҳам назарий жиҳатдан асосланган методига эга бўлиши лозим.

Бундан келиб чиқиб, хужалик фаолияти таҳлили у *бир қанча талабларга* жавоб бериши лозим, деган хулосага келдик. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) ҳар қандай фан методининг назарий асоси бўлиши керак;

2) унда нимани урганиш ва унинг қаерда ифодаланиши куриниб турмоғи лозим;

3) қаерни, қайси объектни ва қайси даврни уз ичига олишини ифодалаши даркор;

4) нима мақсадда амалга оширилиши куриниб туриши керак;

5) шу мақсадни амалга ошириш учун нималар қилиниши алоҳида таъкидланиши лозим.

Ана шу талабга жавоб берадиган қоида, фикримизча, хужалик фаолияти таҳлили методининг мазмунини тулиқ ифода қилади. Бу назарий хулосадан келиб чиқиб, биз иқтисодий таҳлил фанининг методига қуйидагича таъриф берамиз: **Иқтисодий таҳлилнинг методи диалектик методга асосланган булиб, унинг предметини макон ва замонда, ахборотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар системаси асосида ҳар томонлама комплекс ўрганиш, мавжуд ички ва ташқи имкониятларни (резервларии) аниқлаш, объектнинг самарадорлигини ошириш, унинг иқтисодий қудратини юксалтириш, молиявий барқарорликни таъминлаш, бошқаришни такомиллаштириш мақсадида қўлланиладиган усуллар мажмуидан иборатдир.** Бизнинг фикримизча, ушбу таъриф *иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида* иқтисодий таҳлилга қўйиладиган барча назарий ва амалий талабларга жавоб беради.

1.3. Иқтисодий таҳлилнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги вазифалари

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик фаолияти таҳлилининг роли кескин ошади, чунки бошқаришда олдинги маъмурий-буйруқбозлик тизимидан воз кечилиб янги, эркин иқтисодий механизмлар орқали бошқариш

тизими шаклланади. Олдин таҳлил асосан режа кўрсаткичларини асослашга, унинг бажарилишини таъминлашга қаратилган эди. Эндиликда эса ҳар бир хужалик субъекти, мулк шаклидан қатъи назар, ўз фаолиятини юқоридан берилган-кургазмани, буйруқни бажаришга қаратилмасдан, балки мустақил равишда узининг иқтисодий қудратини такомиллаштириш мақсадида эркин бошқаришга қаратади. Бу эса, уз навбатида таҳлилнинг ролини янада оширади. Иқтисодий таҳлил орқали ҳар бир субъектда мавжуд булган ички ва ташқи имкониятлар аниқланади, уларни амалиётга сафарбар қилиш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Таҳлил қилишнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги асосий вазифалари:

1) корхонанинг бизнес режасини тузиш учун тегишли ахборотлар билан таъминлаш:

2) бизнес режанинг бажарилиши корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаши, унинг иқтисодий қудратини яхшилаши, ҳар бир хужалик субъектининг рақобатдорлигини ошириш учун мавжуд ички ва ташқи имкониятларни ургапиш;

3) ҳар бир йўналишга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсирини ҳисоблаш ва шу омиллар иш самарадорлигини оширишга сафарбар қилиш;

4) хўжаликда мавжуд меҳнат, моддий ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш йўл-йўриқларини ишлаб чиқиш;

5) корхонанинг иқтисодий ва молиявий потенциалига, унинг туловга қодирлиги ва қобилиятлилигига баҳо бериш ҳамда бу натижага тезкор чора-тадбирларни қўллаш йулларини ишлаб чиқиш:

6) корхонанинг тижорат сирини сақлаган ҳолда унинг молиявий аҳволини кенг жамоатчиликка курсата билиш ва ташқи инвесторларни корхона фаолиятини яхшилашга жалб қилиш:

7) корхонани бошқаришнинг энг қулай ва нафли усулларини ишлаб чиқиш, тегишли ахборотлар манбаини етказиб бериш кабилардан иборатдир.

Таҳлилнинг биринчи вазифаси бевосита унинг бизнес-режа билан боғлиқлигидан келиб чиқади. Таҳлил жараёнида биринчи томондан бизнес-режани амалга

ошганлигини ўрганса, иккинчидан, хўжалик фаолиятини батафсил урганиб, келгуси давр учун бизнес-режани тузишда тегишли ахборотларни тўплаб беради. Олдинги режали иқтисодиёт шароитида хужалик фаолиятининг асосий курсаткичлари юқоридан берилар эди. Шу туфайли таҳлилни юқори ташкилотлар амалга ошириб келган. Энди бозорли иқтисодиёт шароитида вазият тубдан узгарди. Ҳар бир корхона уз фаолияти учун ўзи масъул. Энди ҳар бир корхона узи режалаштиради, узи ҳисоботни тузади ва узи назорат қилади. Бундай шароитда корхона хужалик фаолиятини юқори ташкилот эмас, балки унинг уз мутахассислари, менежерлари таҳлил қилади. Шу туфайли таҳлилнинг роли ва вазифаси кундан кунга ошиб бормоқда. Чунки, бизнес режанинг ҳар бир кўрсаткичи иқтисодий жиҳатдан асосланган булиши лозим. Бу эса таҳлил орқали амалга оширилади.

Таҳлилнинг иккинчи вазифаси корхона бизнес-режасининг бажарилишини урганиш билан боғлиқ. Ҳозирги пайтда бизнес-режани тузиш, унга киритиладиган курсаткичлар буйича қатъий белгиланган андоза йўқ. Бунга зарурият ҳам булмаса керак. Чунки бир қанча корхона бир соҳа билан шуғулланса ҳам уларнинг иш услуби ҳар хил, узига хос булиши мумкин. Бу эса олдингидек ҳамма корхона фаолиятига бир хил ёндашиш имконини бермайди. Аммо умумий йуналиш буйича курсаткичлар тизими бир-бирига ухшаш ва боғлиқ бўлиши табиий. Масалан, ҳар бир корхона юқори рентабелликка эришишга, молиявий барқарорликни таъминлаш, ўзининг иқтисодий қудратини яхшилаш учун ҳаракат қилади. Демак, бу таҳлилнинг ҳам барча корхоналар учун бир хил методологик асос буладиган усулларини ишлаб чиқишни тақозо қилади. Шу туфайли таҳлил жараёнида бизнес режанинп бажарилиши даражасини чуқур ўрганиш, шу орқали унинг фаолиятига объектив баҳо беришдек муҳим вазифа ҳам ушбу фан зиммасига юклатилган.

Бизнес-режани бажариш жараёнида маълум қонуниятга эга омиллар билан бирга кўзда тутилмаган тасодифий омиллар таъсир қилиши ҳам мумкин. **Таҳлилнинг учинчи вазифаси** шу омилларни аниқлаш ва ҳар бирининг таъсирини ҳисоблашдан иборатдир. Бу эса бозор муносабатларининг шаклланиши жараёнида вужудга келган купгина янги кўрсаткичлар ва омиллар

таъсирини аниқлайдиган таҳлил усулларини ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Омилли таҳлил натижа курсаткичига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш йули билан таҳлил қилинаётган курсаткични яхшилашнинг ички ва ташқи имкониятларини аниқлаш ва уни келгуси давр учун сафарбар қилиш йулларини ишлаб чиқиш имконини беради. Ҳозирги турли мулк шаклидаги ишлаб чиқариш корхоналарини давлат томонидан молиялаштириш бутуилай барҳам топган бир пайтда, ички имкониятларни ахтариб топиш ва уни хужалик фаолиятига сафарбар қилиш муҳим омилларни аниқлаш ва улар таъсирини аниқлаш орқали амалга оширилади. Бундан куриниб турибдики, бозор иқтисодиёти шароитида таҳлилнинг асосий вазифаларидан бири натижага таъсир этувчи омилларни чуқур урганиш, ички имкониятларни ахтариб топиш ва уларни хўжалик фаолияти самарадорлигини оширишга сафарбар қилишдан иборатдир.

Таҳлилнинг туртинчи вазифаси иқтисодий жараёнларнинг диалектик боғлиқлигидан келиб чиқади. Қайси соҳа булмасин, иқтисодий жараён содир булиши учун меҳнат воситаси, меҳнат предмети ва жонли меҳнатнинг мужассамлиги лозим булади. Иқтисодиётнинг бу элементлари самарадорлигини оширмай туриб бошқа кўрсаткичлар миқдорининг юқори булишига эришиб бўлмайди. Шу туфайли таҳлил жараёнида моддий, молиявий ва меҳнат ресурслари самарадорлигини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга. Бунда моддий-техника базасининг бошқа элементларга туғри келишини таъминлашга катта эътибор бермоқ лозим. Масалан, юқори меҳнат унумдорлигига эга бўлган, илғор технологияга асосланган ускуна мавжуд. Лекин шу ускунани ишлата оладиган, шунга малакаси етарли бўлган мутахассис керак булади. Агар корхонага режа бўйича юз киши керак булса, унинг штатида шунча киши банд булса, аммо тегишли мутахассис булмаса бундай ҳолатда корхонанинг моддий-техника базаси ҳам, меҳнат ресурслари ҳам самарасиз булади.

Техника ва технология такомиллашдими, демак ходимларнинг малакаси ҳам шунга мос равишда ошиб бориши лозим. Шундагина тегишли, кузда тутилган натижага эришиш мумкин. Акс ҳолда, қилинган тадбирлар, сарфланган харажатлар тегишли самара бермас-

лиги табиий. Бу ҳолатларнинг ҳаммаси таҳлил орқали аниқланади ва аниқланган вазиятдан тегишли хулоса қилинади. Шу туфайли таҳлилнинг роли корхоналар, уларнинг мулк шаклидан қатъи назар, самарадорлигини оширишда янада ошмоқда. Корхонанинг умумий самарадорлиги бевосита унинг моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланишга боғлиқ.

Таҳлил жараёнида моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларнинг самарадорлигини алоҳида ўрганиш, уларнинг бир-бирига боғлиқлигини ва умумий натижага таъсирини ҳам куриб чиқиш лозим. Демак, таҳлилнинг вазифаси шу курсаткичларни диалектик боғлиқликда ўрганиш ва ундан тегишли хулоса қилишдан иборатдир.

Таҳлилнинг бешинчи вазифаси корхоналарнинг эркин рақобат шароитида фаолият курсатаётганлигидан келиб чиқади. Ҳозирги пайтда таҳлил асосан бухгалтерия балансидаги маълумотлар билан чекланиб қолганлиги туфайли унинг иқтисодий потенциали тулиқ урганилмаяпти. Иқтисодий потенциалга бухгалтерия балансида курсатилган асосий ва айланма капитал ҳамда номоддий фаоллар билан биргаликда меҳнат потенциаллари ҳам киради. Таъкидланганидек, ушбу элементлар ўзаро боғлиқ равишда урганишни тақозо қилади.

Корхонанинг узлуксиз ва самарали фаолияти учун молиявий потенциалнинг ахамияти катта. Иқтисодиётнинг ҳар хил босқичида молиявий потенциал таркиби турлича бўлиши мумкин. Ҳозирги банк кредити учун туланадиган фоизнинг жуда баландлигини инобатга оладиган бўлсак, корхоналар ўз фаолиятини асосан хусусий капитали эвазига юритмоқдалар. Агарда иқтисодиёт барқарорлашиб, пулнинг қадрсизланиш даражаси кескин камайса, банк кредитининг фоизи шунга мос равишда камаяди ва ниҳоят ундан корхоналарнинг фойдаланиши мумкин булади.

Ҳозирги пайтда корхона молиявий потенциалининг таркиби қандай, улардан қандай фойдаланилмоқда, қандай узгаришлар кузда тутилмоқда, истиқболи нима бўлиши кабиларни ўрганиш ҳаёт тақозоси. Бу эса таҳлил орқали амалга оширилади. Шу туфайли иқтисодий таҳлилнинг асосий ва энг муҳим вазифаларидан бири корхона иқтисодий ва молиявий потенциалига баҳо бериш, уларни ифодаловчи курсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш усулларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Таҳлилнинг олтинчи вазифаси ҳам бозор иқтисодиёти муносабатларининг шаклланиши билан вужудга келди. Таҳлил жараёнида корхонанинг молиявий хужалик фаолиятини молиявий таҳлил усулларини қўллаган ҳолда, ундаги мавжуд тижорат сирини эса бошқарув ҳисоби маълумотларини таҳлил қилиш эвазига амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Таҳлил орқали корхонанинг молиявий аҳволи, унинг истиқболи аниқ ва равшан бўлади. Барча ижобий натижалардан албатта ташқи инвесторлар хабардор бўлиши лозим. Лекин қайси курсаткичларни, қачон ва қандай курсатиш лозимлигини ҳамма ҳам билавермайди. Ташқи инвесторларнинг капитал қўйилмаларини жалб қилиш мақсадида фақат шу корхонага хос бўлган иш усулларини, баъзи фаолият жараёни ва унинг натижаларини ошкора қилмаслик керак. Тижорат сирини ошкора қилмаган ҳолда корхона молиявий хўжалик фаолиятини куз-куз қилиш ҳам таҳлилнинг асосий вазифаларидан биридир.

Таҳлилнинг еттинчи вазифаси режали иқтисодиёт шароитида ҳам мавжуд эди. Аммо у пайтда фаолиятнинг ҳамма соҳаси, жумладан бошқарув ҳам юқоридан берилган режанинг бажарилишига қаратилган эди. Кўп ҳолларда асосий режа курсаткичи бажарилар эди, аммо у корхонага, давлатга қанчалик кимматга тушаётганлиги билан ҳеч ким қизиқмасди. Масалан, савдо корхоналарининг асосий режа кўрсаткичи унинг товар оборати булган. Уни бажариш учун ҳамма сафарбарлик амалга ошириларди. Лекин унинг қанча харажат талаб қилишини хеч ким сўрамаган. Оқибатда жуда кўп савдо корхоналари товар оборотини бажариш билан бирга кўп зарар куриб ишламоқда эди. Натижада юқори ташкилотлардан унинг оборот маблағларини «тулдириш» учун жуда кўп маблағ ажратилган. Энди бундай ишларга барҳам берилди. Корхонани бошқариш юқори ташкилот манфаатини ҳисобга олиб эмас, балки бевосита шу субъектнинг манфаатидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириладиган бўлди. Бу эса ҳар бир корхона фаолиятини чуқур ўрганиш ва таҳлил қилишни тақозо этади.

Шуни таъкидлаш лозимки, таҳлилнинг вазифаси ушбу бандларда келтирилган вазифалар билан чекланмайди. Корхона фаолияти шу даражада серқирраки, таҳлил жараёнида унинг ҳамма жиҳатларини ўрганиш

лозим. Шундай экан, таҳлил вазифаси ҳам кўп қирралидир. Шу туфайли биз уларнинг энг асосийларига тўхталдик, холос.

Таҳлил жараёнида барча камчиликлар аниқланади. Бошқарув қарорларини қабул қилишда эса аниқланган камчиликларга келгусида йўл қўймаслик чора-тадбирлари ишлаб чиқилади. Шу тариқа камчиликлар бартараф қилиниб, хўжалик фаолиятининг узлуксиз равишда такомиллашуви ва самарадорлиги ошиб бориши таъминланади.

Кўриниб турибдики, таҳлилнинг вазифаси бозор муносабатлари шаклланаётган бугунги шароитда ҳам, келажакда ҳам корхоналар хўжалик фаолиятининг узлуксиз яхшилаб бориши учун иқтисодий дастак сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлади.

II БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ ФАНИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

II.1. Иқтисодий таҳлил фанининг шаклланиш элементлари

Ҳар қандай фаннинг вужудга келиши учун ҳаётий зарурият туғилиши лозим. Шу туфайли фаннинг шаклланиши бирор киши ёки вазирликнинг ижод маҳсули бўлиб қолмасдан, балки объектив жараёнга таянади.

Хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш фани кўп асрлик тарихга эга бўлган бухгалтерия учёти ва статистика каби фанлар асосида вужудга келган. Бу учун эса объектив шарт-шароитлар яратилган.

Бухгалтерия ҳисоби бўйича биринчи асар XV асрда Регузда пайдо бўлди. Бунга мисол қилиб Вендрикт Катрульиннинг 1458 йилда нашр қилинган «Савдо ва хусусий савдогар» номли китобини келтириш мумкин. Бухгалтерия ҳисобига бағишланган иккинчи асар 1494 йилда Венецияда нашр қилинган Лука Пачолиннинг «Счётлар ва ёзувлар ҳақида»ги китобидир. Ушбу китобларда бухгалтерия ҳисобининг савдо ва кредит операциялари ёритилган. Шундай қилиб, ҳозирги бухгалтерия ҳисоби фанига ўша пайтларда асос солинган. Бу фан хўжалик юритишда асосий дастак сифатида ҳамон такомиллашиб ва замонавийлашиб келмоқда.

Барча фанлар қатори бухгалтерия ҳисоби ҳам ўз тарихи давомида такомиллашиб, бир қанча бошқа фанларнинг вужудга келиши учун методологик асос бўлиб хизмат қилмоқда. Чунки, ишлаб чиқаришнинг концентрациялашуви, корхоналарнинг йириклашуви, хўжалик фаолиятининг кенгайиши иқтисодий жараёнларнинг мураккаблашуви ҳисоб ишларини такомиллаштириш заруратини туғдирди.

Шу боис, XVI—XVII асрларда бухгалтерия ҳисоби-

га бағишланган китоблар Голландия, Франция, Англия каби мамлакатларда чоп этилди. Натижада бухгалтерия-ер куррасининг бир қисмида эмас, балки барча мамлакатларда кенг ёйила бошлади.

Россияда бухгалтерия ҳисобига бағишланган асарлар XVIII асрда пайдо була бошлаган. Олдин чет эл адабиётлари рус тилига таржима қилинган булса, сунгра рус олимлари ҳам бу фанга бағишланган асарларни чоп этишга киришганлар.

Рус олимларининг бухгалтерия ҳисобига бағишланган асарлари XIX асрда пайдо була бошлаган. Бунга В. С. Немчиновнинг 1840 йилда нашр қилинган икки қисмдан иборат «Ҳисоб фани» асарини мисол келтириш мумкин. Бу китобда савдо корхоналари ҳисоби тизими батафсил ёритилган. Аста-секинлик билан бухгалтерия ҳисобининг принциплари бошқа тармоқлар буйича ҳам ёзила бошлаган. 1861 йилда Клинченинг «Қишлоқ хужалиги бухгалтерияси», 1863 йилда «Идора булими йуриқномаси» китоблари дунёга келган. Бу асарлар сафини Ф. В. Езерский узининг «Уч тизимли бухгалтерия» (1870 й.), П. И. Рейнбот «Фабрика счётчилиги» (1875 й.), А. В. Прокофьев «Иккиёқлама бухгалтерия курси» (1884 й.) китоблари билан кенгайтирган.

Шу даврдаги ишлаб чиқариш тараққиёти иқтисодий жараёнларни тўғри ва тўлиқ ҳисобга олишни талаб килади. Аммо ишлаб чиқаришнинг такомиллашиб бориши, корхоналар ўртасида эркин рақобатнинг вужудга келиши бухгалтерия маълумотларини чуқурроқ урганишни ва уни тўғри тушунтириш заруратини туғдиради. Бу эса уз навбатида таҳлил элементларининг вужудга келишини тақозо қилади, чунки, «тижорат сирини» такомиллаштириш борасидаги жуда кўп саволларга бухгалтерия ҳисоби ва статистика фани жавоб беришга қийналиб қолади.

Корхоналарни тўғри, оқилона бошқариш, унинг молиявий ҳолатини яхшилаш, рақобатбардошлик қувватини ошириш хўжалик фаолиятини чуқурроқ урганишни талаб қилди. Бу эса бухгалтерия баланси ва бошқа ҳисоботларда ифодаланган баъзи кўрсаткичларга изоҳ беришни талаб қилди. Булар эса уз навбатида ҳозирги таҳлил фанининг вужудга келиши учун объектив асос бўлган.

Таҳлилнинг элементлари биринчи марта 1880 йилларда чиқа бошлаган «Счётоводство» журналида пайдо була бошлаган. Кейинчалик бу журналда жуда куп мақолалар бухгалтерия балансини таҳлил қилишга бағишланган. Шундай қилиб, таҳлилнинг баъзи элементлари мавжуд булган фан — **«Балансшунослик»** фани пайдо булган.

Бу фаннинг балансшунослик деб аталишига асос булган, чунки уша пайтларда хужалик фаолиятининг натижаси асосан бухгалтерия балансида ифода этилган холос. Баланс маълумотларига асосан корхонанинг маблағи ёки улар манбаининг маълум муддатда узгариши аниқланади. Лекин шу узгаришлар нима эвазига содир булаётганлиги, уларга қайси омиллар таъсир курсатаётганлиги корхона эгаси учун муҳим булиб борди. Бу эса балансдаги кўрсаткичларни батафсил таҳлил қилиш заруратини вужудга келтиради. Таҳлилнинг илк кўриниши—«Балансшунослик» фани шу тариқа шакллана борди.

Таҳлил фанининг вужудга келишида ва унинг шаклланишида олимлардан В. С. Немчинов, А. В. Прокофьев, Р. Я. Вейцман, И. С. Аринушкин, П. Н. Худяков кабиларнинг жуда катта ҳизматларини таъкидлаш лозим. Бу муаллифлар асарлари асосан ўтган асрдаги корхоналарнинг мураккаб фаолиятини таҳлил қилишга бағишланган. Жумладан, 1883 йилда А. В. Прокофьевнинг «Икки ёқлама бухгалтерия курси» асари чоп этилган. Аммо бунда махсус таҳлилга бағишланган булим йуқ булса-да, бироқ баланс кўрсаткичлари фақат назорат қилиш учун эмас, балки таҳлил қилиш учун ҳам керак, деб таъкидланган.

1917 йилга қадар нашр қилинган асарларга Р. Я. Вейцманнинг «Ҳисобшунослик курси» китобини киритиш мумкин. Бу китобда баланс талқинига бағишланган махсус қисм бўлиб, унда кўрсаткичлар таҳлил қилинган. Бу китобда муаллиф баланснинг актив ва пассив қисмларидаги моддаларига изоҳ бериб, уларнинг реал ва ҳақиқий эканлигини исботлашга уринган. Биринчи марта «Баланс-нетто» тушунчалари киритилган.

И. С. Аринушкин 1912 йилда «Акционер корхона баланси» китобини чоп этади. Бу асар фақат баланс моддаларини таҳлил қилишга бағишланади. Унда баланснинг тузилиш тартиби, моддаларни баҳолаш йўллари, хўжа-

лик фаолиятини яхшилаш усуллари ёритилган. Шундай қилиб XIX аср бошларида хўжалик фаолиятини, жумладан бухгалтерия балансини таҳлил қилиш усуллари вужудга келади, аммо тахлил фани ҳали мустақил фан сифатида шаклланмайди. Шу туфайли таҳлил фани энг аввало бухгалтерия ҳисоби фанининг бир қисми булиб шаклланади.

Ишлаб чиқариш тараққиёти кризис ва рақобатни ҳам вужудга келтирди. Бундай шароитда ҳар бир корхона фаолиятининг молиявий барқарорлиги, ундаги «тижорат сири» муҳим аҳамият касб этади. Бундай шароитда бухгалтерия баланси маълумотлари етарли булмасдан қолди. Бухгалтерия баланси билан биргаликда бошқа курсаткичларни ифодалайдиган ҳисоботлар ҳам вужудга кела бошлади ва таҳлилнинг кулами кенгайди. Олдин фақат бухгалтерия баланси таҳлил қилинган бўлса, энди унга бошқа ҳисоботлар таҳлили ҳам қушилиб «Ҳисобот таҳлили» вужудга келди. Бунда бухгалтерия балансидаги курсаткичлар билан биргаликда «Фойда ва зарарлар» ҳақидаги ҳисобот маълумотларидан ҳам фойдаланилди.

Хужалик фаолиятини таҳлил қилиш фани мустақил фан сифатида шакллангунга қадар узига хос тарихга ва бир қанча номларга эга бўлди. Иқтисодий таҳлилнинг вужудга келиш тарихи, бу бўйича нашр қилинган адабиётлар, унинг фан сифатида шаклланиши ва номининг ҳам такомиллашиб борганлигидан далолат беради. (кейинги бетдаги чизма)

Шундай қилиб таҳлил фани вужудга келгунча бир қанча эволюцион йўлни босиб утди. Ниҳоят у фан сифатида шаклланди. Эндиги вазифа бу фанга тўғри ном танлашдан иборат эди. Бу борада анча ижодий тортишувлар ҳам бўлди. Бир гуруҳ олимлар бу фаннинг номини «Иқтисодий таҳлил» деб аташни тавсия қилдилар. Бунда ушбу фан корхонанинг бутун иқтисодини ўргатади, деб асосладилар.

Иккинчи гуруҳ олимлар эса ушбу фаннинг номини «Социал-иқтисодий таҳлил» деб аташни тавсия қилдилар. Шу туфайли ушбу фан иқтисодий жараёнларни ижтимоий (социал) жараёндан ажратиб

Хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш фанининг вужудга келиши ва тарихий тараққиёт жараёнида аталган номлари

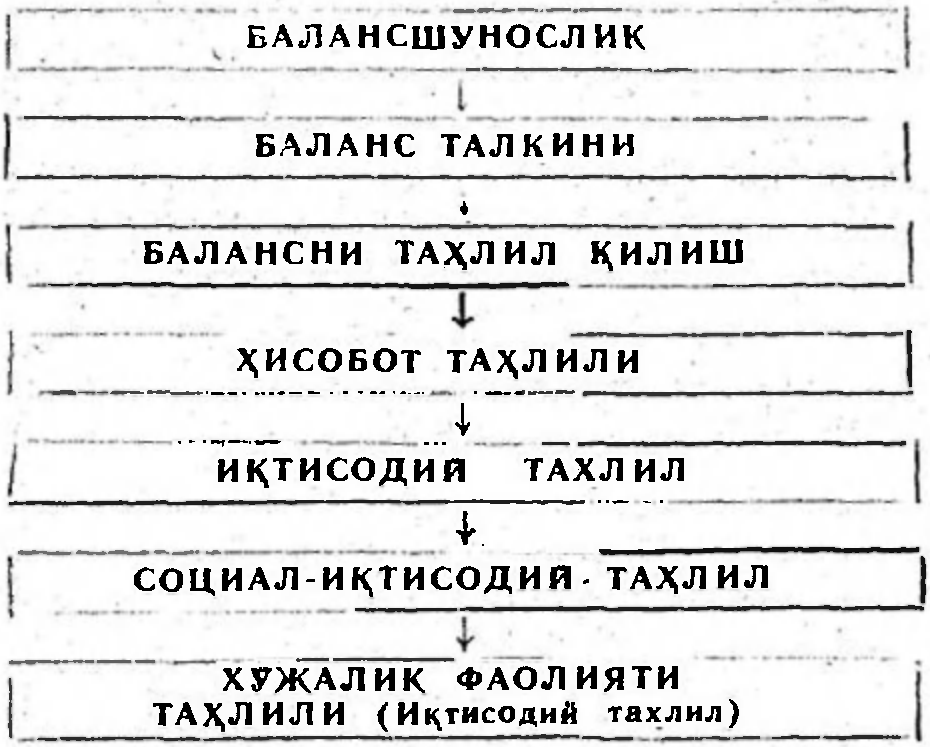

бўлмайди, деб ўрганади. Бу айниқса, мустақил Ўзбекистон учун жуда катта аҳамиятга эга, чунки биз кучли ижтимоий ҳимояга асосланган бозор иқтисодиётини шакллантиришни асосий мақсад қилиб қўйдик.

Баъзи олимлар корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолияти фақат ижтимоий-иқтисодий жараёнлардан иборат эмаслигига асосланиб, бу фаннинг номини «Ижтимоий, иқтисодий ва технологик таҳлил» деб аташни ҳам тавсия қилиб чиқдилар. Бу гуруҳ олимлар хўжалик фаолиятида технологик жараёнлар билан биргаликда техникадан самарали фойдаланиш зарурлигини исботламоқдалар. Буни таҳлил фанида ўрганиш кераклигини таъкидлашмоқда. Ҳақиқатда, корхона нуқтаи назаридан олиб қарайдиган бўлсак, бу фикр тўғри.

Ҳозирги пайтда жуда кўп олимлар бу фаннинг номини «Хўжалик фаолияти таҳлили» деб атамоқда. Бунга биз ҳам қушилган ҳолда шуни таъкидламоқчимизки, барча иқтисодий, ижтимоий, технологик жараёнлар хўжалик фаолияти давомида содир бўлади.

Шу туфайли «Хўжалик фаолияти таҳлили» дейилса, бу корхонанинг барча соҳасини уз ичига олгадн ва уни бемалол фаннинг номини аташда қуллаш мумкин, деб ҳисоблаймиз.

Аммо шуни таъкидлаш жоизки, 1999 йилда ишлаб чиқилган таълим андозаларида «Хужалик фаолияти таҳлили» фани урнига «Иқтисодий таҳлил» фани киритилган. Лекин маэмуни олдингидек қолган. Шундай экан, уни ҳозир давлат андозасига асосланиб «Иқтисодий таҳлил» деб аташ хато булмайди деб қарор қилдик. Келажакда ушбу фаннинг номи туғрисидаги мунозара алоҳида мавзу булиши табиий.

Таҳлил фанининг вужудга келиш тарихини куз олдимизга яққолроқ келтириш учун шу соҳага бағишланган адабиётларни хронологик жиҳатдан куриб чиқиш мақсадга мувофиқ деб уйлаймиз.

II.2. Иқтисодий таҳлилнинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши

XX аср бошларида таҳлилнинг баъзи элементлари вужудга келганлиги туғрисида тегишли маълумотлар берилди. Бу, уша пайтларда чоп қилинган қуйидаги адабиётларда уз аксини топди: 1880 йилларда Р. Я. Вейцман томонидан «Курс счетоводство» китоби чиқди. Бунда махсус боб «Разбор балансов» деб номланиб махсус таҳлилга бағишланган. 1912 йилда И. С. Аринушкин узининг «Балансы акционерных предприятий» китобини чиқарди. Бунда эса баланснинг моддалари анча чуқур талқин қилинган.

Жамият тараққиёти социалистик тузумга утгандан кейин тахлил фани режали иқтисодиётга асосланган кўрсаткичларни ва бухгалтерия балансидаги моддаларни батафсилроқ урганишга киришди. 1920 йилларда олимлардан П. Н. Худяков «Анализ баланса» ва «Популярные очерки балансоведения» (1929 й.), китобларини нашрдан чиқарди. 1925 йилда П. Герстнер «Руководство к изучению баланса», 1926 йилда Гальперин «Учебник балансоведения», шу йилда А. П. Руденовский «Построение баланса», З. П. Евзлин «Балансы: как их составлять, разбирать и проверять» каби олимларнинг китоблари чоп этилди. Бухгалтерия

балансига бағишланган 1927 йилда И. Г. Николаевнинг «Проблемы реальности баланса», Н. Р. Вейцман «Курс балансоведения», 1928 йилда, П. А. Блатовнинг «Балансоведение», Н. А. Кипарисовнинг «Основы балансоведения», «Построение балансов и анализ», Н. Г. Филимоновнинг «Балансоведение и баланс» (1929 й.) китоблари чоп этилди. Бу китобларда асосан балансининг моддаларини таҳлил қилиш усуллари курсатилди.

30-йилларга келиб таҳлилнинг кулами кенгая борди. Таҳлил қилиш учун фақат бухгалтерия баланси моддалари эмас, балки хужалик фаолиятининг бошқа курсаткичлари ҳам таҳлил қилина бошланди. Натижада тематик таҳлил вужудга келди ва баъзи мавзуларга бағишланган адабиётлар нашрдан чиқа бошлади. Бунга мисол қилиб Н. Е. Колосовнинг «Основы экономического анализа себестоимости в промпредприятиях» (1931 и.), А. П. Александровскийнинг «Калькуляция и анализ работы предприятий» (1932 й.), «Расчеты по анализу предприятия» (1934 й.), Н. Р. Вейцманнинг, 1934 йилда чиққан «Счётный анализ», шу йили нашр қилинган А. Ф. Масановнинг «Баланс и анализ хозяйственной деятельности предприятий», А. Я. Локшиннинг «Анализ отчёта», Б. К. Макшанцевнинг «Анализ калькуляции в промышленности», С. К. Татурнинг «Анализ отчёта промышленных предприятий», 1935 йилда чоп этилган М. Х. Жебракнинг «Принципы организации анализа себестоимости», Л. Д. Яхниннинг «Основы технико-экономического анализа себестоимости в промышленных предприятиях», Г. Н. Соромотиннинг «Анализ хозяйственной деятельности и баланса предприятий», 1938 йилда чоп этилган. А. А. Афанасьевнинг «Анализ отчёта промышленных предприятий», В. И. Стоцкийнинг «Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий», китобларини келтириш мумкин.

1940 йилларга келиб «Хужалик фаолиятини таҳлил қилиш» фани фан сифатида тулиқ шаклланди. Унга бағишланган йирик дарсликлар вужудга келди ва олий уқув юртларида мустақил фан сифатида утила бошланди. Бу хайрли ишда профессорлардан С. К. Татур, Н. Р. Вейцман, И. А. Шоломович, М. С. Рубинов, М. И. Баканов каби олимларнинг хизматлари катта. Жумладан, 1940 йилда С. К. Татур «Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий»,

1949 йилда Н. Р. Вейцман «Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий», шу йили И. А. Шоломович билан ҳамкорликда «Анализ хозяйственной деятельности промышленного предприятия», М. С. Рубинов «Основы учёта и анализа хозяйственной деятельности промышленного предприятия», 1952 йилда М. И. Баканов, И. А. Шоломович билан ҳамкорликда «Анализ хозяйственной деятельности предприятий» номли йирик дарсликлар чоп эттирди.

1950 йиллар ҳам таҳлил фанининг ривожланишида асосий босқич булди. Шу йилларда саноат корхоналарида таҳлил қилиш фани янада равнақ топди. Бунга насаби зикр этилган олимлар билан биргаликда И. И. Поклод узининг «Экономический анализ производственно-финансовой деятельности промышленных предприятий», С. Б. Барнгольц «Оборотные средства промышленных предприятий» (1957 й.), И. В. Валуев «Баланс металлургического завода и его анализ» (1954 й.), Г. Г. Бро «Анализ баланса промышленного предприятия» (1957 й.), А. Ш. Маргулис «Баланс промышленного предприятия», Ф. М. Массарыгин «Как читать баланс промышленного предприятия» китоблари билан катта хисса қушдилар.

60—70-йилларга келиб таҳлилнинг алоҳида турлари вужудга келди. 1976 йилда С. К. Татур таҳрири остида Москва давлат университети олимлари «Виды экономического анализа, их место и роль в совершенствовании управления промышленным производством» китобини чоп этди. 1973 йилда Б. И. Майданчик «Сравнительный экономический анализ в машиностроении» китобини, 1974 йилда А. Д. Шеремет «Комплексный экономический анализ деятельности предприятия (вопросы методологии)» китобини, 1968 йилда Н. Г. Чумаченко «Внутризаводской экономический анализ» китобини чоп этдилар.

70-йилларда хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фанининг назарияси яратилди. Бу ишга Н. В. Дембинский узининг «Вопросы теории экономического анализа» (1973 й.), А. Д. Шеремет «Теория экономического анализа хозяйственной деятельности» (1982 й.), И. И. Каракоз «Основы теории экономического анали-

за» (1972 й.), 1976 йилда М. И. Баканов ва А. Д. Шеремет лар А. Н. Кашаев билан ҳамкорликда «Экономический анализ: Теория, история, современное состояние, перспективы», 1988 йилда А. И. Муравьёв ўзининг «Теория экономического анализа» китоблари билан катта ҳисса қушдилар.

80-йилларнинг хусусияти шундаки, бу даврда иқтисодий таҳлил фанининг назариясини яратиш буйича худудий мактаблар вужудга келди. Жумладан Москвада М. И. Баканов ва А. Д. Шеремет раҳбарлигидаги мактаб. Булар «Теория экономического анализа» китобини 1987, 1990 ва 1993, 1994, 1995, 1997-йилларда қайта нашрдан чикардилар. Минск олимларидан В. В. Осмоловский, В. И. Стражев, Л. И. Кравченко, Л. Л. Ермолович, Ю. Н. Бусигин, Н. А. Русак ҳамкорликда 1989 йилда «Теория анализа хозяйственной деятельности» дарслигини яратди. Киевлик олимлардан И. И. Каракоз ва В. И. Самборский ҳамкорлигида 1989 йилда «Теория экономического анализа» деган дарслик пайдо булди. Эндиликда барча мустақил ҳамдустлик давлатларида, «Хужалик фаолияти таҳлилининг назарияси», мустақил фан сифатида олий ўқув юртларида ўқитилмоқда. Бу албатта хужалик фаолиятини бошқаришда, унинг молиявий барқарорлигини ва рақобатбардошлигини таъминлашда энг муҳим тадбирлардан бири булиб ҳисобланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, иқтисодий таҳлил ҳам янгиланиш даврини бошидан кечирмоқда. Унинг мазмуни режанинг бажарилишини таҳлил қилишдан жаҳон андозалари талабларига жавоб берадиган курсаткичларни урганишга қаратилмоқда. Бу борада ижтимоий маҳсулотдан ички ялпи маҳсулот ва шундан келиб чиқадиган курсаткичлар тизимига ўтиш кўзда тутилмоқда.

Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг ҳозирги замонга мос усулларини ўрганиш учун қуйидаги адабиётлар тавсия қилинади: Баканов М. И., Шеремет А. Д., «Теория экономического анализа» — М.: Финансы и статистика, 1995; Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: — Мн: ИП Экоперспектива, 1997.; Русак Н. А., Русак В. А. Основы финансового анализа. Мн: ООО «Меркаванне», 1995; Петров В. В. Ковалев В. В. Как читать баланс. М.: Финансы и ста-

тистика, 1994; Шеремет А. Д. Методика финансового анализа предприятия. М.: ИПО «МП», 1996; Кровченко Л. И. Анализ финансового состояния предприятия. Мн: ПКФ «Экаунт», 1994; Ковалев В. В. Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности. М.: Финансы и статистика, 1996; Абдукаримов И. Т. Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йуллари Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998, 1999; Пардаев М. К. Исроилов Б. И. Молиявий таҳлил. — Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998; Волжин И. О., Эргашбаев В. В. Молиявий таҳлил. Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998 ва х. к.

II.3. Иқтисодий таҳлил фанининг Ўзбекистонда яратилиш тарихи

Бухгалтерия ҳисоби фанининг яратилганлигига 500 йилдан ошди. Шу фан негизида «Иқтисодий таҳлил» фани вужудга келганлигига ҳам 100 йилдан ошди. Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларни жадаллаштиришда бу фаннинг роли жуда катта, чунки амалиётда иқтисодий дастакларнинг бири сифатида намоён булмоқда.

Мустақил Республикамиз ўзининг мустақил фанларига ва ҳар бир фан ўзининг яратилиш тарихига эга булиши керак. Хужалик фаолиятини таҳлил килиш фани бошқа фанлар сингари Ўзбекистонда ҳам уз тарихига эга. Бу фан собиқ иттифоқ таркибидаги бошқа республикалар сингари Ўзбекистонда ҳам унинг таркибида шаклланди.

Иқтисодий таҳлилнинг Ўзбекистонда яратилиш тарихини таҳминан беш босқичга бўлиш мумкин. Бу кейинги саҳифадаги чизмада ифодаланган (кейинги бетдаги чизма).

Маълумки, Ўзбекистонда узоқ йиллар мобайнида олий ва урта махсус ўқув юртларида таҳлил фани асосан марказий шаҳарлардаги (Москва, Ленинград, Киев) олимлар томонидан тайёрланган дарсликлар асосида укитилиб келинди. Аммо бунда узимизга хос хусусиятлар акс эттирилмаган эди. Бу эса 60-йилларга келиб узбекистонлик олимларни ҳам бу фан соҳасида ижод килишга даъват этди.

Марказдан чиқадиган дарсликларга муаллиф сифа-

Ўзбекистонда «Иқтисодий таҳлил» фанининг яратилиш даврлари

I - Давр	XX асрнинг 60-йиллари	Шаклланиш даври
II - Давр	70 - йиллар	Собиқ иттифоқ ичида ўз урнига эга бўлиш ва иқтисодий таҳлил мактабининг шаклланиш даври
III - Давр	80 - йиллар	Иқтисодий таҳлил мактабининг яратилиш ва иттифоқ миқёсида матлубот кооперацияси таҳлили соҳасини эгаллаш даври
IV - Давр	90-йилларнинг бошлари	Иқтисодий таҳлилнинг узбек тилида ёзилиши ва вужудга келиш даври
V - Давр	Мустақиллик йиллари	Иқтисодий таҳлилнинг ривожланиш йиллари. Молиявий таҳлил буйича асарларнинг кўплаб вужудга келиши ва чоп этилиши. Бу буйича турли қарашларнинг пайдо булиши
Иқтисодиётнинг ҳозирги босқичида Ўзбекистоннинг ўзига хос иқтисодий тараққиёт йулига мос булган «Иқтисодий таҳлил» фани шаклланмоқда		

тида таклиф қилинадиган бўлинди. Жумладан, 1966 йилда Москванинг «Экономика» нашриётида чоп этилган «Матлубот кооперацияси корхоналар хўжалик фаолиятининг таҳлили»[1] номли дарсликнинг муаллифлари

[1] **Кмицикевич О. Р.** и др. Анализ хозяйственной деятельности предприятий потребительской кооперации. — М.: Экономика, 1966.

таркибига львовлик О. Р. Кмицикевич, новосибирск-лик Л. А. Фальковичлар билан биргаликда самарқандлик олим И. Н. Топоровский ҳам таклиф қилинган эди. Бу дарсликда республикамизнинг баъзи хусусиятлари биринчи марта уз ифодасини топди.

Шу фан буйича масалалар тупламини ёзишни самарқандлик олимлар уз зиммаларига оладилар. 1970 йилда И. Т. Абдукаримов, Б. А. Залесский ва Н. Топоровский томонидан Москванинг «Экономика» нашриётида «Матлубот кооперацияси корхона ва ташкилотлари хужалик фаолиятини таҳлил қилиш буйича масалалар туплами» уқув қулланмаси биринчи марта чоп этилди[2]. Бу ўзбекистонлик олимларнинг катта ишончга сазовор булганлиги ва уларнинг тан олинганлигидан далолат эди. Бу уқув қулланма чорак аср давомида самарқандлик олимлар томонидан неча марта қайта ишланиб чоп этилиб келинди[3]. Бунда Самарқанд кооператив институти профессори И. Т. Абдукаримовнинг катта хизматларини эътироф этиш лозимдир.

Собиқ иттифоқ олимлари ичида хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани буйича узбекистонлик олимларнинг мавкеи узлуксиз ошиб борди. Шу фанга бағишланган қатор монографиялар, уқув қулланмалари, рисолалар ва илмий мақолалар чоп этила бошланди. 1968 йилда И. Т. Абдукаримов томонидан «Кооператив савдода муомала харажатлари таҳлили» Москванинг «Экономика» нашриётида[4], 1971 йилда «Кооператив савдода чакана товар обороти таҳлили» уқув қулланмаси Москва кооператив институти нашриётида[5], 1973 йилда «Кооператив савдода фойда ва рентабеллик» номли монографияси «Экономика» нашриётида чоп этилди[6].

---

[2] **И. Т. Абдукаримов** и др. Сборник задач по анализу хозяйственной деятельности потребительской кооперации — М.: Экономика. 1968.

[3] **И. Т. Абдукаримов** и др. Задачник по анализу хозяйственной деятельности предприятий и организаций потребительской кооперации. — М.: Экономика, 1975.

[4] **И. Т. Абдукаримов**. Анализ издержек обращения в кооперативной торговле. — М.: Экономика, 1976.

[5] **И. Т. Абдукаримов**. Анализ розничного товарооборота в кооперативной торговле. — М.: МКИ. 1971.

[6] И. Т. **Абдукаримов**. Прибыль и рентабельность в кооперативной торговле. — М.: Экономика, 1973.

Муаллифнинг бу асарлари собиқ иттифоқ олимлари томонидан юксак баҳоланадилар.

Шундай қилиб 1970 йилларда Самарқандда проф. И. Т. Абдукаримов раҳбарлигида таҳлил мактаби таркиб топди. Натижада Самарқанд кооператив институти базасида шу фаннинг равнақига, унинг назарий ва амалий муаммоларига бағишланган бир қанча илмий-амалий конференциялар утказилди.

70-йилларнинг иккинчи ярмига келиб таҳлилчилар сафи Ўзбекистон миқёсида танила бошланди ва кенгайди. Бу фан буйича узбек тилида дарсликлар пайдо була бошлади. 1973 йилда «Ўқитувчи» нашриётида Н. А. Хан томонидан тайёрланган «Қишлоқ хўжалик корхоналари хужалик фаолиятининг анализи» номли олий ўқув юртлари учун дарслик чоп этилди[7]. 1979 йилда О. Маҳмудовнинг «Қишлоқ хужалик корхоналарининг хужалик фаолиятини анализ қилиш» номли ўрта махсуқ уқув юртларига мулжалланган ўқув қулланмаси ҳам узбек тилида чоп этилди. Бу дарслик ва уқув қўлланмалар республикамизда иқтисодий таҳлилнинг тараққиёти ва истиқболи учун қуйилган илк кадамлар эди.

Аммо республикамизда қишлоқ хўжалик институтларидан ташқари барча олий ва ўрта махсус укув юртларида махсус фанлар, жумладан, иктисодий тахлил фани ҳам рус тилида ўрганилар эди. Шу туфайли қишлоқ хужалигидан ташқари соҳаларда барча асарлар рус тилида тайёрланди ва чоп этилди. 1973 йилда проф. И. Т. Абдукаримов ва доц. М. К. Пардаевлар томонидан «Кооператив савдода меҳнат кўрсаткичлари таҳлили» номли китоби Москванинг «Экономика» нашриётида чоп этилди[9]. Бу билан самарқандлик олимлар тематик таҳлил ривожланишига яна бир қутлуғ қадам қўйди.

80-йиллар узбекистонлик, айникса, самарқандлик олимлар учун жуда сермаҳсул давр булди. И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев ва А. А. Абдиевлар ҳам

---

[7] **Хан Н. А.** Қишлоқ хужалик корхоналари хўжалик фаолиятининг анализи. — Т.: Ўқитувчи, 1978.

[8] **Маҳмудов О.** Қишлоқ хужалик корхоналарининг хўжалик фаолиятини анализ қилиш. — Т.: Ўқитувчи, 1979.

[9] **И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев.** Анализ показателей по труду в кооперативной торговле—М.: Экономика, 1978.

корлигида «Хўжалик фаолиятининг таҳлили»га бағишланган турт томлик альбом яратилди. Бу альбомнинг биринчи қисми «Иқтисодий таҳлилнинг назарий асосларига» бағишланган булиб, барча мавзулар тегишли тизмаларда тушунарли қилиб тасвирланган[10]. Ушбу альбомнинг иккинчи томи «Кооператив савдода иқтисодий таҳлил»[11] номи билан аталади. Бунда кооператив савдо корхоналари хужалик фаолияти батафсил таҳлил қилинган. Аммо матлубот кооперацияси куп тармоқли соҳа. Шу туфайли альбомнинг 3-томи «Матлубот кооперацияси алоҳида тармоқлари хужалик фаолиятининг таҳлили» мавзусига бағишланган[12]. Альбомнинг 4-томи матлубот кооперацияси ташкилотларида барча тармоқлардан ҳисобот қабул қилингандан кейинги утказиладиган таҳлил усулларини ўз ичига олган. Бу «Молиявий ҳолатининг таҳлили» деб номланган ва бунда барча соҳа буйича молиявий ҳолатнинг қандай аҳволда эканлиги туғрисида хулоса қилишга бағишланган[13]. Ушбу таҳлил усуллари ҳам аниқ чизмалар орқали ёритилган.

Шундай қилиб, Самарқанд кооператив институти собиқ Центросоюзга қарайдиган олий ўқув юртлари ичида хужалик фаолиятини таҳлил қилиш фани бўйича услубий марказга айланди.

1984 йилда И. Т. Абдукаримов томонидан «Матлубот кооперацияси хужалик фаолиятини таҳлил қилиш» номли дарслик Москванинг «Экономика» нашриётида

---

[10] **И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев, А. А. Абдиев.** Теоретические основы экономического анализа /Альбом наглядных пособий. Самарқанд СамКИ, 1983.

[11] **И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев, А. А. Абдиев.** Экономический анализ в кооперативной торговле. /Альбом наглядных пособий. Самарканд СамКИ, 1983.

[12] **И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев, А. А. Абдиев.** Анализ хозяйственной деятельности отдельных отраслей потребительской кооперации. / Альбом наглядных пособий. Самарканд СамКИ, 1983.

[13] **И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев, А. А. Абдиев.** Анализ финансового состояние: / Альбом наглядных пособий. Самарканд, СамКИ, 1983.

чоп этилди[14]. Бу дарслик Иттифоқдаги барча кооператив институтларга ва «Бухгалтерия учёти, назорат ва хужалик фаолиятининг таҳлили» буйича мутахассислик тайёрлайдиган барча олий уқув юртларига тавсия қилинди. Бу дарсликни кенг жамоатчилик жуда яхши кутиб олди. Натижада 1989 йил йилда ушбу дарслик айнан ана шу нашриётда қайта ишланган ва тулдирилган вариатида янгидан нашр қилинди[15].

Самаркандлик олимлар таҳлилнинг янги шакли-комплекс таҳлил усулларини ишлаб чиқишга киришди. Натижада 1983 йилда проф. И. Т. Абдукаримов таҳририда М. Қ. Пардаев ва Ю. С. Саттаровлар томонидан тайёрланган «Чакана савдода меҳнат самарадорлигини комплекс баҳолаш» буйича услубий тавсия юзага келди[16]. Бу тавсия Ўзбекбирлашув бошқаруви томонидан амалиётга тадбиқ қилиш учун қабул қилинди. Комплекс таҳлил буйича самарқандлик олимларнинг мақолалари иттифоқда чиқадиган журналларда чоп этилиши уларнинг нуфузини янада оширади. Натижада 1986 йилда ўтказилган. Бутуниттифоқ илмий-амалий анжуманининг асосий мавзуси ана шу муаммога қаратилди. Илмий-амалий тавсия сифатида 1986 йилда чоп этилган И. Т. Абдукаримов, М. Қ. Пардаев, В. И. Абдукаримов, В. Н. Абрамовалариинг «Матлубот кооперациясида социалиқтисодий самарадорликни аниқлаш усули» рисоласи қабул қилинди[18]. Бунда муаллифлар самарадорликни комплекс таҳлил қилиш ва баҳолаш масалаларини кутариб чиқди.

Хужалик фаолиятини комплекс баҳолаш борасида илмий изланишлар давом этади. Энди бир тармоқда эмас, балки куп тармоқда қандай усул билан комплекс баҳолаш мумкинлиги устида илмий тадқиқот ишлари олиб борилди ва ниҳоят 1990 йилда В. И. Абдукаримов

---

[14] **И. Т. Абдукаримов.** Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. — М.: Экономика, 1984.

[15] **И. Т. Абдукаримов.** Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. 2-е издание — М.: Экономика, 1989.

[16] **М. Қ. Пардаев, Ю. С. Саттаров.** Методические рекомендации по комплексной оценке эффективности труда в розничной торговле — Т.: Узбекпотребсоюз, 1983.

[18] **И. Т. Абдукаримов.** и др. Методика определения социально-экономической эффективности в потребительской кооперации — Самарканд: СКИ, 1986.

томонидан «Ахборотларни автоматлаштирган тизими шароитида куптармоқли матлубот кооперацияси самарадорлигини комплекс баҳолаш масалалари» номли монография Тошкентдаги «Меҳнат» нашриётида босмадан чиқди[19].

90-йилларга келиб ахборотларни автоматлаштириш масалаларига кенг тўхталди. Шу йиллари ҳисоб, таҳлил, статистика ва режалар ахборотларини автоматлаштириш буйича бир қанча адабиётларни Р. А. Абдуллаев, В. И. Абдукаримов, Н. А. Иброҳимов, Қ. У. Уразов, М. Б. Аббосовлар турли нашриётларда чоп эттирди[20].

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллик сари интилиши самарқандлик олимларни узбек тилида дарслик ёзишга даъват этди. Бунга раҳбарликни яна проффесор И. Т. Абдукаримов уз қулига олди ва ниҳоят 1989 йилда И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев, А. А. Абдиев ва В. И. Абдукаримовлар томонидан «Матлубот кооперацияси хужалик фаолиятини таҳлил қилиш» мавзусида биринчи марта узбек тилида дарслик вужудга келди. У Тошкентдаги «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилди[21]. Бу дарсликдаги куп иқтисодий атамалар узбек тилида ёзилди. Аммо махсус фанларни фақат рус тилида уқиб юрган талабалар ва уз ишини рус тилида юритадиган мутахассислар учун ўзбек тилидаги атамаларни тушуниш анча қийин кечди. Шу сабабли бу қийинчиликни осонлаштириш мақсадида самарқандлик олимлар «Савдога оид иқтисодий атамаларнинг русча-узбекча луғатини» ишлаб чиқди ва 1990 йилда Самарқанд кооператив институтида ва 1992 йилда Тошкентнинг «Ўқитувчи» нашриётида чоп этишга муваффақ бўлдилар[22].

Олимлар намунавий дастурлар ишлаб чиқиш бора-

---

[19] **Абдукаримов В. И.** Вопросы оценки эффективности многоотраслевой хозяйственной деятельности потребительской кооперации в условиях АСАД: .— Т.: Мехнат, 1990.

[20] **Р. А. Абдуллаев** ва бошқалар. Иқтисодий ахборотларни ЭХМ да ишлашни автоматлаштириш — Т.: Ўқитувчи, 1990.

[21] **Абдукаримов И. Т.** ва бошқалар. Матлубот кооперацияси хужалик фаолиятини анализ қилиш. — Т.: Ўқитувчи, 1989.

[22] **Абдукаримов И. Т.** ва бошқалар. Савдога оид иқтисодий атамаларниг русча — ўзбекча луғати. Доц. М. Қ. Пардаев таҳририда—Т.: Ўқитувчи, 1992.

сида ҳам сезиларли ишларни амалга оширдилар. 1987 йилда И. Т. Абдукаримов ва М. Қ. Пардаевлар ҳамкорликда «Савдо иқтисоди» мутаҳассисликлари учун «Хўжалик фаолиятининг таҳлили» бўйича намунавий дастурни Центросоюзнинг ўқув-услубий бирлашмаси орқали чоп этдилар[23].

1990 йилда эса «Бухгалтерия учети, назорат ва хужалик фаолияти таҳлили» мутахассислиги бўйича «Матлубот кооперацияси хужалик фаолиятини таҳлил қилиш» фанининг намунавий дастурини ишлаб чиқди. Бу намунавий дастур ҳам И. Т. Абдукаримов ва М. Қ. Пардаевлар[24] томонидан тайёрланди ва нашрдан чиқарилди. Ушбу дастур Ўзбекистон Республикаси шароитига мослаштирилиб 1992 йилда узбек тилида чоп этилди. Ҳозирги кунда ҳам баъзи узгартириш ва қушимчалар билан шу намунавий дастурлар ўқув жараёнида қўлланилиб келинмоқда.

Таҳлилнинг умумий масалалари билан биргаликда унинг алоҳида соҳаси буйича ишлар қилинмоқда. Жумладан, проф. Д. Қ. Кудбиев савдода асосий фондлардан самарали фойдаланиш таҳлили муаммолари, проф. Х. А. Шодиев эса тайёрлов савдо соҳасида интенсивлик ва самарадорликни аниқлаш хамда таҳлил қилиш муаммолари буйича анча ишлар қилдилар. Савдо корхоналарида айланма маблағлар таҳлили буйича бир қанча услубий тавсиялар билан А. Ш. Сатторов, матлубот кооперациясининг ишлаб чиқариш корхоналарида асосий ва айланма маблағлар таҳлили буйича У. Х. Худойбердиевлар ҳам самарали ижод қилмоқдалар. Таҳлик назарияси ва усулларини такомиллаштиришда Ё. Абдуллаевнинг[25] ҳиссаси сезиларли булди.

---

[23] **Абдукаримов И. Т., Пардаев М. Қ.** Анализ хозяйственной деятельности. Программа для кооперативных институтов по специальности 1729 Экономика торговли. — М.: ПУМК. 1987.

[24] **Абдукаримов И. Т., Пардаев М. Қ.** Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. Программа для студентов вузов по специальности 06. 08. «Бухгалтерский учет, контроль и анализ хозяйственной деятельности». — М.: 1990.

[25] **Абдуллаев Ё.** Региональной аспект статистического изучения эффективности общественного производства. — Т.: 1985. **Абдуллаев Ё.** Сравнительный анализ эффективности региональной экономики.—Т.: Мехнат, 1987.

1981 йилда Д. К. Кудбиев «Савдода асосий фондлардан самарали фойдаланиш таҳлили» китобини, 1990 йилда «Кооператив савдода асосий фондлардан фойдаланиш таҳлилининг муаммолари», 1989 йилда «Кооператив чакана савдода асосий фондлар самарадорлигини комплекс баҳолаш ва таҳлил қилиш» каби монография ва уқув қўлланмалари чоп этишга мувоффақ булди[26].

Сунгги пайтларда халқ хужалиги тараққиётида самарадорлик ва интенсивлик курсаткичлари муҳим ахамият касб этди. Буни инобатга олиб 1990 йилда М. Қ. Пардаев ва З. Н. Қурбоновлар ҳамкорлигида «Ўкитувчи» нашриётида «Кооператив савдода самарадорлик ва интенсивлик курсаткичлари таҳлили» мавзусида монографияси[27]. М. К. Пардаев ва Ш. У. Ҳайдаров ҳамкорлигида «Кооператив савдо корхона ва ташкилотларнинг молиявий ахволини таҳлил қилиш» мавзусидаги ўқув қўлланмалар чоп этилди[28]. Бу соҳанинг ривожланишига Х. А. Шодиев хам узининг салмоқли хиссасини қўшди[29].

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, узига хос ва мос бозор иқтисодиётига асосланган тараққиёт йулини танлаб олди. Бу эса олимлардан бозор иқтисодиётига оид адабиётларни яратиш вазифасини талаб килади. 1991 йилда И. Т. Абдукаримов М. К. Пардаев ва Ш. У. Ҳайдаровлар хамкорликда «Янги хўжалик юритиш шароитида кооператив савдода даромад-

---

[26] **Кудбиев Д. К.** Анализ эффективности использования в кооперативной торговле. — М.: ЗИСТ, 1981. **Кудбиев Д. К.** Проблемы анализа использования основных фондов в торговле. — Т.: Ўзбекистон, 1990. **Кудбиев Д. К.** Методические рекомендации по комплексному анализу и оценки эффективности использования основных фондов в кооперативной торговле. — М.: 1989.

[27] **Пардаев М. Қ. Қурбонов З. Н.** Анализ показателей эффективности и интенсификации в кооперативной торговле. — Т.: Ўқитувчи, 1990.

[28] **Пардаев М. К., Ҳайдаров Ш. К.** Кооператив савдо корхона ва ташкилотларининг молиявий аҳволини таҳлил қилиш. — Т.: РУМК, 1990.

[29] **Шодиев Х. А.** Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлашни такомиллаштириш: (интенсивлаш ва самарадорлик масалалари). — Т.: Меҳнат, 1989. **Шодиев Х. А.** Интенсивлаш ва самарадорликнинг узаро алокадорлиги. — Т.: Ўзбекистон, 1991.

лар таҳлили» рисоласини чоп этди[30]. 1993 йилда З. Н. Қурбоновнинг «Бозор иқтисодиёти шароитида савдода бухгалтерия учёти ва иқтисодий таҳлнл» монографияси «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилди[31]. Шу йили «Зарафшон» нашриётида муаллифнинг «Савдода интенсивлик:) моҳияти, курсаткичлари ва уларнинг ошириш йуллари» мавзусидаги китоблари чоп этилди[32]. Олимлар 1994—1999 йилларда таҳлил фанининг бозор иқтисодиёти шароитидаги муаммоларига бағишланган бир қанча туплам ва рисолалар чоп этишга муваффақ булдилар[33]. Ушбу китоблар мақолалар тўплами ва рисолалар бозор иқтисодиётининг шаклланаётган шароитида таҳлил фанини илмий ва амалий жиҳатдан такомиллашуви учун назарий асос булиб хизмат қилиши муқаррар.

1995—1999 йилларда Ўзбекистонда «Иқтисодий таҳлил» фанининг асосий соҳаси булган молиявий таҳлилга бағишланган бир канча адабиётлар чоп этилди. Булар жумласига М. Қ. Пардаевнинг «Молиявий таҳлил методологияси» (Самарқанд, 1997), А. Иброҳимовнинг

---

[30] **Абдукаримов И. Т., Пардаев М. Қ., Ҳайдаров Ш. У.** Анализ доходов в кооперативной торговле в условиях нового хозяйственного механизма. — М.: МКИ, 1991.

[31] **Қурбонов З. Н.** Бухгалтерский учет и экономический анализ в торговле в условиях рыночной экономики. — Т.: Ўқитувчи, 1993.

[32] **Пардаев М. Қ.** Интенсификация в торговле: сущность, показатели и пути их повышения — Самарканд: Зарафшон, 1993.

[33] Бозор муносабатлари шаклланиши шароитида матлубот кооперацияси ривожланишининг социал-иқтисодий муаммолари — С.: 1993: Актуальные проблемы учета, аудита и совершенствования финансово-кредитной системы в условиях развития рыночных отношений. /Материалы международной НПК — С., 1994. Ижтимоий йуналтирилган бозор иқтисодиётига утиш муаммолари ва матлубот кооперацияси — С., 1994: Повышение эффективности производства в условиях рынка — Самарканд: СамКИ, 1998. **М. Қ. Пардаев.** Иқтисодий таҳлилнинг комплекс баҳолаш усуллари — Самарқанд, СамКИ, 1998. **У. Х. Ҳудойбердиев, М. Қ. Пардаев, З. Н. Қурбонов.** Солиқлар учёти ва таҳлили — Самарқанд СамКИ, 1995. **Пардае М. К.** Молиявий таҳлил методологияси. Самарқанд, СамКИ, 1997; **Абдукаримов И. Т.** Молиявий ҳисоботи уқиш ва таҳлил қилиш туллари. — Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1998; **Пардаев М. М., Исроилов Б. И.** Молиявий таҳлил. Т. Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси. 1999 ва х. к.

«Молиявий таҳлил» (Т.: Меҳнат, 1995). И. Т. Абдукаримовнинг «Молиявий ҳисоботни уқиш ва таҳлил қилиш йуллари» (Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1998, иккинчи нашри 1999 йилда), И. О. Волжи ва В. В. Эргашбоевларнинг «Молиявий таҳлил» (Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1998), М. Қ. Пардаев ва Б. И. Исроиловларнинг «Молиявий таҳлил» (Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1999), каби китобларни киритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, республикамизда иқтисодий таҳлил фанининг равнақи узига хос тарихга эга. Бу фан борасида тегишли мактаб шаклланган. Бироқ, бу фаннинг равнақи, унинг келажаги олдинда. Бизнинг республикамизда савдо ва қишлоқ хўжалиги соҳалари буйича хар ҳолда дарсликлар яратилган, анча ишлар қилиниган. Аммо халқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан бўлган саноат, қурилиш, транспорт, хизмат соҳасидаги корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш буйича ҳали анча ишлар қилиши лозим. Бу соҳалар буйича ҳали дарсликлар ва тегишли адабиётлар деярли яралатилмаган. Бу республикамизнинг равнақи учун, унинг келажакдаги тарраққиёти учун кенг йул очиб беришига тусқинлик қилиши муқаррар, чунки саноат ва бошқа халқ хўжалигининг тараққиёти узимизга хос бўлмоғи лозим. Бу эса ушбу соҳалар буйича узимизга хос иқтисодий таҳлил усулларини ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий таҳлил қуйидаги йуналашларда ривожланиши лозим, деб ҳисоблаймиз:

— ҳозир республикамизда кўпмулкчиликка асосланган бозор тизимидаги корхоналар вужудга келди. Иқтисодий таҳлил ҳам ана шу соҳага мос ҳолда ривожланиши лозим;

— Ўзбекистонда барча соҳалар буйича, айниқса бухгалтерия ҳисобининг жаҳон андозаларига мос тизими қабул қилинмокда. Бу эса халқаро андозага мос иқтисодий таҳлил тизимини ҳам яратишни тақозо қилади;

— бу фаннинг назариясини узимизда шаклланаётган бозор иқтисодиётининг хусусиятларини инобатга олган холда яратиш лозим;

— Ўзбекистонда макроиқтисодий таҳлил амалий

жиҳатдан объектив заруратга айланди. Аммо унинг назарияси ва методологияси яратилган эмас. Шу туфайли келажакда макроиқтисодий таҳлилнинг назарий ва методологик асоси ишлаб чиқилиши лозим;

— олимлар саноат, қурилиш, транспорт, хизмат ва бошқа халқ хўжалигининг муҳим соҳалари бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаларини яратишлари керак;

—иқтисодчи мутахассисларни тайёрлашда бу фанга тегишли аҳамият бериш ва ўқув андозалари ва режаларига киритиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Ушбу тадбирларнинг амалга ошиши мустақил давлатимизнинг мустақил фани — хўжалик фаолияти таҳлилининг вужудга келиши ва ривожланиши учун асос бўлади. Бу фаннинг келажакда аҳамияти кескин ошади, чунки, бозор иқтисодиёти шароитида ҳар хил корхоналарнинг хужалик фаолиятини чуқур урганишни, таҳлил қилишни тақозо этади.

III БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

III.1. Иқтисодий таҳлил методологияси таснифи

Иқтисодий таҳлилнинг методи ва методологиясини фарқламок лозим. **Метод** деганда асосан шу фаннинг предметини ўрганиш усули тушунилади. **Методология** деганда эса, шу фаннинг предметини ўргатиш усули, унда қўлланиладиган ёндашувлар, усуллар мажмуаси тушунилади.

Иқтисодий таҳлилнинг методологик асоси, яъни уни ургатишда қўлланиладиган ёндашувлар турли йўналишда бўлиши табиий. Шу туфайли уларни, энг аввало, тўғри таснифлаш лозим. Бизнинг фикримизча, уларни ўрганишда қандай ёндашишга қараб икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Ўрганилаётган объектга диалектика нуқтаи назаридан ёндашиш.

2. Ўрганилаётган объектга системали, узлуксизликни таъминлаган ҳолда ёндашиш.

Биринчи ёндашиш бўйича таҳлил қилинса, барча иқтисодий жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқликда, ҳаракатда ва доим ўзгаришда, деб қараш лозим бўлади. Бундан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, иқтисодий жараёнларни ифодалайдиган кўрсаткичлар ҳам бир-бири билан узвий боғлиқликда ва ўзгаришда, деб қаралади. Бу ёндашув, айниқса, натижавий кўрсаткичларга омиллар таъсирини аниқлашда кенг қўлланилади.

Иккинчи ёндашув бўйича таҳлил қилинганда ўрганилаётган объектни мураккаб иқтисодий жараёнлар мажмуасидан иборат, деб баҳолаб, уларнинг барча қисмлари бир-бири билан ўзаро ўзвий боғлиқлигидан келиб чиқиб, уларни ўрганишда барча жиҳатларини тартибга солган ҳолда яхлит хулосага келгунча

Иқтисодий таҳлил методологияси таснифи

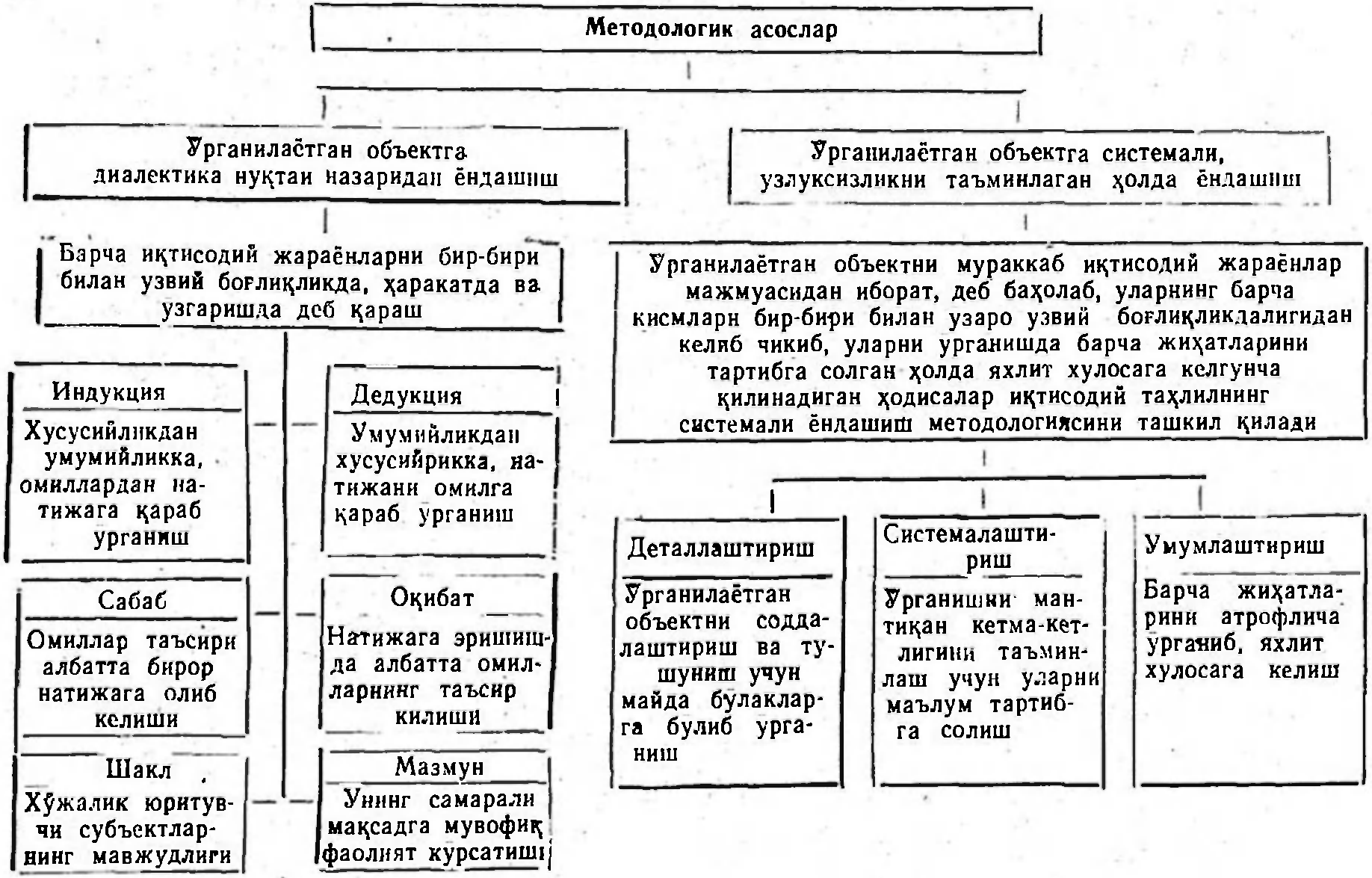

қилинадиган ҳодисаларга узлуксиз равишда, системали тарзда ёндашиш лозимлигини тақозо қилади. Бунга урганилаётган объектни деталлаштириш, системалаштириш (тартиблаштириш) ва умумлаштириш орқали эришиш мумкин.

Ўрганилаётган объектни **деталлаштириш** деганда мураккаб иқтисодий жараёнларни соддалаштириш, тўғри ва яхлит хулоса қилиш учун уларни майда бўлакларга бўлиб ўрганиш тушунилади.

Системалаштириш (тартиблаштириш) деганда урганилаётган объектни ўрганиш учун унга мантиқан кетма-кетликни таъминлаган ҳолда тартибга солиш тушунилади. Чунки, иқтисодий жараёнлар бир-бири билан узвий боғлиқликда. Шу туфайли уларни ҳар томонлама, чуқур ўрганиш учун кетма-кет равишда батафсил таҳлил қилиш лозим. Масалан, натижа курсаткичи ўзгарса унга таъсир қилувчи барча ижобий ва салбий омиллар батафсил таҳлил қилинади, уларнинг таъсири кетма-кет равишда ҳисоблаб чиқилади.

Ўрганилаётган объектни таҳлил қилганда **умумлаштириш** деганда унинг барча жиҳатларини атрофлича ўрганиб, яхлит хулосага келиш тушунилади. Бу йўналиш таҳлилнинг бошқарув функциясидан келиб чиқади. Бошқарув учун тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқишда таҳлил орқали урганилаётган объект ҳақида тегишли тўғри ва яхлит хулосага келиш лозим.

Иқтисодий таҳлилнинг методологик асосларини ифодаловчи 3:1-чизма олдинги саҳифада акс эттирилган.

Ушбу чизмада келтирилган биринчи йўналиш бўйича келтирилган категорияларнинг қискача мазмунига тухталиш максадга мувофиқдир.

III.2. Иқтисодий тахлил методологиясининг тавсифи

Индукция ва дедукция категориялари иқтисодий таҳлилнинг муҳим методологик асослари сифатида намоён бўлади. Ушбу категориялар иқтисодий таҳлилнинг кетма-кетлигини таъминлайди. Масалан, индукция деганда ўрганилаётган объектнинг хусусийликдан умумийликка қараб ўрганилиши тушунилади. Бунга мисол қилиб меҳнат унумдорлиги таҳлилини олиш мумкин. Унга вақт нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, уни бир соатлик меҳнат унумдорлиги, бир кунлик, ун кунлик,

бир ойлик, бир чораклик, ярим йиллик, тўққиз ойлик, бир йиллик меҳнат унумдорлиги даражасигача умумлаштириш мумкин. Ёки айнан ушбу курсаткични макон нуқтаи назаридан қарайдиган булсак, олдин бир кишининг меҳнат унумдорлиги, бир булинманинг меҳнат унумдорлиги ва бутун меҳнат жамоасининг умумий меҳнат унумдорлиги даражасигача урганиш мумкин.

Дедукция методида таҳлил қилинаётган объект умумийликдан хусусийлик сари, яъни умумий курсаткичлардан хусусий (кичик) курсаткичларга караб ўрганиш тушунилади. Бу усулга мисол қилиб бирлашмада фойда режасининг бажарилишини олиш мумкин. Ушбу курсаткич олдин бутун бирлашма буйича ўрганилади, сунгра унинг алоҳида корхоналари (фирмалари) буйича, уларнинг алоҳида булинмалари буйича кетма-кетликда ўрганилиб, умумий натижага қайси буғин ва булинмаларнинг ижобий ёки салбий таъсир қилганлиги тўғрисида хулоса қилинади.

Индукция ва дедукция усулларининг бир-бири ва амалиёт билан боғлиқлигини қуйидаги чизмада ифодалаш мумкин:

Индукция	Дедукция
Хусусийликдан умумийлик сари ўрганиш	Умумийликдан хусусийлик сари ўрганиш

Макон ва замон категориялари хам иқтисодий таҳлилнинг муҳим методологик асосларидан биридир. Зеро, барча иқтисодий жараёнлар маконда (хўжалик юритувчи субъектда) маълум бир замон доирасида (вақт мобайнида) содир булади. Шу туфайли замоннинг утиши билан макондаги натижа ўзгаради ва унинг тескариси, яъни маконнинг ўзгариши билан замон утгандан кейин натижа бошқача булиши мумкин.

Масалан, маконга корхоналарни, иш жойларини, фирма каби хўжалик юритувчи субъектларни мисол келтириш мумкин. Булар таҳлилининг объекти. Замон деганда эса уларнинг маълум бир ҳисобот даври тушунилади. Маконда содир булган жараёнлар маълум бир ҳисобот даври (замон) утгач жамланади ва умумлаштирилади. Бу ҳам шу ҳисобот даврини таҳлил қилиш учун маълумот манбаи бўлиб ҳисобланади.

Макон ва замон ўртасидаги ҳамда уларнинг амалиёт билан боғлиқлигини қуйидагича ифодалаш мумкин:

МАКОН	ЗАМОН
Корхона, фирма каби хужалик юритувчи субъектлар	Ҳисобот даври (ой, чорак, ярим йиллик ва йиллик)

Анализ ва синтез (таҳлил ва умумлаштириш) категорияси ҳам иқтисодий таҳлилнинг методологик асосларидан бири ҳисобланади. Таҳлил, деганда бир бутун яхлит предметни алоҳида булакларга булиб ўрганиш тушунилади. Умумлаштириш (синтез) эса ўрганилаётган объект туғрисида яхлит хулосага келиш учун фойдаланилади. Унда объектнинг барча булаклари буйича қилинган хулоса умумлаштирилади.

Ўрганилаётган объект ёки иқтисодий жараён ҳақида яхлит ва аниқ хулосага келиш учун у таҳлил қилинади ва барча хулосалар умумлаштирилади. Таҳлил бор жойда умумлаштириш, умумлаштириш учун эса таҳлил қилиш лозим. Шу туфайли ушбу категориялар бир-бири билан узвий боғлиқликда қаралади.

Аммо шуни эътироф этиш лозимки, таҳлилнинг тури жуда куп. У табиатда, жамиятда ва инсон тафаккурида содир буладиган жараёнларни урганади. Биз урганадиган таҳлил иқтисодий таҳлилнинг фақат микроиқтисод даражасига мансуб холос. Демак, куриниб турибдики, таҳлил кенг маънода қаралар экан. Лекин бозорли иқтисодиёт шароитида иқтисодий таҳлил, таҳлиллар тизимида муҳим урин эгаллайди.

Таҳлил билан умумлаштириш ўртасидаги боғлиқликнинг иқтисодий таҳлилга тегишли қисмини қуйидагича ифода этиш мумкин:

Таҳлил (анализ)	Умумлаштириш (синтез)
Ҳисобот йилининг натижаси чораклари, ойлари буйича урганилади	Ҳисобот йилининг умумий натижаси буйича урганилади
Корхона фаолияти алоҳида булинмалари буйича урганилади	Корхонанинг умумий натижаси буйича урганилади

Сабаб ва оқибат категорияси ҳам бевосита иқтисодий таҳлилнинг методологик асоси сифатида намоён булади. Иқтисодий таҳлилда натижа ва омиллар тушунчаси мавжуд. Иқтисодий фаолият натижасини ифода этган бирорта курсаткич натижа курсаткичи бўлиб ҳисобланади. Буни фалсафий жиҳатдан қарайдиган булсак — оқибатдир. Аммо шу оқибат ўз-узидан содир булмайди. Унинг замирида бир қанча сабаблар бор. Бу сабабларни иқтисодий таҳлилда омиллар деб қаралади. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми (оқибат) бир қанча омилларга, яъни ходимлар сони, уларнинг малакаси, меҳнат унумдорлиги, қулланилаётган технологик жараён, хом ашёнинг уз вақтида сифатли таъминоти каби омилларга (сабабларга) боғлиқ.

Иқтисодий таҳлилда натижа узгаришига омиллар таъсири аниқ маълумотлар асосида аниқланади. Демак, сабабнинг оқибатга таъсири урганилади. Булар ўртасидаги боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин:

САБАБ	ОҚИБАТ
ОМИЛЛАР	НАТИЖА
Ходимлар сони, меҳнат унумдорлиги ва х. к.	Маҳсулот ҳажми

Сабаб оқибатга олиб келганидек, омиллар таъсири ҳам бирор натижага олиб келади. Ижобий сабаб яхши оқибат, ижобий омил юқори натижага олиб келганидек, салбий сабаб ёмон оқибатга, омилларнинг салбий таъсири натижанинг пасайишига олиб келади.

Шакл ва мазмун категорияси ҳам бевосита иқтисодиётга, хусусан, иқтисодий таҳлилга алоқадор. Шаклнинг узгариши мазмун узгаришига, мазмуннинг узгариши шакл узгаришига олиб келади. Иқтисодиётда ушбу боғлиқлик жуда ёркин намоён булади. Масалан, аёллар сумкасининг шакли чиройлик ва чидамлик булиши учун унга қимматбаҳо материаллар, турли безаклар ишлатилади. Натижада унинг мазмуни чидамлилиги, нархининг нисбатан қимматлиги билан узгаради. Еки оддий материал урнига сифатли материал ишлатиб унинг мазмунини бойитиш керак булса, албатта шакли ҳам узгаради.

Шу жиҳатдан иқтисодий таҳлилда шакл ва мазмун

би-бирига узвий диалектик алоқада бўлганлиги билан ҳам методологик асос сифатида қўлланилади. Масалан, бирор бирлашма таркибида корхоналар сони унинг шаклини ташкил қилса, уларнинг нима билан шуғулланиши, қандай технология ишлатилиши, қанақа кадрлар билан таъминланганлиги каби жиҳатлар унинг мазмунини ташкил қилади. Булар уртасидаги боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин:

Шакл	Мазмун
Маҳсулот тури	Унинг сифати, таркиби ва х. к.

Миқдор ва сифат категорияси ҳам иқтисодий таҳлилда, айниқса иқтисодий жараёнлар натижасини курсаткичларда ифодалашда кенг қулланилади. Курсаткичлар мазмуни буйича миқдор ва сифат курсаткичларига бўлинади. Масалан, корхонада банд булган ходимлар сони миқдор кўрсаткичи булса, уларнинг меҳнат унумдорлиги сифат курсаткичидир. Корхонанинг фойдаси муҳим натижавий курсаткич. Аммо у иқтисодий мазмуни жиҳатидан миқдор курсаткичи булса, рентабеллик даражаси унинг сифат курсаткичидир. Яна бошқа бир мисол. Жамоа хужалигининг бир йилда етиштирган пахтаси 50,0 минг тоннани ташкил қилди. Бу миқдор курсаткич. Унинг 60 фоизи биринчи нав, 20 фоизи иккинчи, 15 фоизи учинчи ва 5 фоизи туртинчи навга топширилди. Булар пахтанинг сифат курсаткичлари. Ёки яна шу пахтадан соф толанинг чиқиш миқдори 35 фоизни ташкил қилади. Бу ҳам унинг сифат курсаткичларига мисол булади.

Улар уртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланиши мумкин:

Миқдор	Сифат
Фойда	Рентабеллик
Пахта ҳажми	Толанинг чиқиши

Ушбу бобда иқтисодий таҳлилнинг айрим методологик асосларига тухталдик. Фалсафий категориялар ҳаёт иникоси. Иқтисодий жараёнлар эса ижтимоий ҳаётнинг бир булагидир. Шу туфайли иқтисодий жараёнларни ўрганишга бағишланган иқтисодий таҳлил шу фалсафий категорияларга асосланади.

IV БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН КЎРСАТКИЧЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

IV.1. Кўрсаткичларни таснифлаш белгилари

Иқтисодиётнинг кўзгуси — бу уни ифодаловчи кўрсаткичлардир. Бу курсаткичлар иқтисодиётда эришилган ютуқлар, камчиликлар, унинг яхшиланаётгани ёки ёмонлашаётгани ҳақида тўлиқ маълумот беради. Ушбу маълумотлар асосида иқтисодиёт бошқарилади. Уни яхшилаш йўллари ишлаб чиқилади. Кўриниб турибдики, курсаткичлар иқтисодий жараёнларни баҳолашда, уни урганишда, айниқса таҳлил қилишда муҳим аҳамиятга эга экан.

IV.2. Кўрсаткичларни мазмуни бўйича таснифлаш

Хўжалик фаолиятида содир бўлаётган иқтисодий жараёнларни ифодаловчи курсаткичларни мазмуни бўйича таснифлаш муҳим аҳамиятга эга. Кўрсаткичлар тизими ушбу белгиси буйича икки гуруҳга: миқдор ва сифат кўрсаткичларига бўлинади.

Миқдор кўрсаткичларига бевосита амалиётда яхлит ҳолда мавжуд бўлган умумий кўрсаткичлар кирса, сифат кўрсаткичларига, аксарият ҳолда, нисбий, ишнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар киради. Буларнинг тизими қуйидаги чизмада келтирилган.

Ушбу кўрсаткичлар тизимини таҳлилнинг мақсади ва мазмунига, қайси соҳада амалга оширилаётганлигига қараб турли томонга ўзгартириши, яъни сонини кўпайтириши ёки камайтириши, номини эса иқтисодий вазиятга, жараёнга қараб ўзгартириши мумкин.

IV.3. Кўрсаткичларни фойдаланиш доираси бўйича таснифлаш

Иқтисодий жараёнларни ифодаловчи курсаткичлар тизими фойдаланиш доираси буйича икки гуруҳга: умумий ва махсус кўрсаткичларга бўлинади.

Умумий курсаткичлар иқтисодиётнинг барча соҳа ва бўғинларида фойдаланилади. Масалан, меҳнат унумдорлиги ёки рентабеллик кўрсаткичлари саноатда ҳам, қишлоқ хужалигида ёки қурилишда хам фойдаланилиши мумкин. Аммо махсус курсаткичлар иқтисодиётнинг фақат битта ёки иккита соҳасига тегишли булиши мумкин. Масалан, савдонинг муомала харажатлари фақат савдога тегишли, уни чорвачиликда ёки қурилишда қуллаб

бўлмайди. Ёки чорва молларининг маҳсулдорлиги курсаткичини саноатда қуллаб булмайди.

Шу туфайли ушбу кўрсаткичлар махсус курсаткичлар тизимига киради. Одатда кўрсаткичларни адаштирмасдан туғри қуллаш хужаликни бошқаришда унга одилона ёндашиш имконини беради. Шу туфайли ҳар бир таҳлил билан шуғулланувчи масъул ходим курсаткичлар ва уларнинг таснифи ҳақида тўғри ва аниқ маълумотга эга бўлиши лозим.

Курсаткичларнинг ушбу белгиси бўйича тизими қуйидаги чизмада келтирилган.

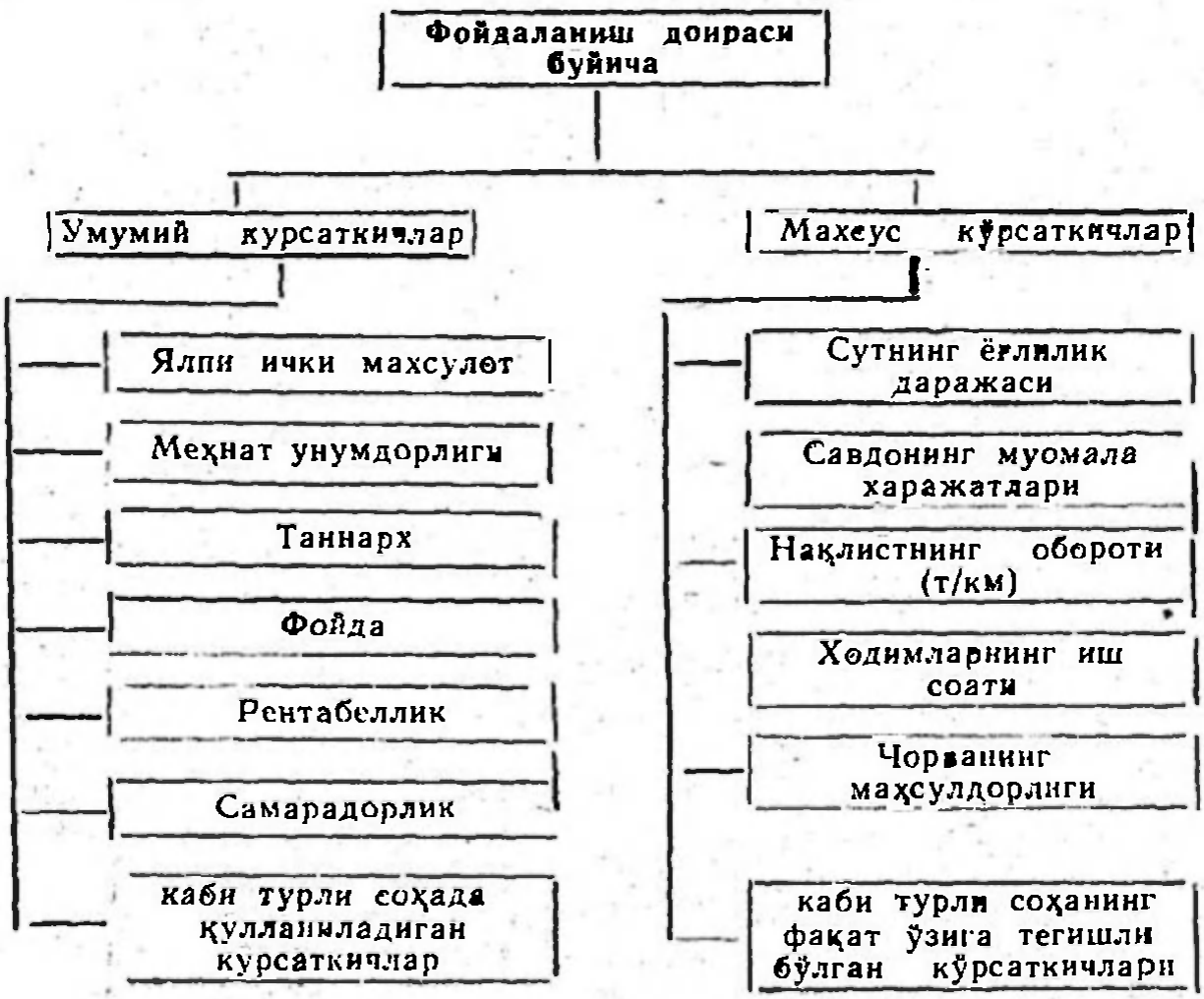

IV.4. Кўрсаткичларнинг ифодаланиш шакли бўйича таснифи

Кўрсаткичлар ифодаланиш шакли бўйича ҳам икки гуруҳга: мутлақ ва нисбий кўрсаткичларга булинади.

Мутлақ кўрсаткичлар ҳам ўз навбатида қайси ўлчамда ифодаланишига қараб икки гуруҳга: натурал (миқдор) ва қиймат курсаткичларига булинади.

Натурал кўрсаткичлар асосан табиий ҳолда мавжуд булган жисмоний бирликда ифода этиладиган кўрсаткичлардир. Ушбу гуруҳ кўрсаткичларига бирор бир предметнинг узунлиги, оғирлиги, майдони ёки кенглиги каби ўлчамларни ифодаловчи кўрсаткичларни мисол келтириш мумкин.

Қиймат кўрсаткичлар ҳам турли ўлчамларда бўлади. Масалан, бирор товарнинг баҳоси, умумий суммаси, бирор хизматнинг тарифи, ходимларга тўланадиган иш ҳақи кабиларни мисол келтириш мумкин.

Нисбий курсаткичлар аксарият ҳолларда турли мутлақ курсаткичларнинг бир-бирига ёки бир хил мутлақ кўрсаткичларнинг турли даврлардаги ҳажмини бир-бирига солиштириш йўли билан аниқланади. Масалан, бир кўрсаткични иккинчи бошқа бир кўрсаткичга солиштириб даражани аниқлаш мумкин, бир хил кўрсаткичларнинг турли вақтлардаги ҳажмини солиштириб индекс, фоиз каби кўрсаткичларни ҳисобласа бўлади. Уларнинг чизмаси қуйида келтирилган.

Ушбу кўрсаткичлар тизими ҳам таҳлил учун методологик асос сифатида келтирилди. Амалиётда таҳлилнинг мақсади, объекти ва соҳасига қараб кўрсаткичлар тизимига сон ва сифат жиҳатидан ўзгаришлар киритилиши мумкин. Масалан, қишлоқ хўжалик корхоналари фаолияти таҳлил қилинаётган бўлса, нисбий кўрсаткич сифатида ҳосилдорлик олиниши мумкин. Бу учун барча ялпи ҳосил миқдорини ер майдонига бўлиб, шу нисбий кўрсаткични топиш мумкин. Худди шундай бошқа соҳаларга ҳам ёндашиш лозим.

IV.5. Кўрсаткичларни умумлаштириш даражаси бўйича таснифлаш

Кўрсаткичлар умумлаштириш даражаси бўйича ҳам таснифланади. Чунки, ҳар қандай кўрсаткич иқтисодиётнинг у ёки бу жиҳатини ифодалайди. Лекин иқтисодий

Кўрсаткичларни ифодаланиш шакли буйича таснифлаш

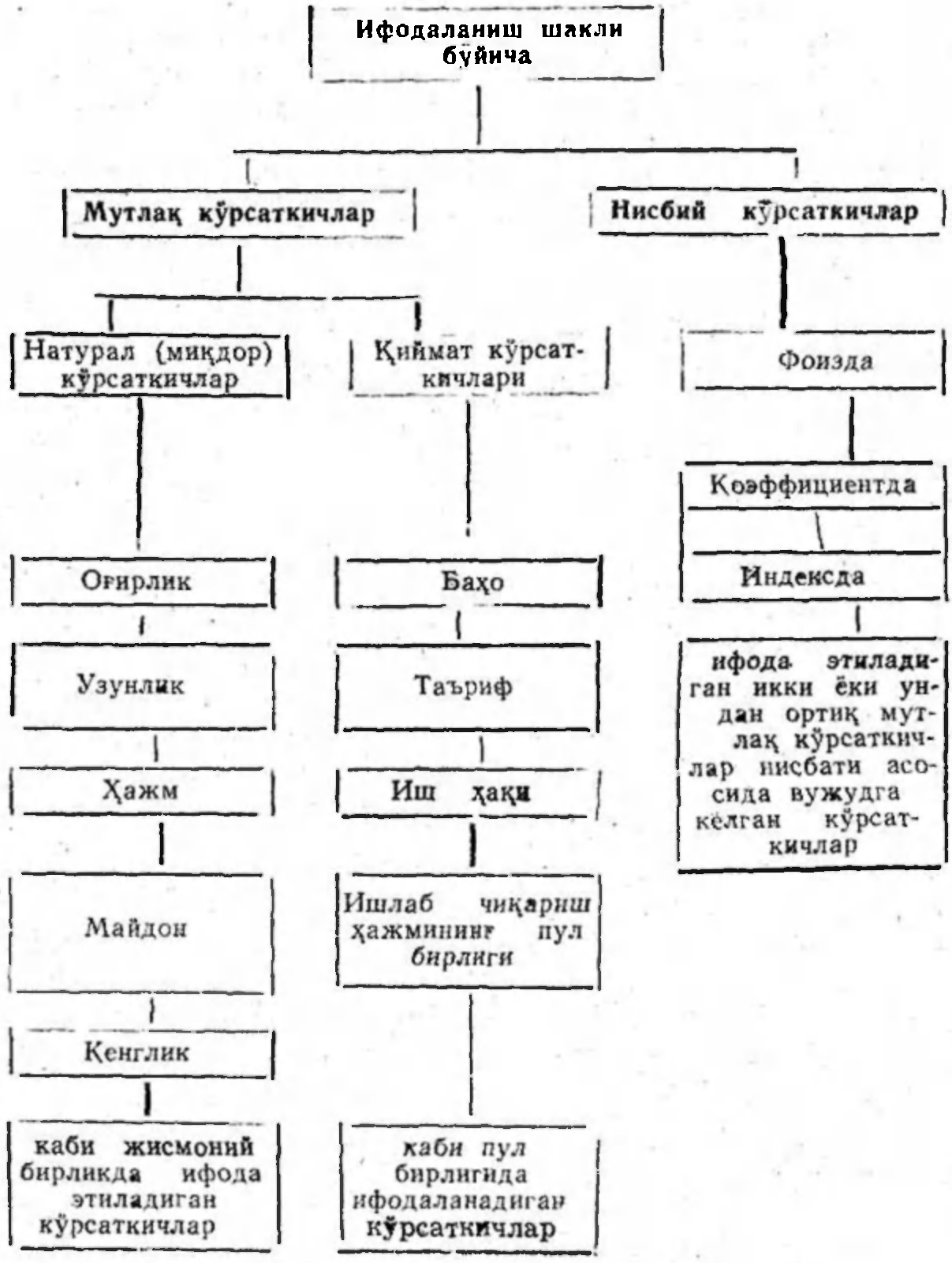

жараёнлар турли босқичларда, турли соҳа ва бўғинларда турлича булади. Буларни ифодалаш учун курсаткичларга бир хил ёндашиб булмайди. Масалан, корхонанинг асосий воситалари умумий ҳажми мавжуд. Бу корхона кучмас мулкининг умумий миқдорини ифодалайди. Бу курсаткич, куриниб турганидек умумлашган курсаткичдир. Аммо унинг бир қисми бинолар ва иншоатлардан иборат булса, яна бир қисми технология ва жиҳозлардан иборатдир. Фақат биноларнинг ёки технологиянинг қиймати умумлашган курсаткичнинг бир қисмини ифодалайди. Ўз навбатида технологиянинг ҳолати, бугунги кун талабига жавоб булиши, унинг унумдорлиги каби курсаткичлар шулар туғрисида қушимча хулосалар берадиган ёрдамчи курсаткичлардир. Шу туфайли курсаткичларни умумлаштириш даражаси буйича ҳам таснифлаш муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу белгиси буйича курсаткичлар уч гуруҳга: умумлашган, қисман ва ёрдамчи курсаткичларга булинади.

Умумлашган кўрсаткичларга одатда мураккаб иқтисодий жараёнлар мажмуасини яхлит ҳолда ифода этадиган курсаткичлар киради. Масалан, меҳнат унумдорлиги курсаткичи. Бу умумлашган курсаткич корхонада банд булган барча ходимлар меҳнатининг самарадорлигини ифода этади. Шу соҳага даҳлдор қисман курсаткичларга асосий ходимлар меҳнат унумдорлиги, ёрдамчи ходимлар, бошқарув ходимлари мехнат унумдорлиги каби курсаткичлар киради.

Демак, қисман курсаткичлар мураккаб иқтисодий жараёнларнинг у ёки бу жиҳатини алоҳида ифода этадиган курсаткичлар экан.

Булардан ташқари ушбу гуруҳга ёрдамчи кўрсаткичлар ҳам киради. Бу кўрсаткичлар номига мос курсаткичлар булиб, умумлашган ва қисман курсаткичларни батафсил ва тўлиқ тушуниш учун, уларнинг ички мураккаб табиатини ифода этишда қулланиладиган курсаткичлардир. Бу кўрсаткичлар таҳлил жараёнида асосий кўрсаткичларга таъсир этувчи омиллар сифатида ҳам қаралади. Чунки умумлашган кўрсаткичнинг шаклланишида қисман ва ёрдамчи курсаткичлар ҳиссаси ва таъсири катта булади. Масалан, умумлашган меҳнат унумдорлиги (МУ) кўрсаткичини олайлик. Бу уз навбатида умумий ходимлар сони (Х), уларнинг тар-

кибида бевосита ишловчиларнинг улуши (Хул) ва шу ишловчи ходимлар меҳнат унумдорлигига (Хму) боғлиқ. Бу курсаткичлар ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги формула орқали ифодаланади:

$$МУ = Х \cdot Хул \cdot Хму$$

Бу ерда МУ, яъни меҳнат унумдорлиги умумлашган курсаткич булса, қолган учта курсаткич қисман ёки ёрдамчи курсаткичлардир. Агар уларнинг бир-бири билан функционал боғлиқлигини оладиган булсак МУ—натижа курсаткичи, қолган учтаси (Х · Хул · Хму) омиллар сифатида ҳам қаралиши мумкин.

Курсаткичларнинг умумлаштириш даражаси буйича таснифланиши кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Ушбу чизмада барча гуруҳ курсаткичларга айрим курсаткичларни мисол тариқасида келтирдик. Амалиётда таҳлилнинг объекти, мақсади ва қайси даврда утказилишига қараб бу ерга кирувчи кўрсаткичлар узгариши мумкин.

IV.6. Курсаткичларни шаклланиш усули буйича таснифлаш

Курсаткичларни шаклланиш усули буйича ҳам таснифлаш муҳим аҳамиятга эга, чунки иқтисодий жараёнлар бошқарилиши учун уларга турли босқичларда турлича ёндашишни талаб қилади. Масалан, бизнес режадаги кузда тутилган натижага эришиш учун маълум миқдорда маҳсулот ишлаб чиқаришни талаб қилади. Бу маҳсулот миқдори режада ўз ифодасини топади. Маълум давр ўтгандан сунг, ҳисобот даври тугагач, шу ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳақиқий миқдори ҳисобланади. Олдинги курсаткич бизнес режада ифодаланади. Агар мазмун жиҳатидан олиб қаралса, иккаласи ланган булса, бу курсаткич ҳажми ҳисоботда ифодалаҳам бир хил курсаткични, яъни маҳсулот ҳажмини ифодалайди. Аммо бири режада, иккинчиси эса ҳақиқатда. Шундай қилиб, бошқа курсаткичлар тўғрисида ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин, аммо ушбу масалага методологик ёндашиш учун шу келтирилган далил етарли, деб ўйлаймиз.

Курсаткичлар шаклланиш усули буйича беш гуруҳга булинади: меъёрий, режа, ҳисоб, ҳисобот ва таҳлилий.

Кўрсаткичларнинг умумлаштириш даражаси бўйича таснифи

Меъёрий кўрсаткичларга, кўп ҳолларда, мамлакат миқёсидаги, давлат манфаатларига молик кўрсаткичлар киради. Масалан, бир кишининг уртача нон истеъмол қилиш меъёри. Бу курсаткич давлатнинг уз аҳолисини нон билан таъминлаш учун маълум бир даврга қанча ғалла ёки ун захирасини ҳозирлаб қуйиши учун зарур булади. Хозирги пайтда меъёрий курсаткичлар харажатларни ҳисоблашда, бирор маҳсулотни ишлаб чиқариш учун зарур булган хомашё миқдорини белгилаш каби ҳолларда ҳам кенг қулланилмокда. Бу айниқса фойдадан олинадиган солиқ миқдорини аниқлашда зарур булмоқда.

Шундай қилиб, меъёрий курсаткичларга харажатлар ва сарфларнинг маълум бирликка нисбатан меъёрда ифодаланган миқдори киради. Бу илмий, иқтисодий, ижтимоий, биологик жиҳатдан асосланган булиши лозим.

Режа кўрсаткичларига хўжалик юритувчи субъектларнинг ривожланиш истиқболини белгиловчи бизнес-режада ифода этилган курсаткичлар киради. Масалан, фойда режасини олайлик. Ушбу курсаткич олдиндан

Курсаткичларнинг шаклланиш усули буйича таснифи

белгиланиши ва барча фаолият шу режадаги миқдорга эришишга қаратилмоги лозим. Чунки фойданинг миқдоридан давлат ҳам, мулкдор ҳам, меҳнат жамоаси ҳам, корхона ҳам манфаатдордир.

Фойда қанча куп булса акциядорлар оладиган дивиденд суммаси, давлатга туланадиган солиқ миқдори, ходимлар оладиган рағбатлантириш суммаси, ташкилотни кенгайтиришга қоладиган маблағ миқдори шунча кўп булади. Демак, кузда тутилган режадаги курсаткични бажаришга ҳамманинг ҳаракат қилиши лозим экан. Чунки, унда барча манфаатлар мувофиклиги таъминланади.

Ҳисоб кўрсаткичи ҳам ута муҳим кўрсаткичлардан биридир. Унга бухгалтерия, статистика ва тезкор ҳисоб маълумотларида ифода этилган курсаткичлар киради. Иқтисодий жараёнлар кетма-кет доимий равишда содир бўлиб боради. Улар узлуксиз ҳисобга олиб борилиши лозим. Бу ҳисоб маълумотлари кўрсаткичларнинг ҳақиқийлиги ва қонунийлигини таъминланди, чунки ҳар бир содир булган иқтисодий жараён тегишли равишда ҳужжатлаштирилади. Ҳужжатга тегишли масъул шахслар имзо чекиб, ташкилот муҳири босилади. Масалан, бирорта корхонадан иккинчи бир корхонага маълум ҳажмда товар жўнатилди. Бу тегишли ҳужжат орқали амалга оширилади, шу орқали ҳисобга олинади ва ҳисобдан чиқарилади. Демак, ҳисобдаги кўрсаткичлар ҳар бир кўрсаткичнинг қонунийлигини ифода этади.

Ушбу кўрсаткичлар жамланиб, маълум бир давр тамом булгач ҳисоботда ифодаланади. Бу билан **ҳисобот кўрсаткичлари** шаклланади.

Барча кўрсаткичлардан таҳлил жараёнида фойдаланилади. Шундай қилиб, таҳлилий кўрсаткичлар тизими шаклланади. Ушбу кўрсаткичлар таснифи олдинги бетдаги чизмада келтирилган.

V БОБ. КОРХОНАНИНГ МОЛИЯВИЙ-ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИГА ТАЪСИР ҚИЛУВЧИ ОМИЛЛАР

V.1. Омилли таҳлил ва унинг асосий элементлари

Жамиятда, унинг бир бўлаги бўлган корхонада содир бўладиган иқтисодий жараёнлар ўз-ўзидан амалга ошмайди, балки улар маълум омиллар таъсирида рўй беради. Шу туфайли корхона ишини яхшилаш учун унинг натижасига қандай омиллар ижобий, қайсилари салбий таъсир қилганлигини билиш лозим. Бу ижобий омилларни кучайтириш, салбий таъсир этувчи омилларни бартараф қилиш имконини беради. Шу туфайли иқтисодий таҳлил жараёнида омилли таҳлил усулларидан фойдаланиш учун унинг табиати, мазмуни, турлари, бир-бири билан боғланиш моделларини ўрганишни тақозо қилади.

Омилли таҳлил деганда, натижа кўрсаткичининг ўзгаришига таъсир қилувчи турли омилларнинг таъсирини иқтисодий таҳлилнинг анъанавий, математик ва бошқа усуллари орқали аниқлаш йўллари тушунилади.

Омилли таҳлилда асосан иккита элемент иштирок этади. Булар натижа ва омиллардан иборат.

Натижа иқтисодий кўрсаткич бўлиб, иқтисодий жараёнлар натижасини маълум бирликда (ўлчамда) ифода этадиган миқдордан иборат. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнининг натижаси, (унда) ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан ўлчанади. Савдо билан боғлиқ иқтисодий жараённинг натижаси эса унинг товар айланмаси билан ўлчанади. Корхоналар молиявий фаолиятининг натижаси унинг олган даромади, фойдаси ва шу каби молиявий кўрсаткичлар билан ифодаланади.

Омиллар деганда, шу натижа кўрсаткичи миқдорининг кўпайиши ёки камайишига сабаб бўладиган жараёнларни ифодаловчи иқтисодий кўрсаткичлар мажмуаси тушунилади. Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш

учун моддий, молиявий ва меҳнат ресурслари лозим. Буларнинг сифати, самарадорлиги ишлаб чиқариш ҳажмини оширади. Жумладан, малакали ходимларнинг шаклланиши, илғор технологиядан фойдаланиш, сифатли хом ашёни ишлатиш маҳсулотнинг ҳажмини ва сифатини оширувчи асосий омиллардир. Агар малакали кадрлар булмаса яхши технология ҳам, сифатли хом ашё ҳам яхши самара бермаслиги мумкин. Ёки малакали кадрлар була туриб юқори даражадаги илғор технология булмаса бундан ҳам фойда кам, маҳсулот кузда тутган сифат ва ҳажм даражасида булмайди. Шунингдек, малакали кадр, илғор технологияга эга корхоналарда сифатли ва етарли миқдорда хом ашё бўлмаса ҳам бефойда, чунки кузланган натижага эришиш қийин. Бундан куриниб турибдики, натижа билан омиллар, омиллар эса узаро бир-бири билан узвий боғлиқ экан.

Натижа билан омиллар уртасидаги боғлиқлик иқтисодий курсаткичларда ифодаланади.

Иқтисодий кўрсаткичлар деганда, иқтисодий жараёнлар, ҳодисалар ва уларнинг натижасини миқдор ва сифат жиҳатидан ифодалайдиган номи ва ўлчамларга эга булган бирликлар тушунилади. Масалан, ишлаб чиқариш билан боғлиқ иқтисодий жараённи ифодаловчи асосий кўрсаткич маҳсулот ҳажми, меҳнат ресурсларини ифодаловчи курсаткич — ходимлар сони, кўчмас мулк ҳажмини ифодаловчи курсаткич — асосий воситалар, бизнинг карздорлардаги маблағларимиз ҳажми — дебитор, биз қарз булган маблағ булса—кредитор каби курсаткичлар билан ифодаланади.

Ана шу иқтисодий курсаткичлар уртасидаги боғлиқлик натижа ва омиллар ўртасидаги боғлиқликда намоён булади. Натижани «У» билан, омилларни «Х» билан ифодалайдиган ва натижа узгаришига бирқанча омиллар таъсир қиладиган деб фараз қилсак, у ҳолда натижа билан омиллар уртасидаги боғлиқликни ифодаловчи математик модел вужудга келади. Бу моделни **омилли таҳлил модели** ҳам деб юритиш мумкин. Бунинг шакли қуйидагича булади:

$$У = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \cdot \ldots \cdot X_n$$

Бунда: У — натижа;

X_1, X_2, X_3 ... X_nлар — омиллар.

Натижа ва омиллар ўртасидаги боғлиқлик боғланишига қараб бевосита (функционал) ва билвосита (стахостик) булади.

Натижа ва омиялар уртасидаги бевосита (функционал) боғлиқлик қуйидаги математик белгилар билан (« + », « — », « : », « × », ва ҳ. к.) ифодаланади. Бунга қуйидаги боғлиқликларни мисол келтириш мумкин:

$$У = \frac{X_1}{X_2}; \qquad У = X_1 + X_2 + X_3 + \ldots + X_n;$$

$$У = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \cdot \ldots \cdot X_n; \qquad У = \frac{X_1}{X_2 + X_3 + X_4};$$

$$У = \frac{X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \cdot \ldots \cdot X_n}{X_1};$$

$$У = \frac{(X_1 - X_2) \times X_3}{\frac{X_4}{X_5} \cdot \frac{X_6}{X_7} \cdot \frac{X_8}{X_9}}; \qquad У = \frac{(X_1 - X_2) : X_3}{X_4 : (X_5 + X_6)}$$

Натижа ва омиллар уртасидаги билвосита (стахостик) боғлиқликларга қуйидаги боғлиқликларни мисол келтириш мумкин:

$$У = a + bx; \qquad У = a + bx^2 + sx; \qquad У = f(x);$$

$$y = x_1, x_2, x_3, \ldots, x_n \text{ ва ҳ. к.}$$

Ушбу тушунчаларнинг мазмуни кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

V.2. Корхона молиявий-хўжалик фаолиятига таъсир этувчи омилларнинг таснифи

Корхонанинг молиявий хўжалик фаолиятига бир қанча омиллар таъсир қилади. Шу омилларни тўғри тушуниш ва ўрганишни осонлаштириш учун уларни қатор белгилари бўйича таснифлаш мумкин. Буларга қуйидагилар киради: омилларнинг моҳияти бўйича; таъсир қилиш вақти бўйича; таъсир қилиш даражаси бўйича; таъсир қилиш характери бўйича; ходиса ва жараёнларни ифода этиш буйича; ўлчаш мумкинлиги жиҳатидан; деталлаштириш даражаси бўйича; корхона фаолиятига боғлиқлиги жиҳатидан.

Ушбу омилларни таснифлаш белгилари 69-бетдаги чизмада келтирилган.

Корхонанинг молиявий-хужалик фаолиятига таъсир қилувчи омиллар таснифи

Омилли таҳлилда қўлланиладиган элементлар	натижа ва омиллардан иборат
Натижа	бу иқтисодий кўрсаткич бўлиб иқтисодий жараёнлар натижасини ифода этадиган миқдордан иборатдир
Омиллар	шу натижа кўрсаткичи миқдорининг кўпайиши ёки камайишига сабаб бўладиган иқтисодий кўрсаткичлар мажмуасидан иборатдир
Иқтисодий кўрсаткичлар	иқтисодий жараёнлар, ходисалар ва уларнинг натижасини миқдор ва сифат жиҳатидан ифодалайдиган номи ва рақамларга эга бўлган тушунча (бирлик)
Омилли таҳлил модели	Натижа ва омилларнинг ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи математик ифода $У = X_1 \times X_2 + X_3 + \ldots + Xn$ Бунда У-натижа X_1, X_2, ...Xn—натижага таъсир қилувчи омиллар
Натижа ва омиллар уртасидаги боғлиқлик	бевосита—функционал билвосита—стахостик
Бевосита—функционал боғлиқлик модели	М=МУ · Х Бунда М—Маҳсулот ҳажми МУ-Мсҳнат унумдорлиги Х-Ходимлар сони
Билвосита—стахостик боғлиқлик	$У = a_0 + a_1 x$. Бунда У—натижв a_0, a_1—тенгламанинг параметрлари х—омил

Корхона молиявий-хўжалик фаолиятига таъсир этувчи омилларни таснифлаш белгилари

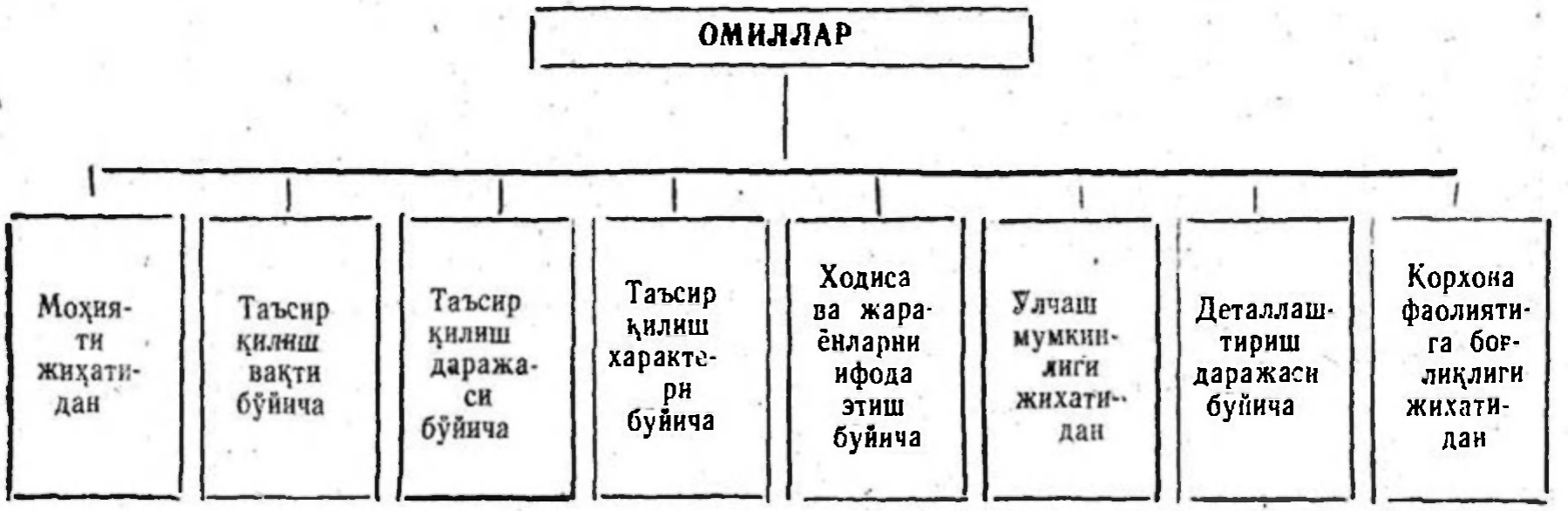

Омиллар моҳияти жиҳатидан ҳам таснифланади. Бу ҳолда улар асосий ва ёрдамчи омилларга бўлинади. **Асосий омилларга** натижа узгариши, бевосита бирламчи таъсир қилувчи омиллар киради. Масалан, маҳсулот ҳажмининг узгаришига ходимлар сони (Х) ва меҳнат унумдорлиги (МУ) билан боғлиқ омилларни оладиган бўлсак, бу ерда «Х» ҳам, «МУ» ҳам асосий омилларга киради. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

$$М = Х \cdot МУ.$$

Ёрдамчи омилларга шу асосий омилларни ташкил қилувчи, уларга таъсир қилувчи омиллар киради. Масалан, ходимлар сони (Х) ўз навбатида бевосита ишлаб чиқариш билан банд бўлган ходимлар сонини (Хич) шу ходимларнинг умумий ходимлардаги улушига (Ухич) бўлиш йўли билан аниқлаш мумкин:

$$Х = \frac{Х_{ич}}{У_{хич}}.$$

Бу ерда «Х» — натижа, «Хич» ва «Ухич» омиллардир. Аммо маҳсулот ҳажми нуқтаи назаридан «Х»— асосий омил, «Хич» ва «Ухич» ёрдамчи омиллардир.

Худди шундай ҳолатни меҳнат унумдорлиги (МУ) буйича ҳам келтириш мумкин. Бу ҳолда, жами ходимлар «МУ»нинг миқдори бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимлар меҳнат унумдорлигини (Муич) шу ходимларнинг умумий ходимлардаги улушига (Ухич) кўпайтирганига тенг:

$$МУ = М_{уич}\ У_{хич}$$

Бу ерда ҳам ушбу формула нуқтаи назаридан қаралса «МУ» натижа, «Муич» ва «Ухич»лар ёрдамчи омилларга киради.

Натижанинг асосий ва ёрдамчи омиллар билан боғлиқлигини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$М = Х \cdot МУ = \frac{Х_{ич}}{У_{хич}} \cdot (М_{уич} \cdot У_{хич})$$

Бунда М — натижа; Х · МУ — асосий омиллар;

$\frac{Х_{ич}}{У_{хич}} \cdot (М_{уич} \cdot У_{хич})$ — ёрдамчи омиллар.

Буларнинг ўзаро боғлиқлиги қуйидаги чизмада келтирилган.

Омилларнинг моҳияти жиҳатидан таснифланиши

Омиллар таъсир қилиш вақти буйича ҳам таснифланади. Бу белги буйича омиллар икки гуруҳга бўлинади: доимий таъсир қилувчи омиллар ва вақтинча таъсир қилувчи омиллар.

Доимий таъсир қилувчи омилларга шундай омиллар киради, улар иқтисодий жараёнлар содир булиб турган пайтда албатта мавжуд булади ва унинг у ёки бу курсаткичини узгартириб туради. Масалан, ишлаб чиқариш жараёнида маҳсулот ҳажми, биринчидан, бир қанча омиллар таъсирида ўзгариб турса, иккинчидан, қатор курсаткичларни ҳам, узгартириб туради.

Маҳсулот ҳажмининг ошиши, корхонада ходимлар сони ва ишч ҳақининг купайишини, фойданинг ошишини таъминлайди. Меҳнат унумдорлигининг доимий равишда узгариб туриши ҳам маҳсулот ҳажмига, иш ҳақи фондига, иқтисодий самарадорлик каби курсаткичларга ҳам таъсир қилади. Бу омилларнинг таъсири доимиидир.

Аммо баъзи омиллар ҳам борки, буларнинг иқтисодий жараёнларга ва уларни ифодаловчи курсаткичлар ҳажмига таъсир қилиши вақтинча булади. Масалан, иқлимнинг мавсумий узгариши қишлоқ хужалигида маҳсулот ҳажмига, қишлоқ хужалиги маҳсулотининг маълум бир мавсумда етилишига, аҳоли даромадига, санация қилинган қишлоқ хужалиги корхонасининг вақтинча оёққа туришига, қисқа муддатли кредит корхонанинг молиявий жиҳатдан жонланишига таъсир қилиши мумкин.

Ушбу омилларнин таснифи кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Омиллар таъсир қилиш даражаси буйича ҳам таснифланади. Ушбу белгиси буйича омиллар икки гуруҳга булинади: умумий омиллар; узига хос омиллар.

Умумий омилларга барча соҳа, корхона ва иқтисодий жараёнларга таъсир қиладиган омиллар киради. Масалан, ходимлар сони барча соҳа учун бир хил. Ҳамма корхона, қайси сохага қарашидан қатий назар, тегишли ходимлар билан таъминланиши лозим. Барча корхонада, мулк шаклидан қатий назар, ўз маблағлари бор. Бу ҳам корхонанинг молиявий хужалик фаолиятига таъсир қилади. Харажатлардан оқилона фондаланиш масаласи буйича ҳам худди шундай гапларни айтиш мумкин. Чунки барча хужалик юритувчи корхоналарда харажатларнинг булиши табиий. Буларнинг бари умумий, ҳамма корхоналарга тегишли омилларга киради.

Ўзига хос омиллар фақат айрим соҳаларга тегишли омиллардир. Масалан, савдо маданиятини ошириш орқали фақат савдо корхонасида натижавий курсаткичларни яхшилаш мумкин. Ернинг ҳосилдорлигини оладиган булсак, бу фақат қишлоқ хужалик корхоналарига тегишли ўзига хос омиллардир. Сутли сигирлар булса, бир бош қарамолнинг ўртача сут бериш миқдори

Омилларни таъсир қилиш вақти буйича таснифлаш

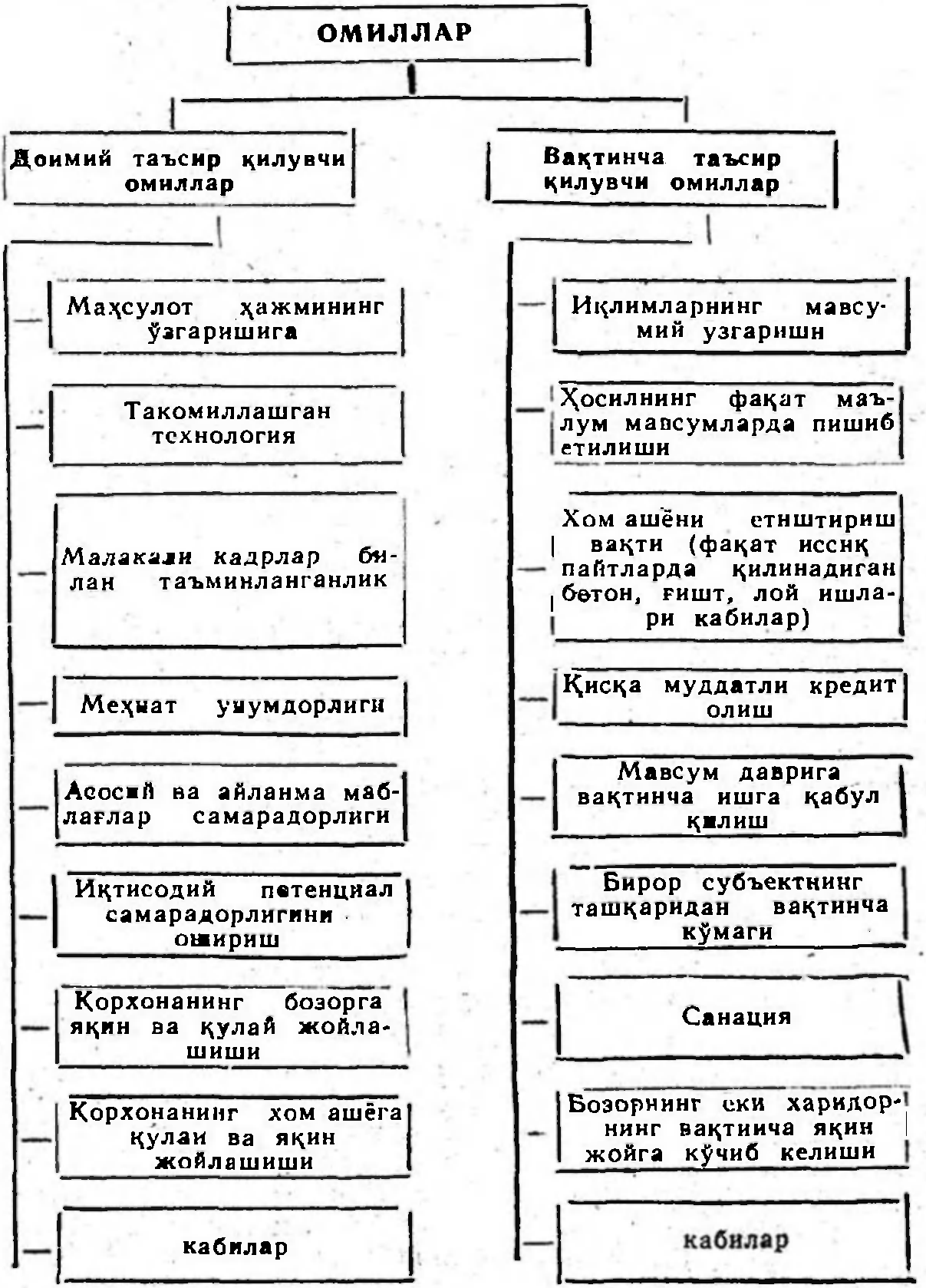

ошади. Бу ҳам фақат шу соҳага тегишли ўзига хос омиллардир.

Ушбу омилларнинг ўзаро таснифи қуйидаги чизмада келтирилган.

Омилларнинг таъсир қилиш даражаси буйича таснифланиши

Ушбу омилларни таҳлил қилинаётган объектга, таҳлилнинг мақсади ва вазифаларига, таҳлил қилинаётган соҳанинг ўзгаришига қараб хоҳлаганча кўпайтириш ёки камайтириш мумкин.

Омилларни таъсир қилиш характери бўйича ҳам гаснифлаш мумкин. Омиллар бу белгиси буйича ҳам икки гуруҳга бўлинади: интенсив ва экстенсив омиллар.

Экстенсив омилларга миқдорнинг ўсиши билан боғлиқ омиллар, яъни қўшимча моддий, молиявий ва меҳ-

Нат ресурсларига жалб қилиш эвазига натижани ўзгартирувчи омиллар киради. Буларга ходимлар сонининг купайиши, моддий-техника базасининг қўшимча жалб килиниши, ер майдонининг купайиши, чорва туёғининг ошиши каби омиллар киради.

Интенсив омилларга омиллар сифатининг яхшиланиши, яъни мавжуд моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш эвазига натижани ўзгартирувчи омиллар киради. Булар жумласига меҳнат унумдорлиги, ернинг ҳосилдорлиги, чорванинг маҳсулдорлиги, моддий-техника базасининг самарадорлиги каби омилларни киритиш мумкин. Интенсив омиллар эвазига иқтисодий усишга эришиш иқтисодиётнинг умумий самарадорлигини оширади.

Ушбу гуруҳ омилларнинг таснифи қуйидаги чизмада келтирилган.

Омилларнинг таъсир қилиш характери буйича таснифланиши

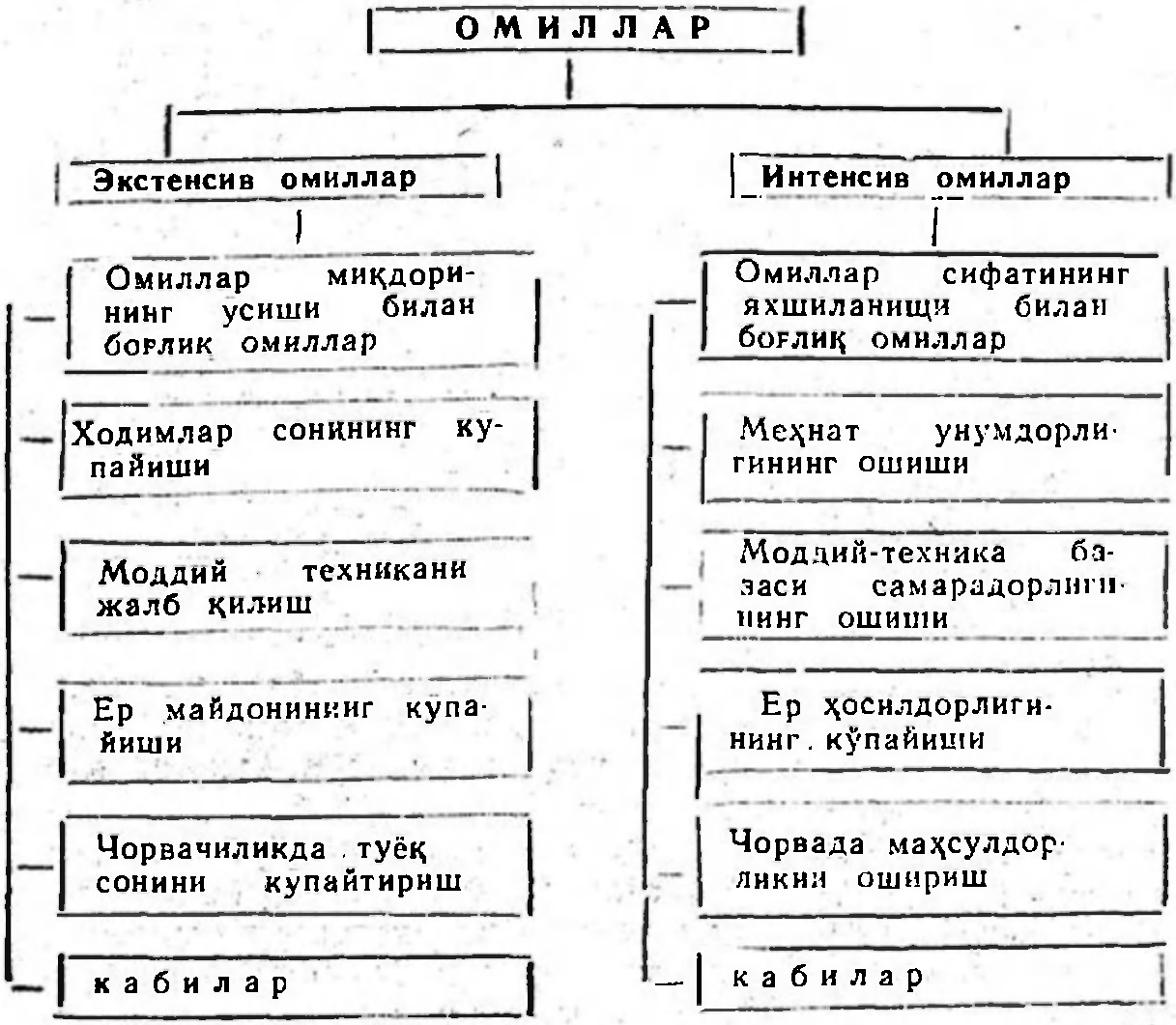

Омиллар ҳодиса ва жараёнларни ифода этиши бўйича ҳам таснифланади. Бу бўйича омиллар икки гуруҳга булинади: миқдорий омиллар ва сифатий омиллар. Миқдорий омилларга куп ҳолларда экстенсив омиллар ҳам дейилади, чунки бундай омилларнинг таъсири асосан улар миқдорининг усиши билан боғлиқ. Бу омиллар жумласига ходимлар сони, асосий воситалар, айланма маблағлар, иқтисодий салоҳият, ер майдони кабиларнинг ўзгариши киради. Ушбу омиллар миқдорининг усиши натижани купайтиради ва тескариси.

Сифатий омилларга интенсив омиллар киради, чунки миқдорий омилларнинг сифат курсаткичлари яхшиланиши улар самарадорлигининг ошганлигидан далолат беради. Самарадорлик эвазига натижанинг ўзгариши омилларнинг сифат натижасида узгарганлигини билдиради. Бундай омилларга меҳнат унумдорлиги, асосий воситалар ва айланма маблағлар самарадорлиги, молиявий ва иқтисодий салоҳият самарадорлиги, ернинг ҳосилдорлиги каби омиллар киради. Ушбу омилларнинг кўпайиши натижанинг ортишига миқдорий омилларни кўпайтирмасдан эришиш имконини беради.

Ушбу омиллар гуруҳи омилларни таъсир қилиш характери бўйича гуруҳига жуда боғлиқ. Натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқликларнинг ҳар бирида миқдорий ва сифатий омиллар мавжудлигини кўриш мумкин. Масалан, маҳсулот ҳажми (М) ходимлар сони (Х) ва меҳнат унумдорлиги (МУ) купайтмасига тенг:

$$М = Х \cdot МУ$$

Бу ерда Х — миқдорий омил: МУ — сифатий омил.

Маҳсулотнинг асосий воситалар (Ав) ва унинг самарадорлиги (Сав) билан боғлиқ омиллари қуйидагича ифодаланади:

$$М = А_в \cdot С_{ав}$$

Бу ерда $А_в$—миқдорий омиллар; $С_{ав}$—сифатий омиллар.

Худди шундай боғлиқликни бошқа омиллар бўйича ҳам кўриш мумкин. Бу боғлиқликлар ва омилларнинг таснифи қуйидаги чизмада ифода этилган.

Омилларнинг ҳодиса ва жараёнларни ифода этиши буйича таснифланиши

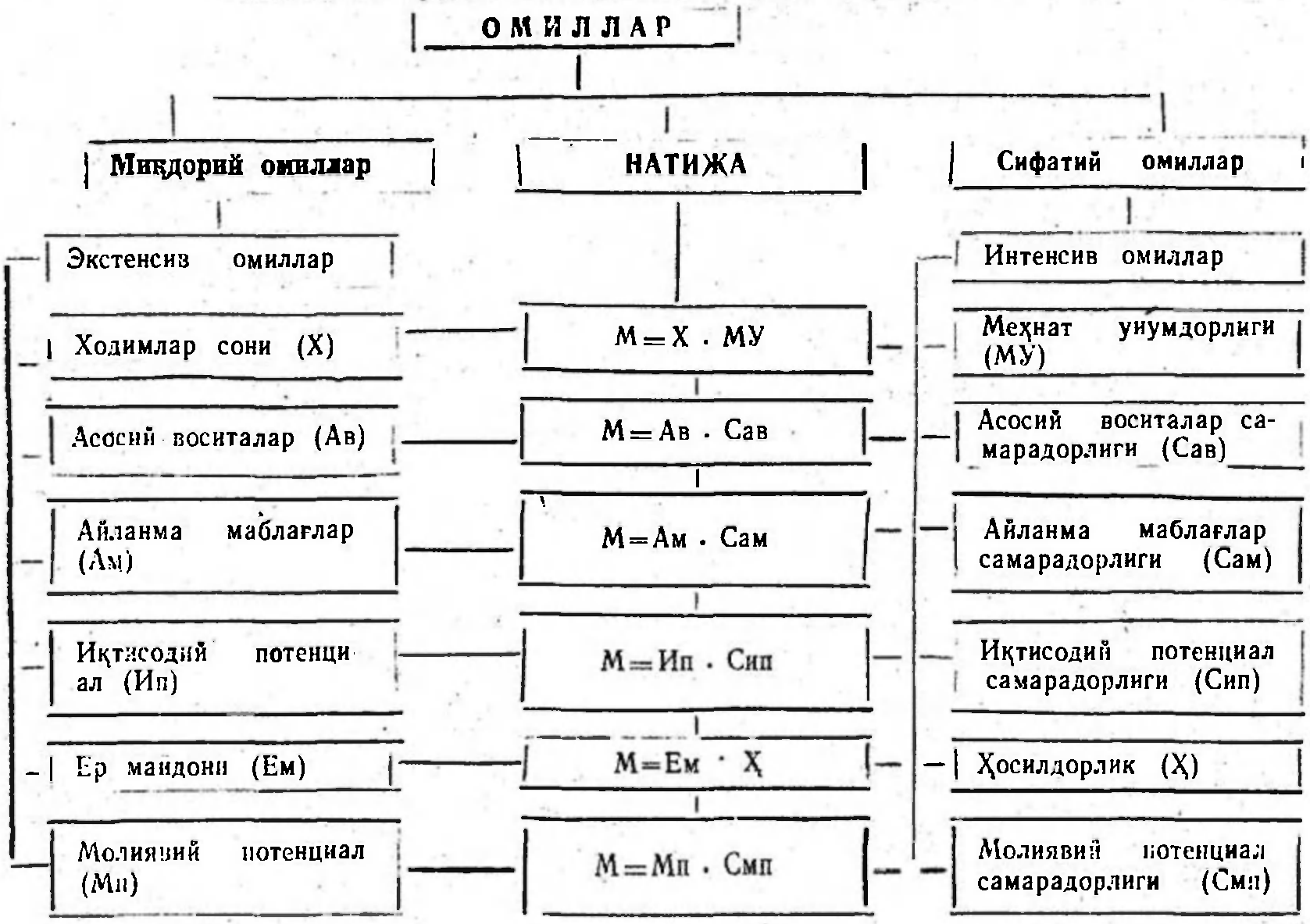

Омиллар ўлчаш мумкинлиги жиҳатидан ҳам таснифланади. Ушбу белгиси бўйича омиллар икки гуруҳга бўлинади: ҳисобланадиган омиллар, ҳисобланиши қийин (мумкин бўлмаган) омиллар.

Жуда кўп кўрсаткичлар ва уларни ифода этувчи омиллар ҳисоботларда акс эттирилади ва уларнинг натижага таъсирини ўлчаш мумкин. Булар жумласига ходимлар сони, меҳнат унумдорлиги, асосий воситалар ва айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати, уларнинг самарадорлиги ва ҳ. к. омиллар киради.

Ҳисобланиши қийин (мумкин булмаган) омилларга шундай омиллар киради ки, уларни ўлчаш ёки бирорта курсаткич билан ифодалаш қийин. Улар ҳисоб ва ҳисоботларда ҳам ифода этилмайди. Масалан, савдо ходимларининг хушмуомалалиги харидорни узига жалб қилиб товар айланмасини кўпайтиради, аммо ушбу омил ҳеч жойда ифода этилмайди.

Натижага иқлим ўзгариши таъсири ҳам жуда катта. Аммо уни ҳам ўлчаш қийин. Аҳолининг маданий даражаси, интеллектуал савиялари меҳнат унумдорлигига катта таъсир қилади. Лекин бу омиллар таъсирини ҳам ўлчаш қийин. Ёки энг муҳим омиллардан бири — меҳнат жамоасининг аҳиллиги, ходимлар ўртасидаги аҳлоқий-руҳий муҳит ҳам корхона иш натижасига жуда катта таъсир қилади. Бироқ бу омиллар таъсирини ҳам аниқлаш қийин. Шу туфайли иқтисодий таҳлил жараёнида омилларни аниқ ҳисоблайдиган усуллар билан бирга мантиқий таҳлил ҳам қўлланилади. Ҳар бир жараённи кузатишда маълум хулосага келиш учун инсон тафаккури катта аҳамият касб этади.

Ушбу омилларнинг таснифи кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Омилларни деталлаштириш даражаси бўйича ҳам таснифлаш мумкин. Улар ушбу белгиси бўйича ҳам икки гуруҳга бўлинади: оддий таъсир қилувчи деталлаштирилмайдиган омиллар ва мураккаб деталлаштириладиган омиллар.

Оддий деталлаштирилмайдиган омилларга шундай омиллар киради ки, улар бевосита таъсир қилади ва уларнинг таъсири улчанади.

Деталлаштириладиган омилларга шундай омиллар киради ки, улар асосий омиллар бўлиши билан бирга қўшимча омилларни ҳам келтириб чиқаради. Масалан,

Омилларнинг улчаш мумкинлиги жиҳатидан таснифланиши

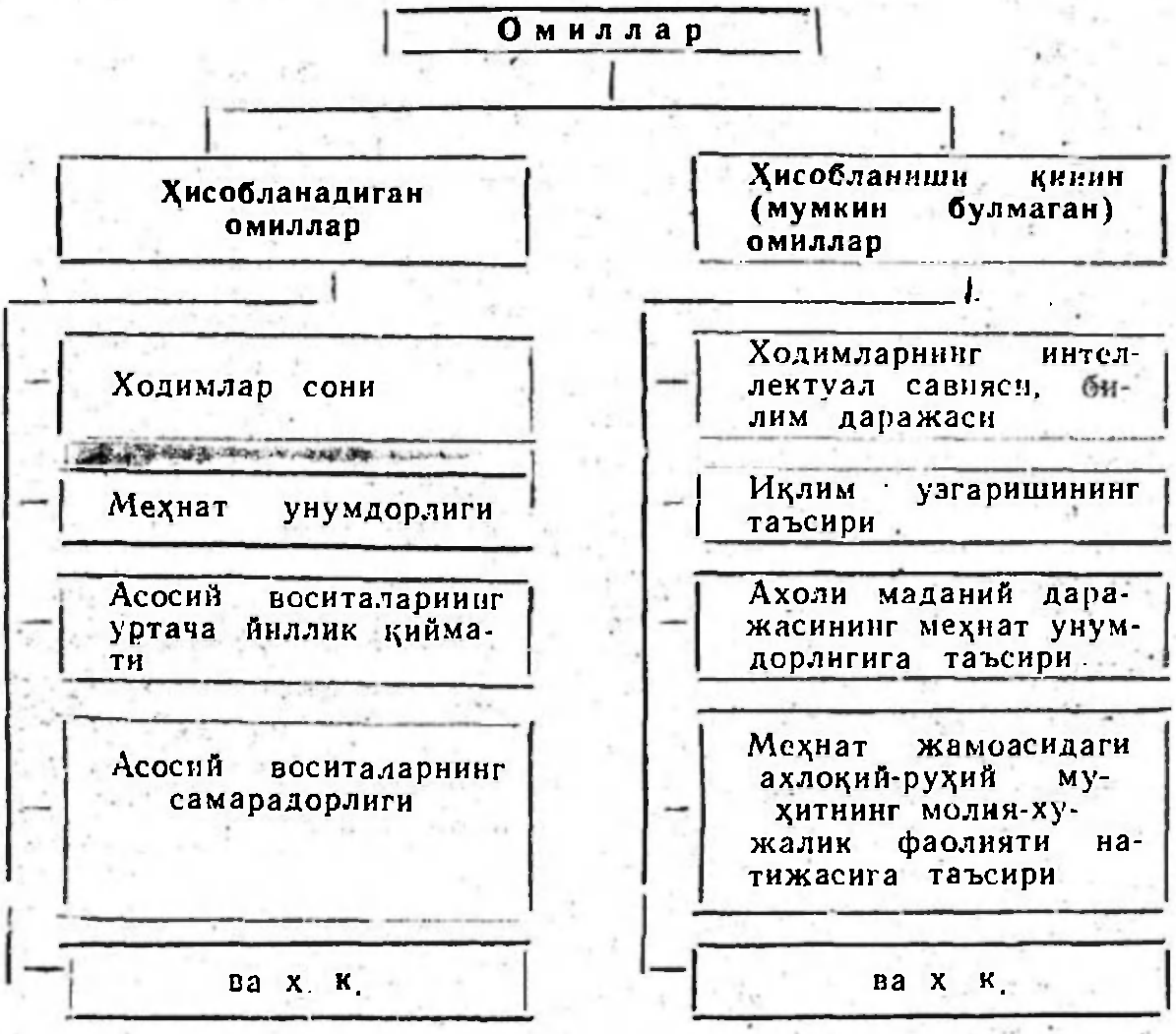

корхона иқтисодий салоҳияти рентабеллигини (Рис) олайлик. Уни қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$Рис = \frac{Ф}{И_с} \cdot 100$$

Бу ерда Ф—соф фойда; $И_с$—иқтисодий салоҳият.

Формулада келтирилган иккала омилни ҳам (Ф, Ис) деталлаштириш мумкин. Масалан, фойда даромадлардан (Д) харажатларни (Ха) айириш билан аниқланади:

$$Ф = Д - Х_а$$

Иқтисодий самарадорлик (Ис) уз навбатида тўртта элементдан иборат: асосий воситалар (Ав), айланма маблағлар (Ам), номоддий фаоллар (Нф) ва меҳнат

салоҳияти (Мс). Булар уртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

$$Ис = Ав + Ам + Нф + Мс;$$

Агар биринчи формулага шу икки омилнинг деталлашган қийматини қуядиган булсак, у қуйидаги шаклга эга булади:

$$Р_{ис} = \frac{Ф \cdot 100}{Ис} = \frac{(Д - Х_а) \cdot 100}{А_в + А_м + Н_ф + М_с}.$$

Рентабелликни аниқлагандаги дастлабки формуладаги Ф ва Ис омиллар деталлаштириладиган омиллар бўлса, шу формуладан келиб чиққан Д, Ха, Ав, Ам, Нф, Мс омиллар деталлаштирилмайдиган омилларга киради.

Ушбу омилларнинг таснифи кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Шуни таъкидлаш керакки, деталлаштирилмайдиган омил сифатида «Ав», «Ам» каби омиллар келтирилган. Агар улар бирламчи формулада иштирок этганда деталлаштириладиган омилларга кирган булар эди. Бу ерда бошка омилнинг алоҳида бир детали сифатида иштирок этганлиги туфайли уларни нисбатан деталлаштирилмайдиган омилларга киритишга тўғри келди. Бундай гапларни бошқа омиллар хусусида ҳам айтиш мумкин.

Демак, деталлаштириладиган омилларни бирламчи ва ундан келиб чиқадиган деталлаштирилмайдиган омилларни иккиламчи омиллар деб қабул қилиш мумкин экан.

Омиллар корхона фаолиятига боғлиқлиги жихатидан ҳам таснифланади. Ушбу белги буйича омиллар уч гурухга булинади:

Корхона фаолиятига бевосита боғлиқ (ички) омиллар;

Корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган (ташқи) омиллар;

Давлат қонунлари, қарорлари ва бошқа меъёрий ҳужжат талабларига амал қилиш ва уларни бузиш билан боғлиқ омиллар.

Корхона фаолиятига бевосита боғлиқ омилларга шу корхонага рахбарлик қилаётган ва у ерда ишлаётган барча ходимларнинг фаолияти, моддий-техник таъми-

Омилларнинг деталлаштириш даражаси буйича таснифланиши

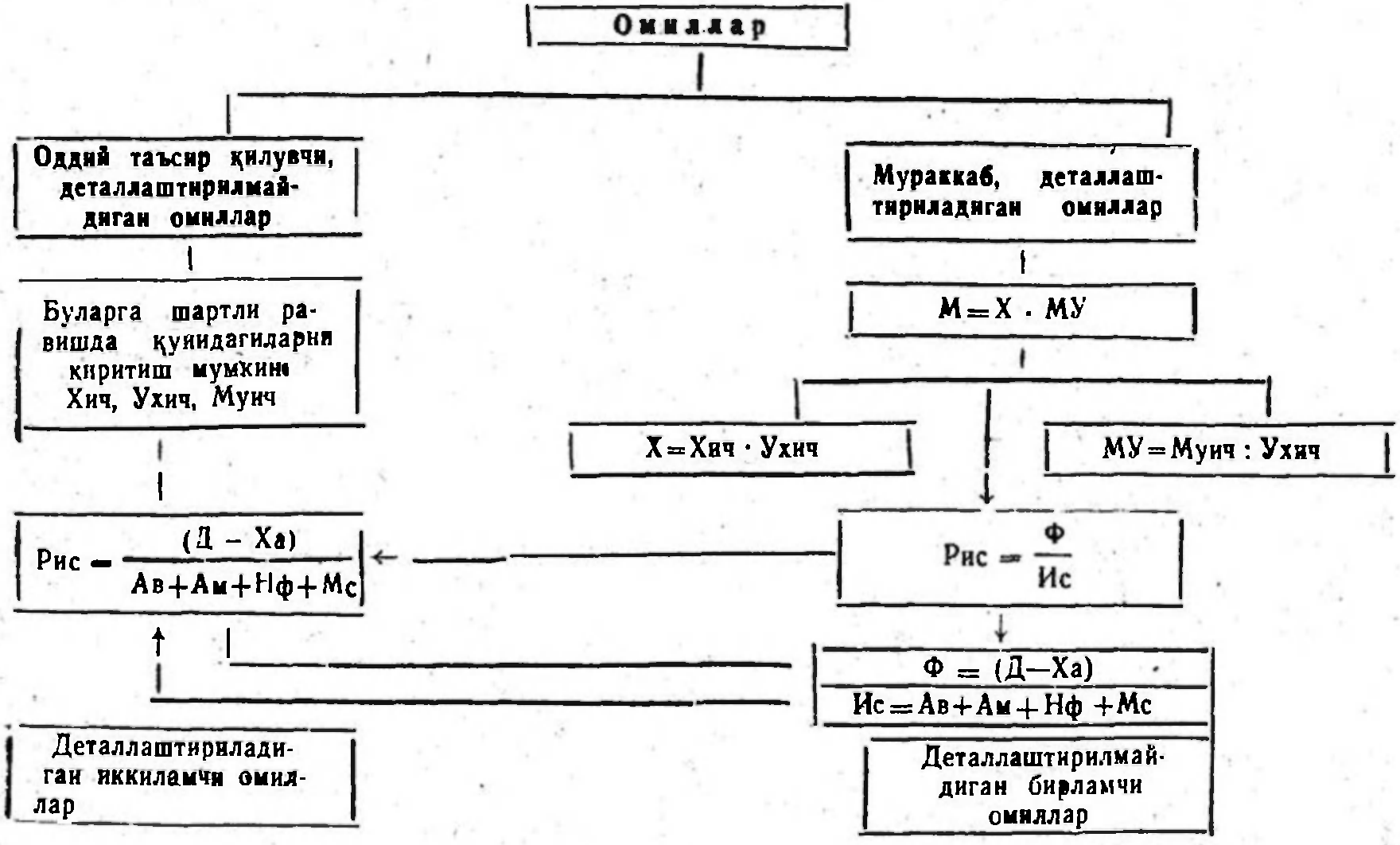

ноти, қўлланилаётган технология каби барча омиллар киради. Бу омилларнинг таъсири корхона маъмурияти фаолиятига, уларнинг билим, савиясига, тажрибасига, тадбиркорлиги ва ташаббускорлигига бевосита боғлиқ.

Аммо жуда кўп омиллар борки, корхонанинг молиявий хужалик фаолиятига сезиларли даражада таъсир қилади, лекин улар корхонанинг фаолиятига боғлиқ бўлмайди. Масалан, қишлоқ хўжалигида, айниқса меваларнинг ҳосилдор бўлишида иқлимнинг таъсири жуда катта. Қанча парвариш қилганинг билан айни гуллаб турган пайтда совуқ уриб бирорта мева қолмаслиги мумкин.

Ёки яна бир мисол. Қишлоқ хужалигида жуда яхши ҳосил етказиш мумкин. Аммо ҳосилни йиғиш олдидан бир жала тушиб, дўл ёғиб ҳаммасини сувга оқизиб кетиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Демак, жуда муҳим омиллар, корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаса-да, унинг натижасига катта таъсир қилар экан.

Табиий офатлардан ташқари корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган кўпгина иқтисодий омиллар ҳам мавжуд. Масалан, савдо корхонасининг товар айланмаси ҳажми бевосита аҳоли пул даромадига боғлиқ. Қанча даромад кўп бўлса аҳолининг шунча товарларни харид қилиб олиш имкони бўлади ва аксинча.

Лекин шундай омиллар ҳам борки, улар корхона фаолиятига жуда катта салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, корхона мутахассислари ва раҳбарларининг билиб-билмай давлат қонунлари, қарорларини ва бошқа меъёрий ҳужжатларда келтирилган кўрсатмаларини ўз вақтида бажармаслиги оқибатида тўланиши керак бўлган маблағларга яна қўшимча катта миқдорда жарималар, фоизлар тўлаши мумкин. Бу харажатлар кўзда тутилмаган харажатлар бўлиб, корхона оладиган фойдасини сунъий равишда камайтиради. Ушбу гуруҳ омилларига яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, ўз вақтида солиқ тўламаганлиги туфайли катта жарима тўлашлик. Ўз вақтида чорасини кўрмасдан муддати ўтган дебиторлар ва умидсиз дебиторларнинг пайдо бўлиши каби бир қанча омиллар корхона фаолиятига жуда катта салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу туфайли бу масалаларга корхона раҳбарлари, мулк эгалари ало-

Омилларни корхона фаолиятига боғлиқлиги жиҳатидан таснифлаш

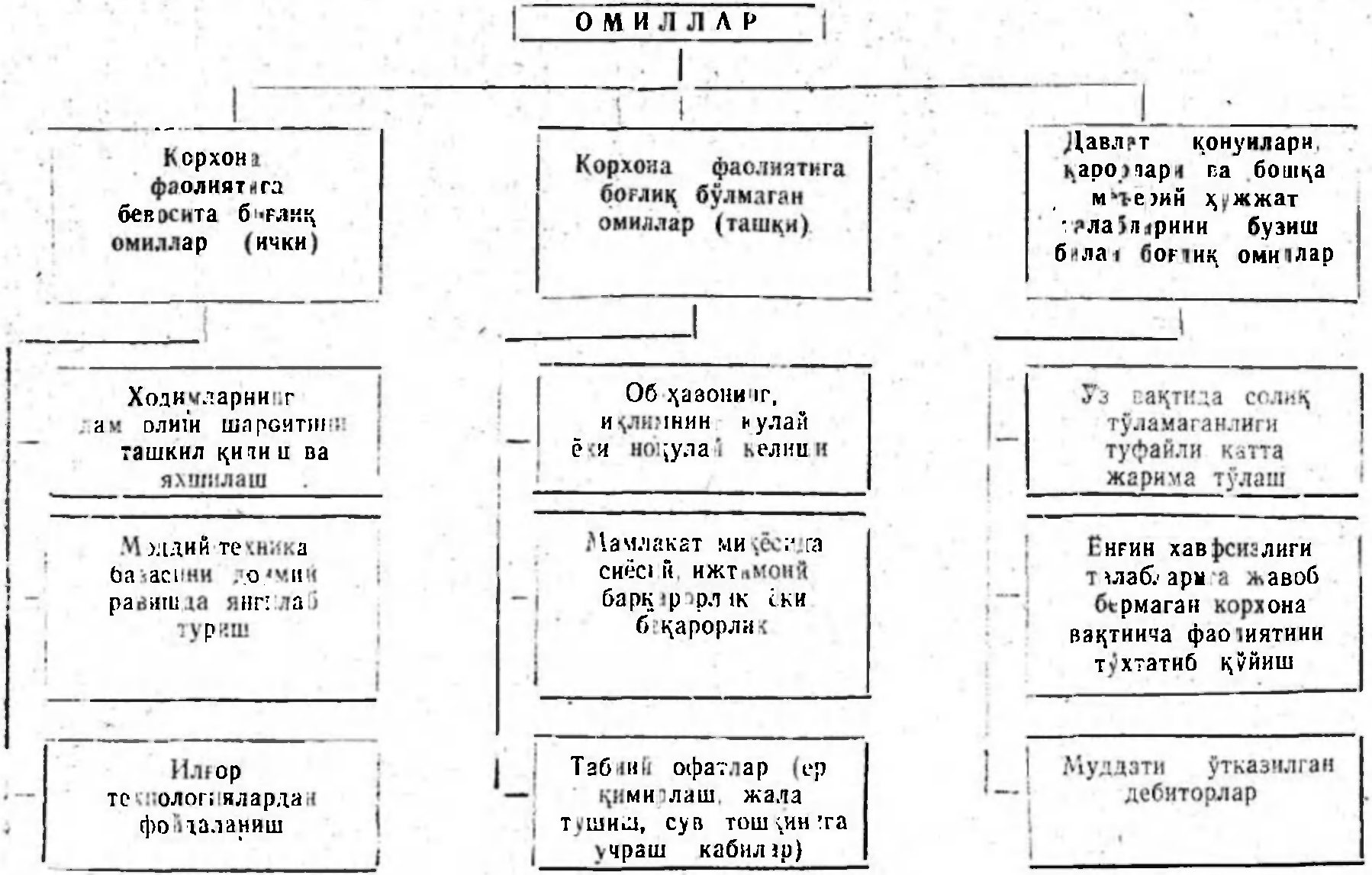

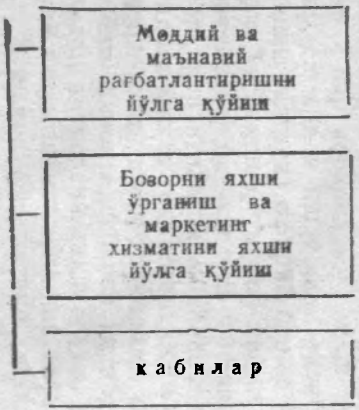
Моддий ва маънавий рағбатлантиришни йўлга қўйиш
Бозорни яхши ўрганиш ва маркетинг хизматини яхши йўлга қўйиш
кабилар

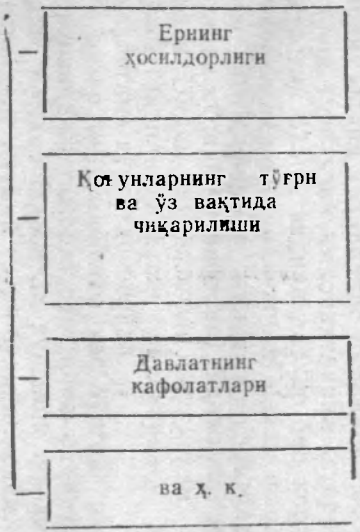
Ернинг ҳосилдорлиги
Қонунларнинг тўғри ва ўз вақтида чиқарилиши
Давлатнинг кафолатлари
ва ҳ. к.

Муддати ўтказилган кредитлар
Умидсиз дебиторларнинг пайдо бўлиши
ва ҳ. к.

ҳида аҳамият беришлари лозим. Ушбу омилларнинг таснифи олдинги икки бетдаги чизмада келтирилган.

Кўриниб турибдики, корхонанинг молиявий хужалик фаолиятига бир қанча омиллар таъсир қилар экан. Аммо шуни эътироф этиш керак-ки, бу омилларнинг натижа узгаришига таъсири фақат иқтисодий таҳлилда аниқланади.

Иқтисодий таҳлил фанининг предметида корхонада объектив ва субъектив омиллар таъсирида содир булаётган иқтисодий жараёнларнинг ахборотлар манбаида ифодаланиши кўрсатилган. Демак, омиллар таъсирини урганиш ва аниқлаш шу фаннинг предметини ташкил қилар экан. Буни амалга оширишда иқтисодий таҳлилнинг бир қанча усулларидан фойдаланилади.

VI БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН УСУЛЛАР

VI.1. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усуллар таснифи

Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фанининг моҳияти ва мазмуни ҳам ислоҳотлар даврида тубдан ўзгарди. Олдин таҳлилнинг натижаси асосан режани бажариш учун ички имкониятларни ахтариб топишга қаратилган бўлса, эндиликда ҳар бир корхонанинг ички имкониятларини молиявий-хўжалик фаолиятини яхшилаш учун сафарбар қилишга қаратиладиган бўлди. Бундан кўриниб турибдики, таҳлилнинг мақсади ҳам ўзгарди. Олдин тахлил яхши ютуқларни ошкора этган бўлса, эндиликда яхши усулларнинг тижорат сири эканлигини курсатиб беради.

Бозор иқтисодиётига хос бўлган рақобат ҳар бир корхонани уз тижорат сирларини сақлашга мажбур қилади. Бундай шароитда хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг умумий усули бўлиши лозим. Лекин ҳар бир корхона ушбу умумий усуллар орқали ўзининг ички имкониятларини топади ва у ута муҳим бўлса тижорат сири сифатида сақлаши мумкин. Хуллас, рақобат ҳар бир корхонани, мулк шаклидан қатъи назар, самарали ишлашини талаб қилади. Самарадорликни узлуксиз ошириб бориш учун унинг ҳолатини чуқур ўрганишни, таҳлил қилишни тақозо қилади. Шу орқали ҳар бир корхона ўзининг истиқболини, молиявий барқарорлигини таъминлашни кўра билиши лозим. Бу тадбир фақат таҳлил орқали амалга ошишини эътироф этган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, бозор иқтисодиёти шароитида барча иқтисодий механизмлар, жумладан иқтисодий таҳлил ҳам, унинг усуллари ҳам кескин такомиллаштирилиши табиий.

Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда бир қанча

усуллар қулланилади. Ҳозир иқтисодий таҳлил назариясига бағишланган куплаб адабиётлар мавжуд. Аммо уларда таҳлил усулларини ёритишга турлича ёндашилган. Кўплари амалиётга қўлланилиш қийинлигидан ташқари, бозор иқтисодиёти учун яроқсиз. Бундан ташқари адабиётларда таҳлилда қулланиладиган усулларнинг соддаликдан мураккаблик сари ифодаланиши таъминланмаган. Буларнинг хаммаси инобатга олиниб ислоҳотлар даврида таҳлил усуллари маълум тартибга солинган ҳолда ёритилиши лозим, деган хулосага келинди.

Хужалик фаолиятини таҳлил қилишда жуда кўп усуллар қулланилади. Шу фан вужудга келгандан сунг уларни фаннинг методи билан бирга берилар эди. Эндиликда эса, усулларга алоҳида тухталиб, уларни шартли равишда икки гуруҳга булиб бермоқдалар: 1) анъанавий усуллар, 2) математик усуллар.

Анъанавий усуллар энг қадимги усуллар булиб, улар таҳлил вужудга келган кундан бошлаб қулланилиб келинаётган усуллардир. Буларга қуйидагилар киради: солиштириш усули; мувозанат усули (баланс усули); фарқли усул; қайта ҳисоблаш усули; занжирли алмаштириш усули; индекс усули; интеграл усул; нисбий курсаткичли усул. Бундан ташқари бир қанча статистик усуллар ҳам қўлланилади.

Математик усуллар таҳлил фанининг такомиллашуви билан, унга ЭХМларни қўллаш ва математик усуллардан фойдаланиш жараёнида кириб келган. Бунинг талай усуллари билан биргаликда бир қанча типлари ҳам, мавжуд. Математик моделларнинг типларига қуйидагилар киради; мультипликатив модель, аддитив модель; қасрли модель кабилардир. Ушбу моделларнинг ҳаммаси ҳам иқтисодий ахборотларни таҳлил қилишда кенг қулланилиб келинмоқда.

Аддитив модел натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқлик қўшув билан ифодаланганда қулланилади. У ўқилиши ва ёзилиши жиҳатдан жуда содда ва ихчамдир. **Мультипликатив модел** натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқлик купайтириш билан ифодаланса қўлланиладиган моделдир. **Касрли модел** эса натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқлик булиш билан ифодаланганда қулланилади. Иқтисодий таҳлилда қул-

ланиладиган усулларнинг таснифини кейинги бетдаги чизмада ифодалаш мумкин.

Ушбу усулларнинг барчаси хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда қўлланилади. Анъанавий усуллар барча дарсликларга у ёки бу шаклда киритилган. Булар асосан микро-иқтисодий таҳлилда кенг қўлланилади. Макро-иқтисодий тахлилда купинча математик усуллардан фойдаланилади.

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усуллар таснифи

VI.2. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усулларнинг тавсифи

VI.2.1. Солиштириш усули. Хужалик фаолиятини таҳлил қилишда қўлланиладиган усулларнинг энг кўп учрайдигани солиштириш усулидир. Бу усулни қўллаш билан таҳлил бошланади. Шу усул орқали таҳлил қилинаётган курсаткичнинг фарқи аниқланади. Қолган барча усуллар солиштириш натижасида аниқланган фарқни исботлашга, аниқлашга қаратилган булади. Солиштиришда асос қилиб миқдорлар олинади. Миқдорларга статистика фанида жуда катта аҳамият берилади, чунки иқтисодиётнинг ўлчами миқдорларда ифодаланади. Жумладан, янгидан яратилган миллий ялпи ички маҳсулотнинг бир йиллик миқдори, товар оборотининг (айланмасининг) миқдори, миллий даромаднинг миқдори ва х. к.

Миқдор курсаткичлари асосан бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида уз ифодасини топади, чунки содир бўлган иқтисодий жараёнлар биринчи галда бухгалтерия хисобида акс эттирилади ва ҳисоботида жамланади.

Таҳлил қилиш учун миқдор кўрсаткичларининг барча турлари: мутлоқ миқдор, нисбий миқдор, ўртача миқдор кабилар қўлланилади.

Мутлақ миқдор ҳар қандай миқдорнинг асоси, иқтисодий жараёнларни санайдиган ва улчайдиган бошланғич ракамдир. Масалан, савдо корхоналари сони, корхонада ишлайдиган ходимлар сони, корхонадаги жихозлар сони, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар сони кабиларни санаш йўли билан аниқласа, ишлаб чиқарилган ялпи махсулот, товар маҳсулоти, товар оборотн кабилар бевосита улчаш йўли билан аниқланади. Бундай мутлақ миқдорлар хажм кўрсаткичлари деб аталади. Мутлақ миқдордан таҳлилда фойдаланишда асосан қушиш ва айириш амаллари ишлатилади.

Мутлак микдорлар улчов бирлигига қараб натура, шартли натура, пул ва комплекс турларга булинади. Режали иктисодиёт шароитида кўрсаткичлар асосан пул бирлигида ифодаланар эди. Эндиликда пулнинг қадрсизланиш жараёни давом этиб турган пайтда ва куп мулкчилик шаклидаги иқтисодиётнинг вужудга келиши таҳлил қилишда натура, шартли. натура ва комплекс кўрсаткичлардан кенг фойдаланиш заруратини тўғдирди.

Умуман олганда иқтисодий жараёнлар, айниқса уларни маълум рақамларда ифодалаш шунчалик мураккабки, унда фақат бир хил ўлчовга эга булган курсаткич билан чекланиб булмайди. Шу туфайли уни тахлил қилишда куплаб курсаткичлардан фойдаланилади. Буларсиз таҳлил қилиш, умуман ижтимоий-иқтисодий жараёнларга баҳо бериш, бошқарув қарорларини қабул қилиш қийин. Шу билан биргаликда фақат мутлоқ миқдор орқали хўжалик фаолияти ҳақида чуқур ва батафсил хулоса қилиш ҳам мумкин эмас. Шу туфайли таҳлил учун мутлоқ миқдор билан биргаликда нисбий миқдорлардан ҳам кенг фойдаланилади.

Нисбий миқдорлар таҳлил қилишда дастлабки ва энг муҳим хулоса чиқариш учун асос булади. Нисбий миқдорлардан таҳлилда фойдаланишда асосан булиш ва купайтириш усуллари ишлатилади. Буларнинг ҳажмини солиштириш ва фарқини аниқлаш учун айириш амалидан фойдаланилади.

Нисбий миқдор таҳлил жараёнида асосан мутлоқ миқдорларни бир-бирига бўлиш натижасида вужудга келади ва иқтисодий жараёнлар ҳақида аниқ маълумотлар беради. Масалан, бирор курсаткич бўйича режанинг бажарилиши, утган йилга нисбатан усиш суръати, меъёрга нисбатан эришилганлик даражаси кабилар.

Таҳлил жараёнида нисбий миқдорнинг нимани ифодалаш моҳиятига қараб бир қанча турлари қўлланилади:

— режа топшириғи ва бажарилишини ифодаловчи нисбий миқдор;

— ўзгариш суръатини ифодаловчи нисбий микдор;

— таркибни ифодаловчи нисбий миқдор;

— меъёрга (эталонга, ўртачага) нисбатан эришилган даражасини ифодаловчи нисбий миқдор;

— интенсивлик даражасини ифодаловчи нисбий миқдор ва х. к.

Бу нисбий миқдорлар ҳажми таҳлил учун тўлароқ хулосаларни чиқариш учун асос булади. Масалан, режа топшириғи дўконда 105 фоизга бажарилди, утган йилга нисбатан корхонанинг ялпи даромади 107 фоизга ошди, шу объектнинг умумий товар маҳсулотидаги улуши 15 фоизни ташкил қилди, меҳнат унумдорлиги эталонга нисбатан 15 фоизга кам булди, товар маҳсулотининг

80 фоиз усиш суръати интенсив омиллар эвазига вужудга келди ва х. к.

Мана шу келтирилган ҳар бир курсаткич таҳлил қилувчи учун маълум хулосага келишда реал асос булиб хизмат килади. Таҳлил жараёнида мутлоқ ва нисбий миқдорлар билан биргаликда ўртача миқдорлардан ҳам кенг фойдаланилади.

Ўртача миқдорлар таҳлилда иқтисодий ходиса ва жараёнлардаги маълум қонуниятларни ва умумий йўналиш тенденцияларини аниқлашда қўлланилади. Бу миқдорни қуллашнинг зарурлиги шундаки, иқтисодий жараёнлар алоҳида объектлар бўйича урганилганда вақтинчалик тасодифлар таъсирида булиши мумкин. Масалан, корхона чет мамлакат хом ашёси асосида ишлайди. Хом ашё бир йилда тўлиқ келтирилди. Бу корхонанинг шу йилги курсаткичи жуда юқори, аммо иккинчи йилда хом ашёни келтириш имкони бўлмади. Бу йил эса корхонанинг ишлаб чиқариш кўрсаткичи жуда паст бўлиши табиий. Албатта, бу тасоддифий ҳол, чунки ишчиларнинг малакаси, моддий техника базаси, унинг технологик даражаси узгармасдан қолиши мумкин. Бошқа бир мисол. Бир хил маҳсулот ишлаб чиқаришга мулжалланган бир қанча корхона мавжуд. Аммо шулардан ярми хом ашёни ўз вақтида келтиришга муваффақ бўлса, фақат ана шу корхоналар иши яхши бўлиши мумкин. Қолган корхоналарда фақат шу омил эвазига ишлаб чиқариш даражаси паст булиши табиий. Шунга ўхшаш тасоддифларни бартараф қилиш учун ўртача миқдорлардан фойдаланилади.

Ўртача миқдорларни аниқлашнинг бир қанча усуллари мавжуд: ўртача арифметик, ўртача гармоник, ўртача хронологик кабилар. Бу усуллар статистика фанининг «Ўртача миқдорлар» бобида батафсил ўрганилади. Шу туфайли ушбу бобда яна ўша мавзуга мурожаат қилишни тавсия қиламиз.

VI.2.2. Мувозанат усули. Ушбу усул бухгалтерия ҳисоби, статистика, режалаштириш каби иқтисодий ишларда кенг қўлланилади. Бу усул омиллар билан натижа ўртасида функционал боғланиш булганда омиллар таъсирини ҳисоблашда, хўжалик фаолиятидаги мувозанатни сақлашда қўлланилади.

Мувозанат усулининг қўлланилишини иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларида тузиладиган товар ва бошқа моддий

бойликлар мувозанати мисолида куриш мумкин. Бунда асосан товар мувозанати формуласидан фойдаланилади:

$$Зйб + КТ = Т + Хч + Зох.$$

Бунда Зйб — товар захирасининг ҳисобот йили бошидаги қолдиғи; КТ — келиб тушган товарларнинг ҳисобот йилидаги ҳажми; Т — товар обороти (ҳисобот даврида сотилган товарларнинг ҳажми); Хч — товарларнинг турли сабаблар билан чиқиб кетиши (табиий камайиши, чириши, синиши ва бошқалар); Зох — товар заҳираларининг ҳисобот йили охиридаги қолдиғи.

Юқоридаги формулага асосан ҳар бир миқдорни қолганларининг алгебраик йиғиндиси куринишида тасвирлаш мумкин. Масалан, товар обороти ҳажмини қуйидаги функционал боғлиқликда ифодалаш мумкин:

$$Т = Зйб + КТ — Хч — Зох.$$

Ушбу формуладан куриниб турибдики, товар оборотига тўртта омил таъсир қилган. Товар заҳираларининг бошланғич қолдиғи ва келиб тушган товарлар ҳажмининг купайиши товар оборотига ижобий таъсир қилса, товарларнинг ҳар хил чиқимлари ва товар захираларининг йил охиридаги қолдиқ суммасининг купайиши натижага салбий таъсир қилади.

Товарларнинг йил охиридаги қолдиғи узгаришининг товар оборотига таъсири (ΔТзйб)ни топиш учун товар захираларининг ҳисобот йилидаги миқдоридан ($Зйб_1$) шу кўрсаткичнинг асос йилидаги миқдори ($Зйб_0$) айириб ташланади, яъни:

$$\Delta Тзйб = Зйб_1 — Зйб_0.$$

Товар келиб тушишининг товар обороти ҳажмига таъсирини (Δ Ткт) топиш учун унинг ҳисобот йилидаги миқдоридан ($КТ_1$) асос йилидаги миқдори ($КТ_0$) айириб ташланади, яъни:

$$\Delta Ткт = КТ_1 — КТ_0.$$

Товарлар ҳар хил чиқиб кетишининг товар обороти ҳажмига таъсирини (ΔТхч) топиш учун унинг ҳисобот давридаги миқдоридан ($Хч_1$) асос давридаги миқдори айириб ташланади ($Хч_0$), яъни;

$$\Delta Тхч = Хч_1 — Хч_0.$$

Товар заҳираси қолдиғининг ҳисобот даври охиридаги узгаришининг товар оборотига таъсирини (△Тзох) топиш учун унинг ҳисобот давридаги миқдоридан ($Зох_1$) асос давридаги миқдори ($Зох_0$) айирилади, яъни:

$$△Тзох = Зох_1 - Зох_0$$

Омиллар таъсири ҳисобининг туғрилигини аниқлаш учун ҳамма омиллар таъсирини кушиш лозим. У ҳолда умумий фарқ барча омиллар таъсирига тенг бўлади:

$$△Т = △Тзйб \pm △Ткт \pm △Тхч \pm △Тзох$$

Мувозанат усулини қўллаб натижага омиллар таъсирини ҳисоблаш қуйидаги жадвалда келтирилган:

Товар обороти ҳажмининг узгаришига товар мувозанати курсаткичлари билан боғлиқ омиллар таъсирини аниқлаш

Кўрсаткичлар	Режада	Ҳисоботда	Фарқи (+, —)	Омиллар таъсири
1. Товар захираларининг бошланғич қолдиғи (Зйб)	648,0	641,8	—6,2	—6,2
2. Келиб тушган товарлар (КТ)	3069,8	3176,1	106,3	+106,3
3. Товарларнинг ҳар хил чиқиб кетиши (Хч)	0,4	0,3	—0,1	+0,1
4. Товар захираларининг охирги қолдиғи (Зох)	695,9	698,3	+3,0	—3,0
5. Товар обороти (Т)	3021,5	3118,7	+97,2	х

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, товар обороти ҳажми ҳисобот даврида режадагига нисбатан 97,2 минг сумга ошган. Ушбу узгаришга товар келиб тушишининг 106,3 минг сумга ошиши ва товарларнинг ҳар хил чиқиб кетишининг 0,1 минг сумга камайиши ижобий таъсир қилган. Бошқа омиллар эса товар оборотининг ўзгаришига салбий таъсир кўрсатган. Жумладан, товар захираларининг ҳисобот давринининг бошида меъёрга нисбатан 6,2 минг сумга кам булиши, шу даврнинг охирида эса меъёрдан 3,0 минг сумга ошиқча булгани товар оборотига салбий таъсир қилган. Шундай қилиб, товар оборотининг умумий фарқида 97,2 минг сум вужудга келган:

—6,2+106,3+0,1—3,0=+97,2 минг сум

Ушбу таҳлил натижаси товар оборотини кўпайтиришнинг ички имкониятларини топиш учун асос бўлади. Агар ҳисобот йилида товар заҳираларининг бошланғич ва охирги қолдиқлари меъёр даражасида бўлганда, товар обороти яна 9,2 минг сумга (6,2 + 3,0) кўпайган булар эди. У ҳолда ҳақиқий товар обороти 3118,7 минг сум эмас, балки 3127,9 минг сумни (3118,7 + 9,2) ташкил қилган буларди. Унинг утган йилги ёки асос йилига нисбатан фарқи 97,2 минг сум эмас, балки 106,4 минг сумни (97,2 + 9,2) ташкил қилган буларди. Товар оборотининг купайиши эвазига бошқа курсаткичлар ҳам яхшиланар эди.

VI.2.3. Қайта ҳисоблаш усули. Бу усул натижага битта ёки иккита омил таъсир қилган пайтларда қўлланилиши кулай. Унинг моҳияти режадаги натижани биринчи омилнинг ҳақиқий миқдори билан қайта ҳисоблаб олинишидан иборатдир. Масалан, товар обороти (Т) асосий капиталнинг уртача қиймати (Ак) ва шу капиталнинг самарадорлиги билан функционал боғлиқ. Бу қуйидаги формулада ифодаланади:

$$Т = Ак \cdot Кс$$

Бунда Кс — Асосий капиталнинг самарадорлиги.

Ушбу формуладан кўриниб турибдики, натижага иккита омил таъсир қилади. Ҳар бир омилнинг таъсирини ҳисоблаш учун натижани қайта ҳисоблаб оламиз. Бу биринчи омилнинг ҳақиқий миқдорини ($Ак_1$) иккинчи омилнинг режадаги миқдори билан кўпайтириш йули билан аниқланади ($Кс_0$), яъни:

$$Ткх = Ак_1 \cdot Кс_0$$

Омилларнинг товар оборотига таъсирини топиш учун куйидаги ҳисоб-китобларни амалга ошириш лозим:

1. Товар оборотининг асосий капиталининг узгариши эвазига узгарганлигини ($\triangle$ Так) топиш учун товар оборотининг қайта ҳисобланган миқдоридан (Тхк) унинг режадаги ҳажмини айириш кифоя ($Т_0$):

$$\triangle Так = Ткх - Т_0 = (Ак_1 \cdot Кс_0) - (Ак_0 \cdot Кс_0)$$

2. Товар обороти узгаришида асосий капитал самарадорлигининг таъсирини ($\triangle$Ткс) аниқлаш учун, товар

оборотининг ҳақиқий суммасидан ($Т_1$) унинг қайта ҳисобланган миқдорини ($Ткх$) айириш кифоя:

$$\Delta Ткс = Т_1 \cdot Ткх = (Ак_1 \cdot Кс_1) - (Ак_1 \cdot Кс_0)$$

Икки омилнинг таъсири товар обороти фарқининг умумий суммасига тенг булиши керак:

$$\Delta Т = \Delta Так \pm \Delta Ткс$$

Ушбу назарий тавсияни аниқ маълумотларни қуллаб ечиш йулини қуйидаги жадвал орқали куриш мумкин

Товар обороти ҳажмига асосий капитал ва улар самарадорлигининг таъсирини қайта ҳисоблаш усулини қуллаб аниқлаш

Курсаткичлар	Утган йилда	Хисобот йилида	Қайта ҳисобланган	Фарқи (+,—)		
				шу жумладан		
				жами	Ак эвазига	Кс эвазига
Товар обороти, минг сўм	42850,0	44520,0	42636,3	+1670,0	—213,7	+1883,7
Асосий капиталнинг йиллик қиймади, минг сум	26664,5	26531,6	26531,6	—132.9	x	x
Асосий капиталнинг самарадорлиги, сум	160,7	167,8	160,7	+7,1	x	x

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, товар обороти ҳисобот йилида утган йилга нисбатан 1670,0 минг сўмга ошган. Бу қуйидаги омиллар эвазига вужудга келган:

1. Асосий капитал уртача йиллик қийматининг 132,9 минг сумга камайиши товар обороти ҳажмини 213,7 минг сумга камайтирди: 42636,3—42850,0 = —213,7 мин сум.

2. Асосий капитал самарадорлигининг ҳисобот йилида утган йилга нисбатан 7,1 сумга ошганлиги товар обороти ҳажмини 1883,7 минг сумга оширди:

$$44520,0 - 42636,3 = +1883,7 = \text{минг сўм}$$

Ушбу усуллар мавжуд булган ички резервларни аниклаш имконини беради. Бизнинг мисолимизда товар

оборотини ошириш учун асосий фондларни кўпайтириш лозимлиги аниқланди. Агарда асосий фондлар ҳисобот даврида ҳеч бўлмаганда утган йил ҳажмида қолганда эди товар обороти яна 132,9 минг сумга купайган буларди. У ҳолда ҳақикий товар обороти ҳажми 44520,0 минг сум эмас, балки 44652,9 минг сумни (44520,0 + 132,9) ташкил қилган буларди. Товар обороти режасининг бажарилиши 103,9% эмас, (44520,0 · 100 : 42850,0), балки 104,2%ни (44652,9 · 100 : 42850,0) ташкил қилган булар эди.

VI.2.4. Занжирли алмаштириш усули. Натижа узгаришига учта ва ундан куп омиллар таъсир қилса, улар уртасидаги боғлиқлик функционал булса, ушбу усулдан фойдаланилади. Масалан, товар обороти (Т) ўзгариши ходимларнинг руйхатдаги сони (Х), уларнинг уртача иш кунлари (К) ва бир кунлик меҳнат унумдорлиги (М) курсаткичлари билан функционал боғлиқдир. Бу қуйидагича ифодаланади:

$$T = X \cdot K \cdot M$$

Ушбу формула асосида натижага учта омил таъсир қилганлигини курамиз. Омилли таҳлилнинг асосий вазифаси натижанинг шу ҳар бир омил эвазига узгаришини топишдан иборатдир. Занжирли алмаштириш усулидан фойдаланадиган булсак, режадаги натижани ҳар бир омил эвазига қайта ҳисоблаб олиш лозим. Бу учун қуйидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади:

1. Товар обороти ҳажми ходимларнинг руйхатдаги сони ўзгариши эвазига узгарганлигини топиш учун биринчидан шу курсаткич режасини ходимлар руйхатдаги сонининг ҳақиқий миқдори билан ҳисоблаб олинади:

$$Тх = X_1 \cdot K_0 \cdot M_0$$

Бунда «1» ва «0» индекслари курсаткичларнинг ҳақиқий ва режадаги миқдорини ифодалайди. Иккинчидан эса, шу қайта ҳисобланган миқдордан режадаги товар обороти айириб ташланади:

$$\Delta Тх = Тх - То = (X_1 \cdot Ко \cdot Мо) - (Хо \cdot Хо \cdot Мо)$$

Бунда ΔТх — товар оборотининг ходимлар руйхатидаги сони узгариши таъсирида узгарган қисми.

2. Товар оборотининг иккинчи омил, яъни ходимларнинг руйхатдаги ўртача иш куинининг ўзгарганлиги эвазига ўзгаришини ($\triangle$Тк) топиш учун биринчи омил билан ҳисобланган миқдорини иккинчи омилнинг миқдори билан аниқлаб олинади:

$$Тк = X_1 \cdot K_1 \cdot M_0$$

Шу чиққан натижадан биринчи омилнинг ҳақиқий миқдори билан ҳисобланган товар обороти ҳажми олиб ташланади:

$$\triangle Тк = Тк - Тх = (X_1 \cdot K_1 \cdot M_0) - (X_1 \cdot K_0 \cdot M_0)$$

3. Натижанинг учинчи омил — меҳнат унумдорлигининг таъсири эвазига узгаришини топиш учун товар оборотининг ҳақиқий суммасидан (Т) иккинчи омилнинг ҳақиқий миқдори билан қайта ҳисобланган (Тк) миқдори айрилиб ташланади:

$$\triangle Тм = T_1 - Тк = (X_1 \cdot K_1 \cdot M_1) - (X_1 \cdot K_1 \cdot M_0)$$

Бу учта омилнинг таъсири товар оборотининг умумий фарқига ($\triangle$Т) тенг бўлиши керак:

$$\triangle T = \triangle Тх \pm \triangle Тк \pm \triangle Тм$$

Келтирилган ҳисоб-китоблар аниқ маълумотлари қўллаган ҳолда ечиладиган бўлса, қуйидагича жадвал туаилиши мумкин:

Натижага омиллар таъсирини занжирли алмаштириш усули ёрдамида ҳисоблаш йуллари

Кўрсаткичлар	Белгиси	Режа	Ҳақиқатда	Занжирли алмаштириш		
				1	2	3
1. Ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сони, киши	X	X_0	X_1	X_1	X_1	X_1
2. Ҳар бир ходимга тўғри келадиган иш куни, кун	K	K_0	K_1	K_0	K_1	K_1
3. Ходимларнинг ўртача бир кунлик меҳнат унумдорлиги, сўм	M	M_0	M_1	M_0	M_0	M_1
4. Товар обороти, минг сўм	T	T_0	T_1	Тх	Тк	Тм

Ушбу жадвалга асосан товар оборотининг ўзгаришига омиллар таъсирини қуйидагича аниқлаш мумкин.

1. *Товар оборотининг ходимлар сони ўзгариши эвазига* узгарганлигини ($\triangle Тх$) топиш учун қуйидаги амални бажариш лозим:

$$\triangle Тх = Тх - Т_0 = (Х_1 \cdot К_0 \cdot М_0) - (Х_0 \cdot К_0 \cdot М_0)$$

2. Товар обороти ҳар бир ходимнинг уртача иш куни узгариши эвазига узгарганлигини ($\triangle Тк$) топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\triangle Тк = Тк - Тх = (Х_1 \cdot К_1 \cdot М_0) - (Х_1 \cdot К_0 \cdot М_0)$$

3. Товар обороти ҳар ходимнинг бир кунлик меҳнат унумдорлиги узгарганлиги эвазига ўзгаришини аниқлаш учун қуйидаги амални бажариш лозим:

$$\triangle Тм = Тм - Тк = (Х_1 \cdot К_1 \cdot М_1) - (Х_1 \cdot К_1 \cdot М_0)$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг бўлиши лозим:

$$\triangle Т = \triangle Тх \pm \triangle Тк \pm \triangle Тм.$$

Ушбу назарий усулнинг бевосита амалиётга қулланилишини куриб чиқиш учун натижа курсаткичи сифатида товар оборотини (Т) деб олиш мумкин. Бу курсаткичга аҳолининг сони (А), уларнинг уртача пул даромадлари (Д) ва товар оборотининг пул даромадини қамраб олиш даражаси (О) таъсир қилади. Бу боғлиқликни қуйидаги формула билан тасвирлаш мумкин:

$$Т = \frac{А \cdot Д \cdot О}{100}.$$

Бу формулага занжирли алмаштириш усулини қуллаб, ҳар бир курсаткич бўйича амалий маълумотлардан фойдалангаи ҳолда натижага омиллар таъсирини кейинги бетдаги жадвал ёрдамида аниқлаш мумкин.

Ушбу жадвал маълумотларидан куриниб турибдики, ҳисобот йилида товар оборотининг ҳажми 2086,7 минг сумга (30446,3—28859,6) *ошган. Бу узгариш қуйидаги* омиллар таъсирида содир булган:

1. Аҳолининг ўртача йиллик сони режага нисбатан 721 кишига ошганлиги товар обороти ҳажмини 406,8 минг сумга (28766,4—28359,6) купайтирган.

2. Аҳолининг уртача пул даромади ҳисобот йилида

3,4 сўмга ошган. Бу омил товар оборотини 125,7 минг сўмга (28892,1—28766,4) купайтириш имконини берган.

3. Пул даромади аҳолига сотилган товар оборотининг қамраб олиш даражаси 3,9%га ошганлиги умумий товар обороти суммасини 1554,2 минг сумга (30446,3—28892,1) кўпайтирган.

Чакана товар оборотига аҳоли сони ва уларнинг пул даромади билан боғлиқ булган омиллар таъсирини занжирли алмаштириш усулини қуллаб ечиш йуллари

Курсаткичлар	Режа да	Ҳақи-қатда	Занжирли алмаштириш		
			1	2	3
Аҳолининг ўртача йиллик сони, киши	50265	50986	50986	50986	50986
Бир кишига тўғри келадиган уртача пул даромади, сўм	778,2	781,6	778,2	781,6	781,6
Аҳоли пул даромадининг товар оборотя билан қамраш даражаси, %	72,5	76,4	72,5	72,5	76,4
Чакана товар обороти, минг сўм	28359,6	30446,3	28766,4	28892,1	30446,3

Кўриниб турибдики, товар оборотининг ўзгаришига учала омил ҳам ижобий таъсир қилган. Натижада умумий фарқ келиб чиқади:

406,8 + 125,7 + 15554,2 = +2086,7 минг сўм

Занжирли алмаштириш усулидан фақат кўрсаткичлар ўртасидаги боғланиш кўпайтма шаклидагина эмас, балки бўлинма шаклидаги боғланишларда ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, ишлаб чиқариш корхоналарида рентабеллик курсаткичини олайлик. Бу қуйидагича боғлиқликка эга:

$$Р = \frac{Ф}{А_к + А_м}$$

Бунда Р — рентабеллик даражаси; Ф — фойда суммаси; Ак — асосий капиталнинг ўртача йиллик қиймати; Ам — айланма капиталнинг уртача йиллик қиймати.

Ушбу формуладан куриниб турибдики, рентабеллик

даражасига учта омил: фойда сўммаси, асосий капитал, айланма капиталларнинг узгаришлари таъсир қилади. Рентабеллик даражасига фойда суммасининг таъсирини (△Рф) занжирли алмаштириш усули билан ҳисоблаш учун рентабеллик даражасини фойда сўммасининг ҳақиқий даражаси билан қайта ҳисобланади ва ундан рентабеллик даражасининг режадаги миқдори айрилади:

$$\triangle P_{ф} = \left(\frac{Ф_1}{Ак_0 + Ам_0}\right) - P_0.$$

Рентабеллик даражаси асосий капиталнинг ўртача йиллик суммаси ўзгариши эвазига узгарганлигини (△Рак) аниқлаш учун рентабеллик даражаси асосий капиталнинг узгариши билан қайта ҳисобланади ва ундан рентабеллик даражасининг фойда суммаси билан қайта ҳисобланган миқдори айрилади:

$$\triangle P_{ак} = \left(\frac{Ф_1}{Ак_1 + Ам_0}\right) - \left(\frac{Ф_1}{Ак_0 + Ам_0}\right)$$

Рентабеллик даражасига айланма капиталнинг ўртача йиллик суммаси узгаришининг таъсирини (△Рам) аниклаш учун рентабеллик даражасининг хакикий миқдоридан унинг асосий капитал ўзгариши билан қайта ҳисобланган ҳажми айириб ташланади:

$$\triangle P_{ам} = P_1 - \left(\frac{Ф_1}{Ак_0 + Ам_0}\right).$$

Бунда ҳам барча омиллар таъсири натижанинг умумий фарқига тенг булиши керак:

$$\triangle P = \triangle Pф \pm \triangle Pак \pm \triangle Pам$$

Ушбу боғланишни аниқ маълумотларни қуллаган ҳолда занжирли алмаштириш усулини қўллаб ечилишини кейинги бетдаги жадвалда куриш мумкин.

Жадвал маълумотларидан куриниб турибдики, рентабеллик даражаси ҳисобот йилида 0,009%га ошган (0,051—0,042). Бу узгариш қуйидаги омиллар эвазига вужудга келган:

1. Фойда сўммасининг 11,0 минг сўмга (62,7—51,7) кўпайиши рентабеллик даражасини 0,009% га (0,051—0,042) оширган.

2. Асосий капиталнинг ўртача қиймати ҳисобот даврида утган йилга нисбатан 11,2 минг сўмга ошган (997,2—985,6). Аммо бу тегишли самара бермаган.

Рентабеллик даражасига фойда, асосий ва айланма капиталлар узгаришининг таъсирини занжирли алмаштириш усули билан аниқлаш йуллари

Курсаткичлар	Утган йилда	Хисобот йилида	Занжирли алмаштиришлар		
			1	2	3
1. Фойда, минг сўм	51,7	62,7	62,7	62,7	62,7
2. Асосий капиталнинг уртача қиймати, минг сум	985,6	997,2	985,6	997,2	997,2
3. Айланма капиталнинг ўртача қиймати, минг сўм	245,0	231,5	245,0	245,0	231,0
4. Рентабеллик даражаси, %	0,042	0,051	0,051	0,050	0,051

Оқибатда рентабеллик даражаси 0,001% га (0,050—0,051) камайган.

3. Айланма капиталнинг ўртача йиллик суммаси таҳлил даврида 13,5 минг сумга (231,5—245,0) камайган. Бу ўз навбатида айланма капитал билан боғлиқ бўлган жуда кўп омиллар, хусусан харажатларнинг камайишига олиб келган. Оқибатда, рентабеллик даражаси 0,001% га ошган (0,051—0,050).

Барча омиллар таъсирида рентабеллик даражасининг умумий фарқи келиб чиқади: 0,009—0,001+0,001 = +0,009.

Шундай қилиб, таъкидлаш лозимки, хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда занжирли алмаштириш усули кенг қўлланилади. Энг муҳими — бу усул ҳам бошқа усуллар сингари ички имкониятларни (резервларни) аниқлашга ёрдам беради. Масалан, бизнинг охирги мисолимизда кўриниб турибдики, корхонанинг рентабеллигини ошириш учун асосий капиталнинг самарадорлиги кўпайиши лозим экан.

VI.2.5. Нисбий миқдорлардан фойдаланиш усули. Бу усул ҳам омилли таҳлилда кенг қўлланилади, чунки амалда мутлақ рақамлар билан биргаликда нисбий миқдорларнинг қўлланилиши ҳам тез-тез учраб туради.

Нисбий миқдордан фойдаланиш усулининг моҳияти натижага омиллар таъсирини аниқлашда уларнинг нисбий ўзгариши натижанинг нисбий ўзгаришидаги улушида ифодаланишидир. Масалан, ишлаб чиқариш корхонаси ялпи маҳсулоти ҳажми (М), ишчилар сони

(И) ва уларнинг меҳнат унумдорлиги даражасига (МУ) боғлиқ. Бу қуйидаги формулада ифодаланади:

$$М = И \cdot МУ$$

Нисбий курсаткичлардан фойдаланиш учун ушбу формуладаги натижа ва омилларнинг ўсиш суръатлари олинади. Ҳисоб-китобларда ана шу нисбий курсаткичлар иштирок этади. Масалан, ялпи маҳсулотнинг ишчилар сони ўзгариши эвазига узгарганлигини топиш учун ишчилар сонининг усиш суръатини (△И) юзга кўпайтириб ,ялпи маҳсулотнинг усиш суръатига бўлинади (△М):

$$\triangle М_{и} = \frac{\triangle И \cdot 100}{\triangle М}.$$

Натижага иккиичи омилнинг — меҳнат унумдорлигининг таъсирини (△Ммy) аниқлаш учун юздан шу чиққан натижа миқдори, яъни биринчи омилнинг натижага таъсири айрилади:

$$\triangle М_{му} = 100 - \frac{\triangle И \cdot 100}{\triangle М}.$$

Одатдагидек икки омилнинг умумий таъсири натижа ўзгаришига тенг бўлиши керак. Бу ҳолда икки омил таъсири 100 га тенг бўлади.

Масалан, ялпи махсулот ҳисобот даврида 20% га, ишчилар сони эса 4% га ошди. Бу ҳолда ялпи маҳсулотнинг ишчилар сони эвазига ўзгарганлиги 20% ни ташкил қилади:

$$\left(\frac{4 \cdot 100}{20} = 20\%\right).$$

Натижанинг меҳнат унумдорлиги эвазига ўзгарганлиги 80% ни (100—20) ташкил қилади.

Бу усулни аниқ маълумотларни қуллаб кейинги бетдаги жадвал асосида ҳам кўриш мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ялпи маҳсулот ҳажмининг ўтган йилга нисбатан 2,7% га ошганлиги ишчиларнинг 1,5% га купайганлиги ва меҳнат унумдорлиги 0,7% га ошганлиги эвазига вужудга келган. Буларнинг нисбий курсаткичдаги таъсири қуйидагича:

1. Ялпи маҳсулотнинг ўтган йилга нисбатан ўсиш

Нисбий миқдорлардан фойдаланиш усулини қуллаб натижага омиллар таъсирини ҳисоблаш

Курсаткичлар	Ўтган йилда	Хисобот йилида	Ўсиш суръати
1. Ялпи маҳсулот, минг сум (М)	29450	30245	102,7
2. Ишчилар ўртача сони (И)	1980	2017	101,5
3. Меҳнат унумдорлиги, минг сум (МУ)	14,9	15,0	100,7

суръатини 100% га тенг деб олсак, унинг 55,6% (1,5-100:2,7) ишчилар сонининг купайиши эвазига содир бўлган.

2. Ялпи маҳсулот усишининг 44,4% (100—55,6) меҳнат унумдорлиги ошиши эвазига вужудга келган.

Ушбу амалларни бажариб булгандан сўнг натижага омиллар таъсирини мутлақ миқдорда ҳам аниқлаш мумкин. Бизнинг мисолимизда ялпи маҳсулот ҳисобот йилида утган йилга нисбатан 795,0 минг сумга (30245—29450) ошган. Шундан 442,0 минг сўми (795,0·55,6:100) ходимлар сонининг купайганлиги эвазига вужудга келган. Меҳнат унумдорлиги ошганлиги эвазига ялпи маҳсулот ҳажми 353,0 минг сумга (795,0·44,4:100) купайган. Икки омил таъсири умумий натижани беради, яъни:

$$442,0+353,0=+795,0 \text{ минг сум.}$$

VI.2.6. Индекс усули. Бу усул статистика назарияси фанида батафсил ёритилган. Таҳлил фани бухгалтерия учёти ва статистика фанлари асосида вужудга келганлигини олдинги бобларда таъкидлаган эдик. Шунингдек, таҳлил фани статистика фанининг бир канча усулларидан фойдаланади. Шулардан бири индекс усули бўлиб, жуда кўп қиррали мавзу. Ушбу бобда унинг омилли тахлилда қулланилишини курамиз, холос.

Индекс усулида жуда кўп қулланиладиган боғланиш: махсулот ҳажмининг (Q) узгариши унинг миқдори (q) ва баҳосига (p) боғлиқ эканлигини кўриш мумкин. Маҳсулотнинг режадаги ҳажмини (q_0 q_0) ва ҳакиқатдаги ҳажми (q_1 p_1) тегишли формулада ифодалаб олинса, унинг режа бажарилиш индекси қуйидаги куринишга эга булади:

$$J_{qp} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

Маҳсулотнинг ҳисобот давридаги ўзгариши мутлақ миқдорини аниқламоқчи бўлсак, унинг суръатидан махражини айириш кифоя:

$$\triangle Q = \sum q_1 p_1 - \sum q_0 p_0.$$

Формуладан куриниб турибдики, натижага иккита омил таъсир қилади. Бу омиллар таъсирини ҳисоблаш учун биринчидан, маҳсулот ҳажмининг ҳақиқий миқдорини режадаги (асос йилидаги) нархда ифодалаш лозим, яъни $q_1 p_0$. Натижа ўзгаришига маҳсулот миқдорининг таъсирини ($\triangle Qq$) топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади.

$$\triangle Qq = \sum q_1 p_0 - \sum q_0 p_0.$$

Маҳсулот ҳажмининг баҳо эвазига ўзгарганлигини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

$$\triangle Qp = \sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_0$$

Ушбу ҳисоб-китобни аниқ маълумотларни қуллаб қуйидаги жадвал асосида амалга ошириш мумкин.

Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига унинг миқдори ва баҳосининг таъсирини индекс усули билан аниқлаш

Маҳсулот турлари	Миқдори, дона		Баҳоси, сўм		Маҳсулот ҳажми	
	режада	ҳақиқатда	режада	ҳақиқатда	режада	ҳақиқатда
А	450	500	15	16	6750	8000
Б	230	235	8	6	1840	1410
В	670	710	7	9	4690	6390
Жами					13280	15800

Жадвал маълумотлари асосида маҳсулот ҳажми бўйича режанинг бажарилиши индекси 1,190 га тенг:

$$J_{qp} = \frac{15800}{13280} = 1{,}190 \text{ ёки } 119.0\%.$$

Натижанинг умумий мутлақ фарқи 2520 сўмни (15800—13280) ташкил қилади. Маҳсулот физик ҳаж-

мининг агрегат индекси (маҳсулотнинг режадаги ва ҳақиқатдаги миқдори бир хил баҳода ҳисобланганида) қуйидагини ташкил қилади:

$$Jq = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0} = \frac{(500 \times 15) + (135 \times 8) + (710 \times 7)}{13280} =$$

$$= \frac{14350}{13280} = 1{,}081 \text{ ёки } 108{,}1\%.$$

Шундай қилиб, ҳисобот даврида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг миқдори купайиши маҳсулот ҳажмини режадагига нисбатан 8,1% ёки 1070 сўмга (14350—13280) оширган.

Баҳо агрегат индекси (суратида маҳсулот миқдори ва баҳоси режада) 1,101 ни ташкил қилган:

$$Jp = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0} = \frac{15800}{14350} = 1{,}101 \text{ ёки } 110{,}1\%.$$

Демак, маҳсулотнинг умумий ҳажми баҳо омили таъсирида 10,1% га ошган, мутлақ миқдори эса 1450 сўмга (15800—14350) купайган.

Натижада шу икки омилнинг таъсирини нисбий ва мутлақ миқдорда ҳам аниқлаш мумкин. Икки омил индексининг кўпайтмаси умумий индексга тенг бўлиши керак:

$$1{,}081 \cdot 1{,}101 = 1{,}190$$

Натижа ўзгаришининг мутлақ миқдорини топиш учун шу икки омил йиғиндиси олинади:

$$1070 + 1450 = +2520 \text{ сўм}$$

Индекс усулидан фойдаланганда омиллар таъсирини индивидуал индекслар орқали ҳам ҳисоблаш мумкин. Масалан, пойафзал буюмлари бўйича товар обороти ҳажмига хизмат кўрсатилаётган аҳолининг сони (А), ўртача жон бошига тўғри келадиган истеъмол даражаси (И) ва ўртача баҳо (Р) таъсир қилади. Бу боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

$$Q = А \cdot И \cdot Р$$

Бунда Q— пойафзал буюмлари бўйича товар оборотининг умумий ҳажми.

Ушбу омилларнинг товар оборотига таъсирини аниқ-

лаш учун уларнинг индивидуал индекслари қуйидагича аниқланади.

Товар обороти узгаришига курсаткичларнинг индивидуал индексларини аниқлаш нули билан омиллар таъсирини ҳисоблаш усули

Курсаткичлар	Асос йилида	Ҳисобот йилида	Индивидуал индекслар
1. Аҳолининг сони, минг киши (А)	10,4	10,9	1,048
2. Ўртача жон бошига тўғри келадиган истеъмол даражаси, жуфт (И)	2,6	2,9	1,115
3. Ўртача баҳоси, сум (Р)	36,2	37,4	1,034
4. Пойафзал маҳсулоти буйича товар обороти, минг сум (Q)	978,8	1182,2	1,208

Пойафзал сотилиши умумий ҳажмига омиллар таъсирини индивидуал индексини қўллаб ечадиган бўлсак, у қуйидадги боғланишга эга булади:

$$J_Q = i_a \cdot i_и \cdot i_р.$$

Натижада омиллар таъсири қуйидагича аниқланади:

1. Аҳоли сонининг асос йилига иисбатан 0,5 минг кишига (10,9—10,4) ошиши пойафзал маҳсулотларига бўлган талабни оширган ва шунинг эвазига пойафзал сотилишининг умумий ҳажми 47,0 минг сумга купайган:

$$\triangle Q_a = (Q_0 \cdot i_a) - Q_0 = (978{,}8 \cdot 1{,}048) - (978{,}8) =$$
$$= 1025{,}8 - 978{,}8 = +47{,}0 \text{ минг сум.}$$

2. Аҳоли жон бошига тўғри келадиган пойафзал буюмларига булган истеъмол даражасининг 0,3 жуфтга (2,9—2,6) ошиши пойафзал сотилиши ҳажмини кўпайтиришнинг асосий омили бўлган. Бу омил таъсирида ўрганилаётган курсаткич 118,0 минг сўмга ошган:

$$\triangle Q_и = (Q_0 \cdot i_a \cdot i_и) - (Q_0 \cdot i_a) = (1025{,}8 \cdot 1{,}115) - 1025{,}8 =$$
$$= 1148{,}8 - 1025{,}8 = +118{,}0 \text{ минг сум.}$$

3. Пойафзалнинг ўртача баҳоси 1,2 сумга ошган (37,4—36,2). Бу омил эвазига товар обороти 38,4 минг сумга купайган:

$$\Delta Q_р = (Q_0 \cdot i_а \cdot i_и \cdot i_р) - (Q_0 \cdot i_а \cdot i_и) =$$
$$= (1143{,}8 \cdot 1{,}031) - 1148{,}8 = 1182{,}2 - 1148{,}8 =$$
$$= +38{,}4 \text{ минг сўм.}$$

Ҳамма омиллар таъсирининг йиғиндиси пойафзал сотилиши умумий ҳажмининг ҳисобот йилида, асос йилига нисбатан умумий фарқини беради:

$$\Delta Q = \Delta Q_а \pm \Delta Q_и \pm \Delta Q_р =$$
$$= 47{,}4 + 118{,}0 + 38{,}4 = +203{,}4 \text{ минг сум.}$$

Омилли таҳлилда қулланиладиган усуллардан анча қулайи индекс усулидир, чунки бу усулни қуллаш жараёнида бир вақтнинг узида омилларнинг натижага ҳам мутлақ, ҳам нисбий таъсирини аниқлаш мумкин.

VI.2.7. Фарқлаш усули. Ушбу усул натижага омиллар таъсирини ҳисоблашда кенг қулланилади. Хўжалик фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Бунда бир курсаткич натижа деб қаралса, шунга боғлиқ бўлиб қолган курсаткичлар таъсир қилувчи омиллар сифатида намоён булади.

Фарқлаш усулининг моҳияти шундаки, натижа курсаткичига омиллар таъсирини аниқлаш учун ҳисобланаётган омилнинг фарқи қолган омилларнинг жойлашиш тартибига қараб асос ёки ҳисобот давридаги миқдори олинади. Масалан, натижа кўрсаткич (товар обороти) билан унга таъсир қилувчи омиллар: ходимларнинг рўйхатдаги сони (Х) ва меҳнат унумдорлиги (МУ) ўртасидаги боғланиш қуйидаги кўринишга эга булади:

$$Т = Х \cdot МУ$$

Ушбу формуладаги омилларнинг таъсирини фарқлаш усули билан аниқлайдиган бўлсак, биринчи омил, яъни ходимлар рўйхатдаги сонининг товар оборотига таъсирини ($\Delta Тх$) ҳисоблаш учун шу омилнинг фарқини ($Х_1 - Х_0$) иккинчи омил, яъни меҳнат унумдорлигининг асос (режа) курсаткичига ($МУ_0$) кулайтирилади:

$$\Delta Т_х = (Х_1 - Х_0) \cdot МУ_0$$

Иккинчи омил, яъни меҳнат унумдорлигининг товар обороти ҳажми узгаришига таъсирини $(\Delta Т)_1$ топиш учун шу омилнинг фарқи олинади ($МУ_1 - МУ_0$), бирин-

чи омил — ходимлар ўртача йиллик руйхатдаги сонининг ҳисобот давридаги миқдорига (X_1) кўпайтирилади:

$$\Delta T_{му} = X_1 \cdot (МУ_1 — МУ_0)$$

Шу икки омилнинг таъсири натижаининг умумий фарқига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta T = \Delta T_x \pm \Delta T_{му}$$

Ушбу боғланишни аниқ мисоллар ёрдамида кўриб чиқиш мумкин. Бу эса тавсия қилинаётган назарий ҳисоб-китобларнинг амалиётга қулланилишидан ҳам далолат беради:

Товар обороти ҳажмига ходимларнинг руйхатдаги сони ва меҳнат унумдорлиги узгаришининг таъсирини фарқлаш усули билан аниқлаш йуллари

Курсаткичлар	Режада	Ҳақиқатда	Фарқи (+,—)		
			Жами	Ходимлар сони эвазига	Меҳнат унумдорлиги эвазига
1. Ходимларнинг уртача йиллик руйхатдаги сони, киши	8038	8057	+19	x	x
2. Меҳнат унумдорлиги, сум	6282,0	6365,5	83,5	x	x
3. Товар обороти, минг сўм	50495	51287	+792,0	+119,3	+672,7

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, товар обороти режага нисбатан 792,0 минг сўмга кўп булган. Бунга қуйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Ходимларнинг ўртача йиллик руйхатдаги сонининг 19 кишига кўпайганлиги товар обороти ҳажмини 119,3 минг сўмга кўпайтирган: $(19 \cdot 6282,0 = +119,3)$;

2. Ҳисобот йилида меҳнат унумдорлигининг 83,5 сўмга кўпайиши товар оборотини 672,7 минг сўмга кўпайтиришга муваффақ булган:

$$(8057 \cdot 83,5 = +672,7).$$

Ушбу икки омил таъсири товар оборотининг умумий фарқига тенг;

$119,3+672,7=+792,0$ минг сўм.

Фарқли усули натижага таъсир этувчи омиллар сони учта ва ундан ортиқ бўлган тақдирда ҳам, агар улар уртасидаги боғлиқлик кўпайтириш билан ифодаланса, қулланилиши мумкин. У ҳолда натижага биринчи омилнинг таъсирини топиш учун унинг фарқи қолган икки омилнинг режадаги миқдорига кўпайтирилади. Чиққан натижа биринчи омил таъсири бўлиб ҳисобланади.

Натижа ўзгаришига иккинчи омилнинг таъсирини топиш учун биринчи омилнинг ҳақиқий миқдори иккинчи омилнинг фарқига ва учинчи омилнинг таъсиридаги даражасига кўпайтирилади. Чиққан натижа шу омилнинг таъсири бўлиб ҳисобланади.

Натижага учинчи омилнинг таъсири ҳам худди шу тартибда ҳисобланади. Унда биринчи ва иккинчи омилларнинг ҳақиқий миқдорига учинчи омилнинг фарқи кўпайтирилади. Чиққан натижа учинчи омил таъсири бўлиб ҳисобланади. Мисол учун қуйидаги математик боғлиқликни олайлик:

$$Т = Ш \cdot М_{ш} \cdot Т_{м}.$$

Бунда: Т — товар обороти ҳажми; Ш — савдо шаҳобчаларининг ўртача сони; $М_{ш}$ — ҳар бир савдо шаҳобчасига тўғри келадиган савдо майдони; $Т_{м}$ — бир кв. м. савдо майдонига тўғри келадиган товар обороти ҳажми.

Товар обороти ўзгаришига савдо шаҳобчалари сони ўзгаришининг таъсирини аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\triangle Т_{ш} = (Ш_1 - Ш_0) \cdot М_{ш0} \cdot Т_{м0}.$$

Чакана товар оборотининг битта савдо шаҳобчасига тўғри келадиган ўртача савдо майдони ўзгариши эвазига ўзгарганлигини аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$\triangle Т_{мш} = Ш_1 \cdot (М_{ш1} - М_{ш0}) \cdot Т_{м0}.$$

Чакана товар обороти ҳажмининг бир кв. м. савдо майдонига тўғри келадиган товар обороти эвазига ўзгаришини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$\Delta T_{тм} = Ш_1 \cdot М_{ш1} \cdot (Т_{м1} - Т_{м0}).$$

Одатдагидек барча омиллар таъсири товар оборотининг умумий фарқига тенг бўлиши лозим:

$$\Delta T = \Delta T_{ш} \pm \Delta T_{мш} \pm \Delta T_{тм}.$$

Юқорида келтирилган усулнинг амалиётда қўлланилишини аниқ маълумотларни қўллаб исботлаш мумкин.

Товар оборотининг ўзгаришига савдо шаҳобчалари, уларнинг савдо майдони ва самарадорлигининг таъсирини фарқлаш усули билан аниқлаш ҳисоби

Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йилида	Фарқи (+,—)
1. Савдо шаҳобчаларининг сони, бирликда	128	130	+2
2. Битта савдо шаҳобчасига тўғри келадиган ўртача савдо майдони, кв. м.	4,1	4,5	+0,4
3. Бир кв. м. савдо майдонига тўғри келадиган товар обороти, минг сўм	47,34	45,17	—2,17
4. Товар обороти, минг сўм	24845,6	26425,2	+1579,6

Келтирилган жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, чакана товар обороти ҳисобот йилида ўтган йилга нисбатан 1579,6 минг сўмга кўпайган. Бу ўзгаришга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатган:

1. Савдо шаҳобчалари сонининг 2 тага кўпайганлиги товар обороти ҳажмини 388,2 минг сўмга (2·4,1·47,34) кўпайтирган.

2. Битта савдо шаҳобчасига тўғри келадиган ўртача савдо майдонининг 0,4 кв. м га кўпайиши товар оборотини 2461,9 минг сўмга оширган: (130·0,4·47,34).

3. Савдо майдони самарадорлигининг, яъни бир кв. м. савдо майдонига тўғри келадиган товар оборотининг 2,17 минг сўмга пасайишини товар обороти ҳажмини 1268,5 минг сўмга камайтирган: (130·4,5· (—2,17)).

Барча омилларнинг таъсири натижанинг умумий фарқига тенг:

388,2+2461,9—1268,5= +1579,6 минг сўм.

Ушбу омилли таҳлил натижасига асосан мазкур корхонада мавжуд ички имкониятларни аниқлаш мумкин. Бу имконият савдо майдонидан самарали фойдаланишдир. Агар ҳисобот йилида ушбу омил утган йилги даражада булганда эди, товар обороти яна 1268,5 минг сумга купайган булар эди. У ҳолда товар оборотининг ҳақиқий ҳажми 26425,2 минг сум эмас, балки 27693,7 минг сўмга тенг булар эди:

$$(26425,2+1268,5).$$

Товар оборотининг режаси ёки ўтган йилга нисбатан ўсиш суръати ҳам ошган бўлар эди. Ҳисобот даврида товар оборотининг ўсиш суръати 6,4 фоизни ташкил қилди.

$$(26425,2:24845,6\cdot 100)-100).$$

Агарда аниқланган ички резервлардан тўлиқ фойдаланилганда, ҳисобот йилида товар оборотининг усиш суръати 111,5 фоизни ташкил қилган бўлар эди:

$$(27697,3:24845,6\cdot 100).$$

VI.2.8. Интеграл усул. Бу усул бир томондан анъанавий усулларга, иккинчидан эса математик усулга мансуб такомиллашган усулдир. Натижа кўрсаткичига алоҳида омиллар таъсирини интеграл усули билан аниқлаш, фарқлаш, занжирли алмаштириш каби усулларнинг такомиллашган шаклидир. Интеграл усулининг ижобий томонидан бири шундан иборатки, агарда занжирли алмаштириш ёки фарқлаш усулларида омиллар кетма-кетлиги узгарса, уларнинг натижа ўзгаришига таъсири ҳар хил бўлади. Бу усулда у ёки бу омилнинг таъсирини ҳисоблашда кетма-кетликка риоя қилиш талаб этилмайди. Омилларнинг кетма-кетлиги ўзгаришидан қатъи назар, улар таъсири ҳамиша бир хил, энг муҳими тўғри топилади.

Интеграл усули детерминал омили таҳлилнинг бош муаммосини тушинтиришга ёрдам беради. Битта ҳисобот давр чегарасида омиллар ўзгариши динамикаси аниқ бўлган тақдирда омиллар таъсирини фақат интеграл усули билан илмий асослаб баҳолаш мумкин.

Интеграл усули билан боғлиқ ҳисоблар бир тарафдан математик таҳлил асосларини билишни талаб қилса, бошқа томондан занжирли алмаштириш усулига

нисбатан ҳисобларни бажаришни тақозо қилади. Шу сабабли бу усулнинг қўлланилиши ЭҲМ шароитида яхши самара беради.

Якуний курсаткичга омиллар таъсирини ҳисоблашнинг турли шакллари мавжуд. Натижага иккита омил таъсир қилса, бунда қуйидаги боғлиқлик бўлади:

$$У = X_1 \cdot X_2$$

Бу ҳолда омиллар таъсири қўйидагича аниқланади:
Натижа узгаришига биринчи омилнинг таъсири:

$$\Delta У x_1 = X_2^0 \cdot \Delta X_1 + \left(\frac{1}{2}(\Delta X_1 \cdot \Delta X_2)\right)$$

Натижа узгаришига иккинчи омилнинг таъсири:

$$\Delta У x_2 = X_1^0 \cdot \Delta X_2 + \left(\frac{1}{2}(\Delta X_1 \cdot \Delta X_2)\right).$$

Юқоридаги формулаларга асосан, натижа кўрсаткичларига омиллар таъсирини ҳисоблашни аниқ мисолларда куриб чиқамиз. Масалан, маҳсулот ҳажмига ишлаб чиқариш фондлари ва улар самарадорлигининг таъсирини ҳисоблаш талаб қилинсин.

Ялпи махсулотга асосий фондлар ва улар самарадорлигининг таъсирини интеграл усулида аниқлаш

Курсаткичлар	Шартли белгилари	Режада	Ҳақиқатда	Фарқи (+,—)
Ялпи маҳсулот, минг сум	М	43420	45850	+2430
Асосий фондларининг уртача йиллик қиймати, минг сўм	АФ	47115	47825	+710
Фондлар самарадорлиги (бир сум фондга тўғри келадиган товар маҳсулоти), тийин	ФС	92,16	95,87	+3,71

Жадвалда келтирилган маълумотлар асосида натижанинг ўзгаришига омиллар таъсирини интеграл усулида аниқлаш мумкин.

1. Ялпи маҳсулотнинг асосий фондлар ўртача йиллик қиймати таъсири эвазига ўзгариши 668,5 минг сумни ташкил қилди.

$$\Delta Мф = 710 \cdot 92{,}16 + \frac{710 \cdot 3{,}71}{2} = +668{,}5 \text{ минг сўм.}$$

2. Ялпи маҳсулотнинг фондлар самарадорлиги таъсири эвазига узгариши 1761,5 минг сумни ташкил қилди:

$$\Delta Мфғ = 3{,}71 \cdot 47115 + \frac{710 \cdot 3{,}71}{2} = +1761{,}5 \text{ минг сўм.}$$

Икки омилнинг таъсири биргаликда ялпи махсулотнинг умумии фарқини беради: 668,5+1761,5=+2430 минг сўм.

Натижа ўзгариши учта омилга боғлиқ бўлган шароитда интеграл усулидан ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, «У» натижа X_1, X_2, X_3 омиллар ўзгаришига боғлиқ бўлса, тенглама қуйидагича туе олади:

$$У = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3$$

Бу ҳолда натижа ўзгаришига биринчи омилнинг таъсири ($\Delta У_{x_1}$) қуйидагича аниқланади:

$$\Delta У_{x_1} = \frac{1}{2} \Delta X_1 (X_2^0 \cdot X_3^1) + (X_2^1 \cdot X_3^1) + \frac{1}{3} (\Delta X_1 \cdot \Delta X_2 \cdot \Delta X_3).$$

Натижа ўзгаришига иккинчи омилнинг таъсирини ($\Delta У_{x_2}$) топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta У_{x_2} = \frac{1}{2} \Delta X_2 (X_1^0 \cdot X_3^1) + (X_1^1 \cdot X_3^0) + \frac{1}{3} (\Delta X_1 \cdot \Delta X_2 \cdot \Delta X_3),$$

Натижа ўзгаришига учинчи омилнинг таъсирини ($\Delta У_{x_3}$) топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta У_{x_3} = \frac{1}{3} \Delta X_3 (X_1^0 \cdot X_2^1) + (X_1^1 \cdot X_2^0) + \frac{1}{3} (\Delta X_1 \cdot \Delta X_2 \cdot \Delta X_3).$$

Ушбу назарий усулни аниқ маълумотлар қўллаб амалиётда фойдаланиш йўлини кўриб чиқамиз. Фараз қилайлик, товар заҳирасининг айланиш тезлиги савдо залида банд бўлган ходимлар меҳнат унумдорлиги (X_1), уларнинг умумий ходимлардаги улуши (X_2) ва

товар заҳираларининг ходимлар билан таъминланганлиги (X_3) га боғлиқ. Бу қуйидаги формулада ифодаланади:

$$У = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3$$

Ушбу боғлиқлик амалий маълумотлар ёрдамида қуйидаги жадвалда кўриб чиқилади.

Товар заҳиралари айланиш тезлигига таъсир этувчи омилларни интеграл усул билан аниқлаш йуллари

Курсаткичлар	Шартли белгилар	Режада	Ҳақиқатда	Фарқи (+,—)
1. Савдо зали ходимларининг меҳнат унумдорлиги, минг сўм	X_1	120,5	122,1	+1,6
2. Савдо зали ходимларининг умумий ходимлардаги улуши, %	X_2	65,2	63,4	—1,8
3. Товар заҳираларининг ходимлар билан таъминланганлиги, киши	X_3	40,5	42,1	+1,5
4. Товар заҳираларининг айланиш тезлиги, марта	У	3,18	3,26	+0,08

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибди-ки, товар заҳираларининг айланиш тезлигига савдо зали ходимларининг меҳнат унумдорлиги, савдо зали ходимларининг умумий ходимлар сонидаги улуши ва ходимларнинг товар заҳиралари билан таъминланганлиги таъсир кўрсатади. Ушбу омилларнинг товар заҳираларининг айланиш тезлигига таъсирини топиш учун юқорида келтирилган боғланишдан ва интеграл усулидан фойдаланилади.

1. Савдо зали ходимларининг меҳнат унумдорлиги ортиши товар заҳиралари айланиш тезлигини 0,05 марта оширган:

$$\Delta У x_1 = \frac{1}{2} 1,6 \cdot (65,2 \cdot 42,1 + 63,4 \cdot 40,5) +$$

$$+ \frac{1}{2} \cdot 1,6(-1,8) \cdot 1,5 = 0,8 \cdot (2744,92 + 2567,7) - 1,44 =$$

$$= 0,8 \cdot 5312,62 - 1,44 = 4250,1 - 1,44 = 4248,7$$

ёки 0,05 марта

2. Савдо зали ходимларининг умумий ходимлар сонидаги ҳиссасининг камайиши урганилаётган курсаткични режага нисбатан 0,09 мартага камайтирган:

$$\Delta У x_2 = \frac{1}{2}(-1{,}8)(120{,}5 \cdot 42{,}1 + 122{,}1 \cdot 40{,}5) +$$

$$+ \frac{1}{3} \cdot 1{,}6(-1{,}8) \cdot 1{,}5 = 1{,}9\,(5073{,}05 + 4945{,}05) - 1{,}44 =$$

$$= -0{,}9 \cdot 10018{,}1 - 1{,}44 = -9016{,}29 - 1{,}44 =$$

$$= -0{,}9 \cdot 10018{,}1 - 1{,}44 = -9016{,}29 - 1{,}44 =$$

$$= -9017{,}7 \text{ ёки } -0{,}09 \text{ марта.}$$

3. Товар заҳираларининг ходимлар билан таъминланганлигининг ошиши товар заҳиралари айланиш тезлигини ҳам 0,12 мартага оширган:

$$\Delta У x_2 = \frac{1}{3} \cdot 1{,}5(120{,}5 \cdot 63{,}4 + 122{,}1 \cdot 65{,}2) +$$

$$+ \frac{1}{3} \cdot 1{,}6\,(-1{,}8) \cdot 1{,}5 = 0{,}75(7639{,}7 + 7960{,}2) - 1{,}44 =$$

$$= 0{,}75(15600{,}62 - 1{,}44) = 11700{,}5 - 1{,}44 =$$

$$= 11699{,}0 \text{ ёки } 0{,}12 \text{ марта.}$$

Ҳамма омилларнинг йиғиндиси натижа ўзгаришининг умумий фарқига тенг бўлади:

$$\Delta У = \Delta У x_1 \pm \Delta У x_2 \pm \Delta У x_3 = 0{,}05 - 0{,}09 + 0{,}12 =$$

$$= +0{,}08 \text{ марта.}$$

Амалда натижа билан омиллар ўртасидаги боғлиқликлар касрли бўлиши ҳам мумкин. Масалан, меҳнат унумдорлиги (У) товар обороти ҳажми (X_1) ва ходимлар сони (X_2) билан бевосита боғлиқдир. Бу ҳолда қуйидаги тенглама келиб чиқади:

$$У = \frac{X_1}{X_2}.$$

Ушбу формулага интеграл усулини қуллаб, натижага биринчи омилнинг, яъни товар обороти ўзгаришининг таъсирини аниқлаш лозим бўлса қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta У x_1 = \left(\frac{\Delta X_1}{\Delta X_2}\right) \cdot \ln\left(\left|\frac{X_2^0}{X_1^0}\right|\right)$$

Натижанинг иккинчи омил эвазига ўзгаришини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta У x_2 = \Delta У - \Delta У x_1.$$

Жуда кўп ҳолларда ишлаб чиқариш корхоналарида рентабеллик даражасига таъсир қилувчи омилларни ҳисоблашга тўғри келади. Бу боғлиқликни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$$У = \frac{X_1}{X_2 + X_3}$$

Бунда У — рентабеллик даражаси; X_1 — фойда суммаси; X_2 — асосий капиталнинг ўртача қиймати; X_3 — айланма капиталнинг ўртача қиймати.

Ушбу формулага асосан рентабеллик даражасига барча омилларнинг таъсирини аниқлаш мумкин.

1. Рентабеллик даражасининг фойда сўммаси эвазига узгаришини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\Delta У x_1 = \frac{\Delta X_1}{\Delta X_2 + \Delta X_3} \ln \left(\frac{X_2^1 + X_3^1}{X_2^0 + X_3^0} \right).$$

2. Рентабеллик даражасининг ўзгаришига асосий капиталнинг таъсирини ($\Delta У x_2$) топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

$$\Delta У x_2 = \frac{\Delta У - \Delta У x_1}{\Delta X_2 + \Delta X_3} \cdot \Delta X_2.$$

3. Айланма маблағлар (капитал) суммаси ўзгаришининг рентабеллик даражасига таъсирини топиш учун ($\Delta У x_3$) қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз:

$$\Delta У x_3 = \frac{\Delta У - \Delta У x_1}{\Delta X_2 + \Delta X_3} \cdot \Delta X_3.$$

Умумий натижанинг ўзгариши ($\Delta У$) шу учта омил таъсирига тенг бўлиши керак:

$$\Delta У = \Delta У x_1 \pm \Delta У x_2 \pm \Delta У x_3.$$

Шуни таъкидлаш лозимки, интеграл усули анча мураккаб бўлиб, кўпроқ меҳнат ва ортиқча харажатлар талаб қилади. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики,

омиллар бўйича фарқ унчалик катта бўлмаган тақдирда, яъни 10% гача булганда интеграл усули билан аниқланган омиллар таъсирини занжирли алмаштириш усули билан аниқланғани каби деярли фарқ қилмайди. Бундай ҳолларда, ишни осонлаштириш мақсадида, занжирли алмаштириш усулидан бемалол фойдаланиш мумкин. Агар омиллар кетма-кетлиги тўғри аниқланиб қуйилган булса, барча ҳолларда ҳам занжирли алмаштириш усулидан бемалол фойдаланавериш мумкин.

Хужалик фаолиятини таҳлил қилишдан асосий мақсад ҳар бир ишлаб чиқарувчи, хизмат қилувчи ёки бошқа фаолият билан шуғулланувчи хужалик юритувчи субъектларда мавжуд булган ички имкониятларни ахтариб топишдан иборатдир. Бу таҳлилда қулланиладиган ҳамма усуллар билан аниқланиши мумкин. Бироқ таҳлилчи қайси усулни қачон қўллашни яхши билиши лозим.

Келажакда таҳлилни такомиллаштириш фақат унда қулланиладиган усулларни эмас, балки фаолиятни тўғри ифодалайдиган курсаткичларни ҳам такомиллаштиришни талаб қилади. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шаклланаётган пайтда иқтисодий курсаткичлар ҳам узгармоқда. Миллий ҳисоб тизими, бухгалтерия ҳисобининг миллий андозалари жорий қилинмоқда. Амалиётда шуларга мос курсаткичлар вужудга келмоқда. Булар эса бухгалтерия ва статистик ҳисоботлардаги кўрсаткичлар тизимига тегишли ўзгаришлар киритишни тақозо қилади.

VI.2.9. Кичик сонлардан фойдаланиш усули. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий хужалик фаолиятини тўғри ва ҳаққоний баҳолаш лозимлиги талаб қилинмоқда. Бу шароитда таҳлилда қулланиладиган кичик сонлар усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Бу усулнинг моҳияти шундаки, агар фирма бирданига анча фаолият билан шуғулланаётган ёки бир нега турда маҳсулот ишлаб чиқараётган булса ҳаммасидан фойда олиши, манфаатдор бўлиши лозим. Акс ҳолда, ҳозирги шароитда бир қисм фаолият самарасиз булади, у фақат фирмага зарар келтиради. Масалан, фирма 5 хил фаолият билан шуғулланади, деб фараз қиламиз. Унинг натижаси қуйидагича:

Фирма шуғулланаётган фаолият бўнича молиявий натижанинг ҳолати

Фаолият турлари	Сотиш қиймати (даромад)	Таннархи (харажатлари)	Фойда+ (зарар—)	Ҳисобланган харажати (таннархи)
1. Кийим тикиш	48530	41371	+7159	41371
2. Мева шарбати ишлаб чиқариш	22450	23542	—1092	22450
3. Савдо	51230	56213	—4983	51230
4. Маиший хизмат	4150	3186	+965	3186
5. Биноларни таъмирлаш	11342	10111	+1231	10111
Жами:	137703	134423	+3280	128348

Фирма шуғулланадиган бешта фаолият бўйича 3280 минг сўм фоида олишга муваффақ булган. Умуман олганда бу кўрсаткич ёмон натижа эмас. Аммо фирма шуғулланаётган бешта фаолиятнинг иккитаси зарар билан якунланган. Оқибатда бу зарар қолган учта фаолият эвазига қопланиб кетилган. Бозор иқтисодиёти шароитида бундай натижа билан тугалланиши мақсадга мувофиқ эмас. Шу туфайли ушбу таҳлил қилаётган фирмани 3280 минг сум фойда олиб ишлабди, дейиш нотуғри бўлади. Бу фойда замирида унинг қилган зарарлари ҳам қопланиб кетилган.

Фирма кийим тикиш бўйича яхши ишлаган. Худди шундай ҳол маиший хизмат ва биноларни таъмирлашда хам содир бўлган. У ҳолда, сотилган маҳсулот харажатга нисбатан кўп бўлганлиги туфайли кичик сонлар билан ҳисобланиши зарур бўлган суммага харажатлар суммасини оламиз. Мева шарбати ишлаб чиқаришда ва савдода харажатлар кўп бўлган. Уларни сотиш қиймати даражасида бўлиши керак эди, деб фараз қиламиз ва шу тур фаолиятлар бўйича харажатларни сотиш қиймати миқдорида оламиз. Ҳаммаси қўшилиб чиқилади ва аниқланган сумма ҳақиқий харажат билан солиштириб кўрилса, бошқа фаолият эвазига қанча харажат қопланганлиги аниқланади. Бизнинг мисолимизда бу миқдор 6075 минг сўмни (134423 — 128348) ташкил қилади, яъни иккита зарар билан ишлаётган фаолиятнинг 6070 минг сўм харажати (1092+

4983) қолган учта фаолият эвазига қопланганлиги аниқланади.

Ушбу усул орқали фирма фаолиятида мавжуд бўлган ички имкониятлар юзага келади. Агар фирма шу икки фаолият буйича зарар курмай ишлаганда, яъни фаолиятининг фойдалилик нуқтаси нолга тенг булганда қанча фойда олиши лозимлигини аниқлаш мумкин. Бу ҳолда фирма 3280 минг сум эмас, балки 9355 минг сум (137703—128348) фойда олиши мумкин экан.

Кичик сонларни режа бажарилишида ҳам қуллаш мумкин. Фирма 4 та маҳсулот ишлаб чиқаради, деб фараз қиламиз. Бу буйича фирма қуйидагича натижага эга.

Фирма маҳсулот ишлаб чиқариши буйича бизнес-режасининг бажарилиши

(минг сўм)

Махсулот турлари, номлари	Режада	Ҳақиқатда	Режа ва ҳақиқатдаги кичик сонлар	Режанинг бажарилиши
Ўсимлик ёғи	5000	5000	5000	100,0
Совун	6000	6100	6000	101 7
Кунжара	7000	6800	6800	97,1
Сариқ ёғ	4000	4150	4000	103,8
Жами:	22000	24050	21800	109,3

Фирмада режа 109,3 фоизга бажарилганлиги ушбу жадвал натижасидан кўриниб турибди. Аммо кунжара бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режаси 2,9 фоиз бажарилмаганлиги туфайли умумий кўрсаткич миқдори 99,1 фоизни ташкил қилади.

$$(21800:22000)\cdot 100=99,1\%$$

VI.3. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган математик моделларнинг типлари

Иқтисодий таҳлил жараёнида жуда кўп математик моделлар қўлланилади. Уларнинг кўп учрайдиганлари қуйидагилардир: аддитив модел, мультипликатив модел, касрли модел.

Аддитив модел натижа билан омиллар уртасидаги боғлиқлик қўшув билан ифодаланганда қўлланилади. Масалан, «У» натижа бир қанча омиллар (X_1, X_2, ..., Хп) йиғиндисидан иборат, деб фараз қиламиз. У ҳолда аддитив моделнинг куриниши қўйидагича бўлади:

$$У = \sum_{i=1}^{n} X_i = X_1 + X_2 + X_3 + \ldots + X_n$$

Бунда $\sum$ йиғинди белгиси; i — омилларнинг тартиб сони ($i=\overline{1, n}$) — омилларнинг умумий сони; $Xi-i$ — омилнинг номи.

Ушбу модел амалиётда жуда куп қўлланилади. Масалан, акциядорлик жамиятларига қарашли корхоналар ишлаб чиқарган товар маҳсулотларининг ҳажми, уларда банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг умумий руйхатдаги сони ва х. к. Фараз қиламиз: ишлаб чиқариш акциядорлик жамиятига 10 та кичик корхона қарайди. Уларнинг ҳар бири ҳар хил ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарган. Барча ишлаб чиқарилган маҳсулотни аниқлаш учун аддитив моделдан фойдаланганда қуйидаги формулага эга бўлинади:

$$У = \sum_{i=1}^{10} X_i = X_1 + X_2 + X_3 + \ldots + X_{10} \quad (i = \overline{1\ 10}$$

Мультипликатив модел ҳам таҳлилда кенг қўлланилади. Бу модел натижа билан омил ўртасидаги боғлиқлик купайтириш билан ифодаланганда қўлланилади. Масалан, «У» натижа бир қанча омиллар (X_1, X_2, X_3... Хп) кўпайтмасидан иборат, деб фараз қиламиз. У холда мультипликатив моделнинг куриниши қуйидагича бўлади:

$$У = \prod_{i=1}^{n} X_i = X_1 \times X_2 \times X_3 \times \ldots \times X_n \quad (i=\overline{1, n})$$

Бунда П — кўпайтириш белгиси; i — омилларнинг тартиб сони; ($i=\overline{1, n}$; n — омилларнинг умумий сони; $Xi-i$ — омилнинг номи.

Ушбу модел ҳам таҳлилда кенг қулланилади, чунки жуда куп натижа амалиётда омилнинг кўпайтмасидан иборат бўлади. Масалан, товар оборотининг ҳаж-

мига таъсир қилувчи моддий техника базаси билан боғлиқ омилларни олайлик. Унга савдо шаҳобчаларининг сони (Ш), ҳар бир савдо шаҳобчасига тўғри келадиган савдо майдони (Мш), ҳар бир кв. м. савдо майдонига тўғри келадиган товар обороти (Тм) таъсир қилади. Натижа билан ушбу омиллар ўртасидаги боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$Т = Ш \cdot Мш \cdot Тм$$

Агар ҳар бир омилни мос равишда кетма-кет X_1, X_2, X_3 деб белгиласак, бу ҳолда мультипликатив моделнинг кўриниши қуйидагича бўлади:

$$У = \prod_{i=1}^{3} X_i = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \qquad (i = \overline{1,3})$$

Касрли модел ҳам таҳлилда кенг қўлланиладиган моделлардан. У асосан натижа ҳамда омиллар ўртасидаги боғлиқлик билан ифодаланганда қўлланилади. Бунга жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, меҳнат унумдорлиги товар обороти ҳажмининг ходимларнинг рўйхатдаги сонига нисбати билан аниқланади. Рентабеллик даражаси фойда сўммасининг товар оборотига нисбати билан аниқланади. Фондларнинг самарадорлиги товар оборотининг фондлараро уртача йиллик қийматига нисбати билан аниқланади ва х. к.

Бундай ҳолларда касрли модел кўп хил кўринишга эга бўлади:

$$У = \frac{X_1}{X_2}; \qquad У = \frac{\sum_{i=1}^{n} X_i}{\sum_{i=n}^{n} X_i}; \qquad У = \frac{\sum_{i=1}^{n} X_i}{\prod_{i=1}^{n} X_i};$$

$$У = \frac{\sum_{i=1}^{n} X_i}{n}; \qquad У = \frac{\prod_{i=1}^{n} X_i}{\prod_{j=1}^{n} X_j}; \qquad У = \frac{X_i}{\sum_{i=1}^{n} X_i}.$$

Қасрли моделда бир вақтнинг узида ҳамма модел турлари қулланилиши мумкин. Баъзан суратда аддитив модел бўлса, махражида мультипликатив модел бўлиши мумкин. Суратида мультипликатив модел бўлиши махражида битта омил ҳам иштирок этиши мумкин. Амалиётда суратида ҳам, махражида ҳам бир хил моделлар иштирок этиши ҳам мумкин.

VI.4. Таҳлил усулини такомиллаштириш масалалари

Иқтисодий ислоҳот кенг қамровли жараён. Ҳозирги ислоҳотлар фақат иқтисодий муносабатларни такомиллаштириб қолмасдан, балки унинг барча механизм ва дастакларини тубдан янгилашни талаб қилади.

Ўзбекистонда иқтисодий муносабатлар узоқ йиллар давомида маъмурий буйруқбозлик асосида режани бажаришга қаратилган, марказдан тақсимлаш ва молиялаштириш тамойилига асосланган ҳолда шаклланган. Маъмурий буйруқбозлик янги бозор иқтисодиёти шароитига ёт тушунча. Ҳар бир корхонанинг давлат билан иқтисодий муносабати фақат солиқ орқали амалга оширилади. Корхоналар давлатга маҳсулот етиштириб бермайди, балки фақат фаолияти натижасидан солиқ тўлайди, холос. Шу орқали корхонанинг иш ҳажми, даромади, фойдаси хисоб-китоб қилинади. Давлат хўжалик ҳисобидаги бирорта корхонани молиялаштирмайди. У фақат кам таъминланган аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, ўз тасарруфидаги соҳаларни маблағ билан таъминлайди. Бу албатта ўта мураккаб, ўта қийин жараён. Шу туфайли ислоҳотлар ечимини фақат давлат раҳбарлигидан кутиб ўтириш ярамайди. Бунда ҳамма кучлар (олимлар, мутахассислар, давлат арбоблари, партия ва бошқа жамоат ташкилотлари)ни бирлаштириш лозим.

Таҳлилни жаҳон андозаси даражасига кўтариш муаммоси. Бу ҳозирги пайтда иқтисодий таҳлилда қўлланилаётган кўрсаткичларни миллий ҳисоб тизими курсаткичларига мослаштиришни талаб қилади. Бунинг учун энг муҳим муаммолардан бири микро ва макро таҳлил курсаткичларини ишлаб чиқиш, улар-

нинг боғлиқлиги ва хусусиятларини аниқлашдан иборатдир. Бу ўз навбатида бухгалтерия ва статистик ҳисоботлар кўрсаткичларини миллий ҳисоб тизимига мослаштиришни талаб қилади.

Молия ва бошқарув таҳлилини шакллантириш муаммоси. Бу учун тегишли имкониятлар яратилмоқда. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро андозага ўтиши, бу буйича миллий андозаларнинг ишлаб чиқилиши молиявий ва бошқарув ҳисобининг шаклланишини ҳам талаб қилади. Бу эса ўз навбатида молиявий ва бошқарув таҳлилининг вужудга келишини тақозо қилади. Шу жиҳатдан молиявий таҳлил методологияси шаклланмоқда. Аммо бошқарув таҳлили ҳозирги эркин иқтисодиётга мос тарзда шаклланган эмас. Таҳлил усулларини ҳам иқтисодиёт хусусиятларини инобатга олган ҳолда мазмунан янгича ишлаб чиқиш лозим.

Навбатдаги муаммо, **таҳлилни эркин рақобат шароитига мослаштириш.** Бу шароит ҳам иқтисодий тахлил усулларини тубдан такомиллаштиришни талаб қилади. Ҳозирги мавжуд таҳлилдан ички (тижорат сирини сақлай оладиган) ва ташқи (корхонанинг фаолиятини куз-кўз қила оладиган) таҳлилни шакллантириш, уларнинг кўрсаткичларини ва таҳлил қилиш усулларини ишлаб чиқишдан иборатдир. Таҳлил усулларини такомиллаштиришда фақатгина рақамларга таяниб қолмасдан, унга мантиқан ёндашиш усулларини (эвристик усул) ҳам жорий қилиш лозим деб ўйлаймиз. Чунки бозор иқтисодиёти жараёни ҳамиша кутилмаган ҳодисаларни, кўзда тутилмаган жараён ва муносабатларни келтириб чиқариш мумкин.

Эндиликда режа кўрсаткичи олдингидек кўр-кўрона юқоридан берилмайди. Ҳар бир корхона ўз режасини узи тузади. Буни қандай қилиб амалга ошириш мумкинлигини аниқлаш ҳозирги кунда жуда муҳим бўлиб турибди. Корхонанинг бизнес-режасини тузганда унинг реаллигини таъминлаш лозим. Бу учун бозор иқтисодиёти шароитида мезон қилиб «Фойдалилик нуқтасини» олишни тавсия қиламиз.

Фойдалилик нуқтаси корхонанинг узлуксиз фаолият кўрсатиб туриши учун унинг барча харажатларини қоплайдиган даражасида ишлаб чиқариш ҳажмига

эришишдир. Масалан, корхонанинг бир ойда доимий қиладиган харажатини 100 минг сум деб фараз қиламиз. Бу харажатни қоплаш учун корхона 220 минг сумлик маҳсулот ишлаб чиқариши лозим. Бунинг 100 минг суми доимий харажатни қоплаш учун кетса, қолган 120 минг суми узгарувчи, шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун кетадиган харажатни қоплашга сарф қилинади, Бу сумма корхонанинг харажатларини тулиқ қоплайди. Демак, бу рақам ушбу корхона учун фойдалилик нуқтаси, деб қабул қилиниши мумкин. Агар маҳсулот ишлаб чиқариш шу рақамдан ошса узгарувчи харажатларни қоплашдан қолган қисми фойдани ташкил қилади.

Фараз қиламиз, ишлаб чиқариш ҳажми 250 минг сумни ташкил қилди. Бу қуйидагича тақсимланади: 100 минг сўми доимий харажатни қоплашга, 120 минг суми фойдалилик нуқтасигача булга узгарувчи харажатни қоплашга кетади. Қолган 30 минг сумнинг ярми шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун кетадиган узгаруви харажатларни қоплашга сарф қилинади. Қолган қисми эса, яъни 15 минг суми (30:2) фойда суммасини ташкил қилади. Фойдани купайтириш учун маҳсулотни фойдалилик нуқтадан кўп ишлаб чиқармоқ лозим. У қанча кўп булса фойда сўммаси ҳам шунча кўпаяди.

Фойдалилик нуқтасини топиш корхонанинг доимий ва ўзгарувчи харажатларини олдиндан билишни, уларни камайтириш йулларини аниқлашни талаб қилади. Шунга қараб фақатгина маҳсулотни ишлаб чиқариш эмас, балки уни сотишни ҳам аниқлаш лозим. Бу эса корхонадан бозорни ўрганишни талаб қилади, яъни унинг маркетинг фаолиятини такомиллаштириш зарурати туғилади.

Таҳлилда иқтисодий ўсишни ифодаловчи кўрсаткичларини жорий қилиш муаммоси. Ҳозирга қадар иқтисодиётда режанинг бажарилиши ҳисобланиб, бу корхона фаолиятига бериладиган баҳога асос бўлиб келарди. Эндиги вазифа иқтисодий аҳволни йилдан йилга яхшилашдан, унинг узлуксиз барқарор равишда ошиб боришини таъминлашдан иборатдир. Шу туфайли корхона фаолияти натижасини баҳолашда режа бажарилиши ўрнига иқтисодий ўсиш кўрсаткичини қабул қилиш

мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Иқтисодий ўсишни аниқлаш учун микроиқтисодиётда, миллий ҳисоб тизими шаклланаётган шароитда, қайси курсаткичларни олиш лозимлигини ҳам белгилаш яна бир узига хос муаммодир.

Ушбу муаммолар республика миқёсида ижобий ҳал бўлиши амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларни жадаллаштиришнинг асосий омилларидан бири бўлиб қолади.

VII БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ БОШҚА ФАНЛАР ЎРТАСИДА ТУТГАН ЎРНИ ВА УЛАР БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ

VII.1. Иқтисодий таҳлилнинг бошқа фанлар билан алоқаси

Иқтисодий таҳлил мустақил фан. Лекин у бошқа иқтисодий фанлар замирида вужудга келди ва уларнинг кўпларига нисбатан янги.

Шунга қарамай, мустақилликдан кейин иқтисодий таҳлил фани мазмуни ва таркиби жиҳатидан тубдан ўзгарди. Олдин, режали иқтисодиёт шароитида барча фанлар сингари иқтисодий таҳлил фани ҳам режанинг бажарилишини назорат қилиш, унга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, юқоридан кўр-кўрона туширилган, режани асослашга қаратилган эди.

Энди иқтисодий таҳлил ҳақиқатда хўжалик юритувчи субъектларга, мулк ва иш эгаларига хизмат қиладиган бўлди. Олдин корхона хўжалик фаолияти юқори ташкилот ва давлат нуқтаи назаридан таҳлил қилинган бўлса, энди бевосита шу корхона, унинг меҳнат жамоаси ва мулк эгаси нуқтаи назардан таҳлил қилинадиган бўлди. Бироқ барча ҳолда ҳам давлатнинг манфаати ҳисобга олинади. Чунки корхона билан давлат ўртасидаги алоқа олдин маъмурий буйруқбозликка асосланган бўлса, энди эркин ўзаро манфаатли иқтисодий муносабатларга асосланади.

Иқтисодий жараёнлар ва муносабатлардаги бундай ўзгаришлар ҳар бир фан ва иқтисодий механизмлар мазмунини сифат жиҳатидан янгилашни, тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо қилмоқда. Бироқ шундай мураккаб даврда жуда кўп фанлар ўз зарурияти ни йўқотади ва барҳам топади. Масалан, халқ хўжалигини режалаштириш асослари, корхона иқтисоди (режага асосланган иқтисод) ва х. к. Аммо бозор муносабатлари шароитида иқтисодий таҳлил фанининг аҳамияти янада

ошади. У корхона раҳбари учун хўжаликни бошқаришда асосий дастак сифатида намоён бўлмоқда.

Шу жиҳатдан иқтисодий таҳлил фани бошқа фанлар билан узвий алоқада булиши билан бирга улар уртасида узига хос уринга ҳам эга. Шуни эътироф этиш керакки, ушбу фан фақат иқтисодий фанлар билан эмас, балки иқтисодиётга оид бўлмаган фанлар билан ҳам узвий боғлиқдир. Буларнинг таснифи кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Иқтисодий таҳлил фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги таснифи

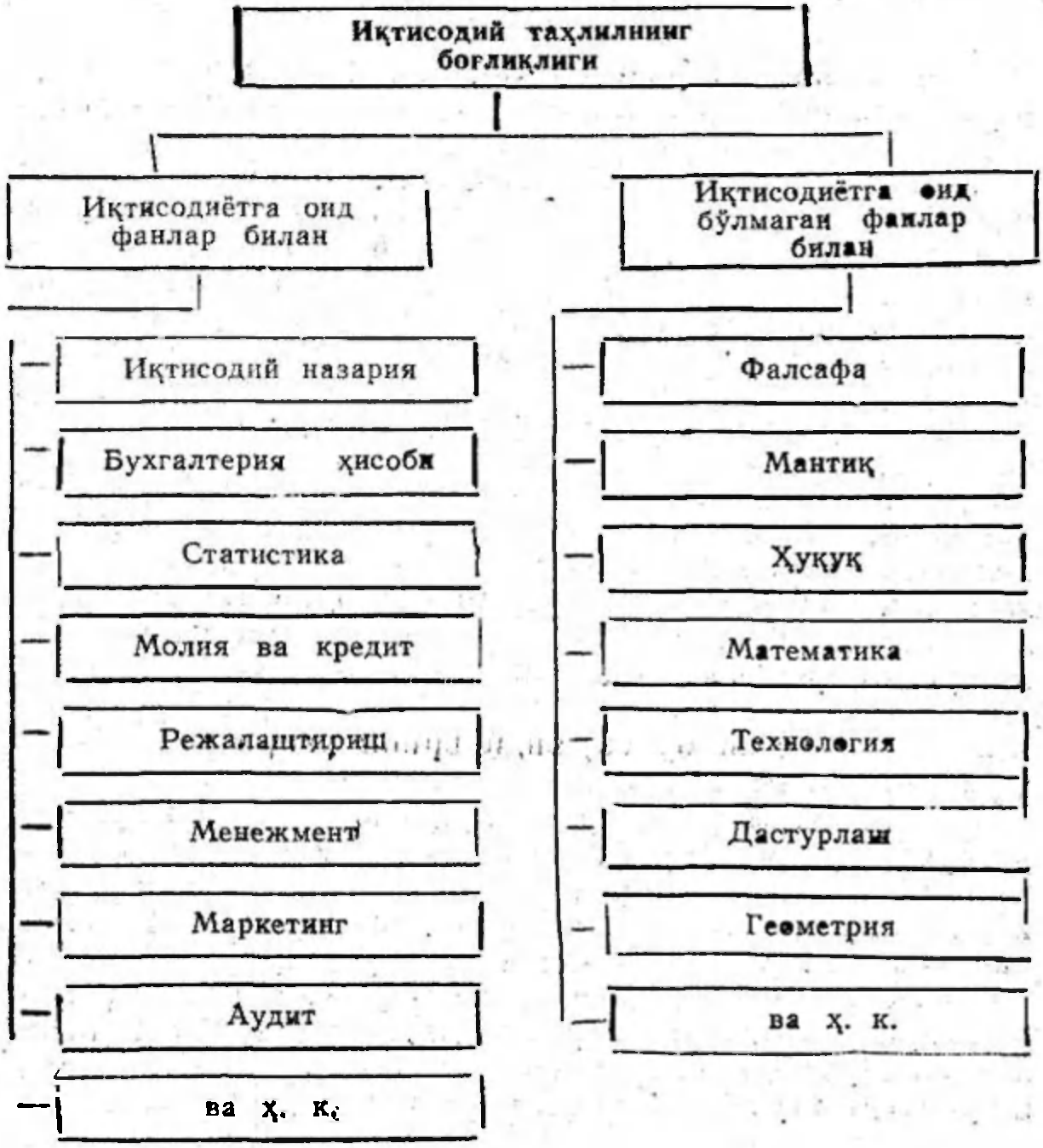

VII.2. Иқтисодий таҳлилнинг бошқаришда тутган ўрни

Иқтисодий таҳлил бошқаришнинг асосий функциясидан бири сифатида тан олинган. У бошқариш учун тегишли ахборотларни тайёр ҳолда етказиб беради.

Жамиятда, хусусан корхоналарда содир бўлаётган иқтисодий жараёнлар дастлаб бухгалтерия, статистика ва тезкор ҳисоб ва ҳисоботларда қайд қилинади, умумлаштирилади. Бу ахборотлар бошқариш учун жуда зарур маълумотлардир. Аммо улар ҳали хомашё — яхшилаб ишлаб, бир тизимга келтириб бошқарув қарорларини қабул қилиш учун тайёрлаш керак. Бундай вазифани иқтисодий таҳлил бажаради. Шу туфайли у юқорида қайд қилинган ҳисоб режаси билан бевосита боғлиқ. Бу учун ҳисоб ва ҳисобот тизимлари ҳамда бошқарув уртасида воситачи ролини бажаради.

Иқтисодий таҳлил тегишли ахборотларни шу ҳисоб маълумотларидан олади. Уларни қайта ишлаб бошқарувга топширади ва уз навбатида бошқарувчидан янги топшириқлар олади. Учала ҳисоб ҳам корхонанинг режаси билан бевосита боғлиқ. Бу учун ҳисоб маълумотлари яна иқтисодий таҳлилда қайта ишланиб, корхона фаолиятини режалаштириш учун тегишли ахборотлар йиғиб, тайёрлаб беради. Режа маълумотларини эса ҳақикий ҳисобот маълумотлари билан солиштириб яна бошқарувга тегишли ахборотларни етказиб беради.

Бозор иқтисодиёти шароитида яна бир янги фан—аудит фани вужудга келди. Бу нодавлат холис ташкилотнинг назарий ва амалий ҳаракатини ўргатадиган фандир. Аудит орқали бухгалтерия ҳисоботининг таркибий қисми бўлган молиявий ҳисоботдаги кўрсаткичларнинг ҳақиқийлиги, қонунийлиги тасдиқланади.

Аудит билан иқтисодий таҳлил бошқарув тизимида бир-бири билан узвий алоқада. Аудит хулосасини чиқариш учун иқтисодий таҳлил усулларидан фойдаланса, иқтисодий таҳлил жараёнида аудит маълумотларидан ҳам фойдаланилади.

Ушбу фанлар ўртасидаги боғлиқлик ва бошқарув тизимида иқтисодий таҳлилнинг ўрнини қуйидаги чизмада кўриш мумкин.

Таҳлил фанининг иқтисодий фанлар ўртасида тутган ўрни

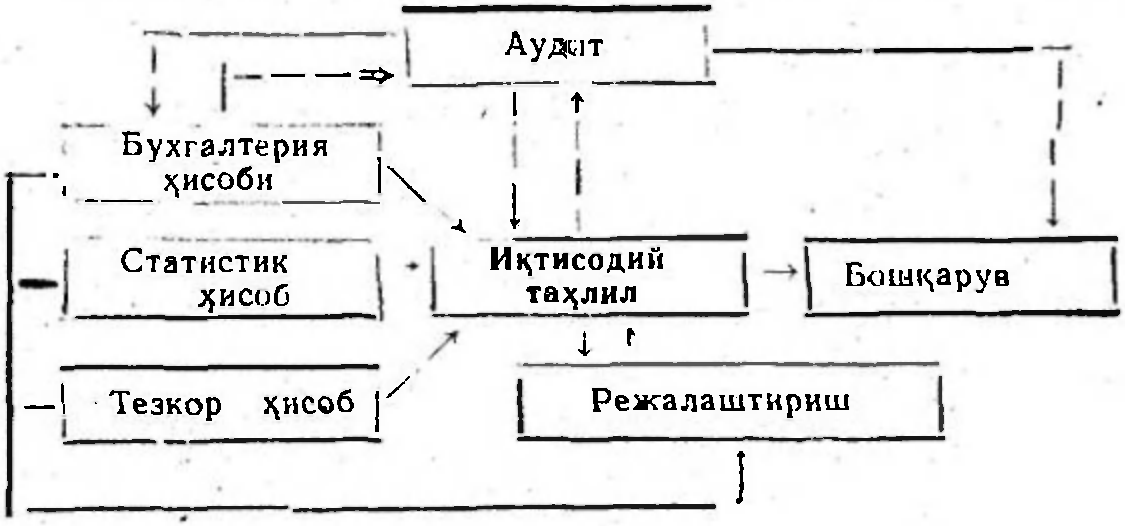

VII.3. Иқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётга оид фанлар билан боғлиқлиги

Юқоридаги чизмадан кўриниб турибдики, иқтисодий таҳлил фани бевосита **иқтисодий назария** фани билан боғлиқ. Иқтисодий назария жамиятда содир булаётга иқтисодий жараёнларнинг маълум қонуниятларини, уларнинг характерланиш ва амал қилиш йўлларини ургатади. Бу эса унинг барча иқтисодий фанлар учун, жумладан иқтисодий таҳлил учун ҳам методологик асос эканлигини таъминлайди. Иқтисодий таҳлил эса шу қонунларнинг микроиқтисодиёт (корхона, фирма, бирлашма кабилар) кўламида содир бўлиш ва амал қилиш жараёнини ургатади. Бунда иқтисодий назария фанининг илмий-методологик жиҳатларидан фойдаланилади. Иқтисодий таҳлил ўз навбатида иқтисодиётда содир булаётган жараёнларни чуқур ўрганиш билан иқтисодий назария фанининг ривожланиши учун ҳам асос яратиб беради. Шу туфайли бу фанлар бир-бири билан узвий боғлиқликда. Уларни боғлиқлигини қуйидагича ифодалаш мумкин:

Иқтисодий назария	→	Иқтисодий тахлил
Макро кўламда содир булган, булаётган, бўладиган иқтисодий жараёнларнинг назарий жиҳатини ургатади		Микро куламда содир булган, бўлаётган ва буладиган иқтисодий жараёнларнинг амалий жиҳатини ургатади.

Иқтисодий таҳлил фани **бухгалтерия ҳисоби билан** ҳам узвий боғлиқ. Бу фанлар мазмун ва моҳияти жиҳатидан аниқ амалий фанлар гуруҳига киради. Таҳлил бухгалтерия ҳисобининг навбатдаги босқичи сифатида унинг мантиқий давоми булиб ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисобининг вазифаси бухгалтерия ҳисоботини тузиш, ахборотларини умумлаштириш билан тугайди. Шу ҳисоботлар ва бошқа ахборотлар асосида содир булган ва буладиган иқтисодий жараёнларни урганиш билан иқтисодий таҳлил шуғулланади. Таҳлилда хўжалик фаолиятининг ҳақиқий натижаси режадаги, меъёрлардаги, утган даврлардаги курсаткичлар билан солиштирилиб, тегишли фарқлари аниқланади. Унга таъсир этувчи омиллар ҳисобланади, тегишли хулоса қилиниб, ички имкониятлар ахтариб топилади. Шу билан таҳлил ўз вазифасини бажаради.

Таҳлил маълумотларига асосан тегишли бошқарув қарорлари қабул қилинади. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги чизмада ўз аксини топган:

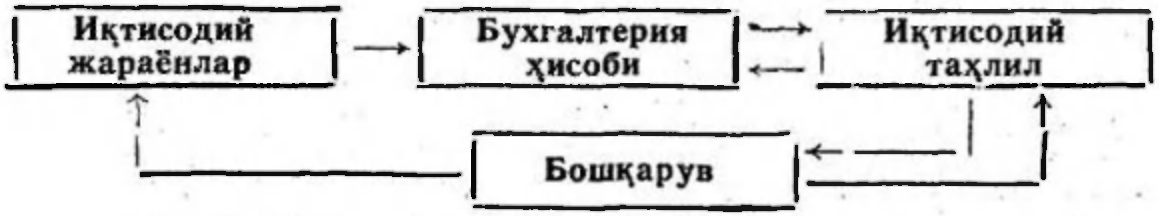

Куриниб турибдики, иқтисодий таҳлил бухгалтерия ҳисоби билан ҳам, **бошқарув билан** ҳам икки ёқлама алоқада. Чунки иқтисодий таҳлил бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботлари маълумотларидан тўлиқ фойдаланиш билан барча тегишли ахборотларни тайёрлаб бериш лозимлиги туғрисида бухгалтерия ҳисобини такомиллаштиради. Бухгалтерия ҳисоботидаги асосий кўрсаткичлар қуруқ ҳисобот учун эмас, балки таҳлил қилиб, шу корхона аҳволини билиш ва уни бошқаришга мўлжалланган.

Иқтисодий таҳлил фақат таҳлил қилиш учун эмас, балки бошқарувга энг зарур ахборотларни етказиб, тайёрлаб бериш учундир. Яхши бухгалтерия ҳисоботи унинг чиройлилиги билан эмас, балки таҳлилийлиги билан белгиланади. Таҳлил учун ахборотлар аниқ, тушунарли ва тўғри бўлиши керак. Нотўғри ахборотдан нотўғри хулоса чиқари-

лади. Нотуғри хулоса нотўғри бошқаришга олиб келади.

Иқтисодий таҳлил фани **статистика фани** билан ҳам бевосита боғлиқ. Статистикада иқтисодий курсаткичларни аниқлаш усуллари ургатилса, иқтисодий таҳлилда шу курсаткичлардан таҳлил қилиш учун фойдаланилади. Статистик ҳисоб ва ҳисобот маълумотлари ҳам иқтисодий таҳлил учун ахборот манбаи булиб ҳисобланади. Шунингдек, иқтисодий таҳлил жараёнида бир қанча статистик усуллардан фойдаланилади.

Статистика ижтимоий-иқтисодий жараёнларни асосан макроиқтисодиёт даражасида талқин қилса, иқтисодий таҳлил уларни микроиқтисодиёт даражасида урганади. Статистика йирик бир тўпламлар, гуруҳларни урганса, иқтисодий таҳлил асосан якка, яхлит олинган хужалик юритувчи субъектлар фаолиятини урганиш билан чекланади.

Демак, статистика ва иқтисодий таҳлил фанлари бир-бири билан узвий алоқада бўлиши билан бирга, уларнинг ҳар бири узига хос хусусиятларга эга. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

Статистика	→	Иқтисодий таҳлил
Курсаткичларни аниқлаш усулларини курсатиб беради		Курсаткичларни таҳлил қилиш усулларини курсатади

Иқтисодий таҳлил фани **молия ва кредит** фани билан ҳам мустаҳкам алоқада. Корхоналарда содир бўлаётган иқтисодий жараёнларни молиявий маблағ билан таъминлаш, агар ўз маблағлари етарли бўлмаса, қанча кредит олиш ва унга қанча **фойиз** тўлаш каби муносабатлар билан молия ва кредит фани шуғулланади. Уларнинг мақсадга мувофиқ ишлаётганлиги, самарадорлигининг ошиши каби муҳим жиҳатлари билан иқтисодий таҳлил фани шуғулланади. Бу ерда икки фаннинг ҳам ўрганиш объекти (молиявий маблағлар) бир хил. Аммо биринчисида ушбу категориянинг мавжудлиги ва таъминоти ўрганилса, иккинчисида унинг ишлатилиши урганилади. Шу жиҳатдан ҳам улар бир-бири билан узвий боғлиқликда.

Шунингдек, мутахассис иқтисодий таҳлил қилиши

учун молиявий унсурларни, кредит муносабатларини яхши билиши лозим. Ўз навбатида корхонани молиялаштириш, кредитдан самарали фойдаланиш учун таҳлил натижаларидан ҳам кенг фойдаланиши лозим. Шундан ҳам кўриниб турибдики, молия ва кредит иқтисодий таҳлил билан икки ёқлама узвий алоқада. Бу қуйидаги чизмада ўз аксини топган:

Молия ва кредит		Иқтисодий таҳлил
Молиялаштириш, кредит билан таъминлашни ургатади	⟵	Молиявий ва кредит маблағларидан самарали фойдаланиш йулларини ургатади

Иқтисодий таҳлил **менежмент** фани билан ҳам узвий боғлиқдир. Бу ҳақда унинг бухгалтерия ҳисоби билан боғлиқлигини кўрганда қисман тушунча берилган эди. Менежментда бошқарув қарорлари қабул қилинади. Бу учун у иқтисодий таҳлил натижаларидан ва усулларидан фойдаланади. Бундан ташқари менежментда функционал қиймат таҳлили мантиқий эвристик таҳлил, фикрлар ҳужуми каби усуллардан хам фойдаланилади.

Иқтисодий таҳлил менежмент учун ахборот тайёрлаб берар экан, у шу фаннинг асосий талаб ва тамойилларини билиши лозим. Менежмент ҳам иқтисодий таҳлилнинг фақат натижаларидан эмас, балки усулларидан ҳам кенг фойланади. Демак, ушбу фанлар ҳам бир-бири билан икки томонлама узвий боғлиқ. Буларнинг боғлиқлиги қуйидагича ифодаланилади:

Менежмент		Иқтисодий таҳлил
Иктисодий тахлил натижалари асосида бошкарув қарорларини қабул қилади	⟵	Менежмент учун тегишли ахборотларни тайёрлаб беради. Бошқарув қарорларини қандай бажарилаётганлигини таҳлил қилади.

Иқтисодий таҳлил фани **маркетинг** фани билан ҳам боғлиқ. Маркетинг истеъмолчилар (бозор) талабидан келиб чиқиб ишлаб чиқариш ва сотишни йўлга қуяди-

ган товар ҳаракати билан боғлиқ фан. У бозорни, истеъмолчилар талабини ўрганиш учун иқтисодий таҳлил усулларидан кенг фойдаланади. Ҳатто баъзи адабиётларда маркетинг фаолиятининг иқтисодий таҳлилини «Маркетинг таҳлили» ҳам деб талқин қиладилар. Ҳақиқатда эса у маркетинг таҳлили эмас, балки маркетингда қулланиладиган иқтисодий таҳлилнинг бир қисми ёки усули бўлиб ҳисобланади.

Корхона фаолияти куп қиррали, кенг қамровли. Унинг фаолияти мазмуни жиҳатидан ишлаб чиқариш фаолияти, молиявий фаолият, иш фаолияти, бозор фаолияти каби фаолиятларга бўлинади. Уларнинг ҳамма қирралари иқтисодий таҳлилда таҳлил қилинади, ўрганилади. Демак, корхонанинг маркетинг фаолияти ҳам иқтисодий таҳлилнинг объектига киради.

Маркетинг фаолияти иқтисодий таҳлил қилинар экан, демак, таҳлилчи маркетинг сирларини билиши, маркетинг эса уз навбатида иқтисодий таҳлил усулларидан хабардор бўлиши лозим. Шунга кўра иқтисодий тахлил ва маркетинг бир-бири билан узвий боғлиқ экан. Булар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

Маркетинг	→	Иқтисодий таҳлил
Бозорни ўрганишда иқтисодий таҳлил натижаларидан фойдаланади.	←	Маркетинг фаолияти иқтисодий таҳлилнинг объекти ҳисобланади.

Иқтисодий таҳлил фани аудит фани билан ҳам узвий боғлиқдир. Аудит фани ва фаолияти бизга бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан кириб келди. Шу туфайли аудит бизда янги фан сифатида ўзимизга хос ҳолда шаклланмоқда. Чунки дунё тажрибаси учун аудит фани янги эмас. У Италия, Буюк Британия каби мамлакатларда XIV—XVI асрларда қўлланила бошланган.

Ҳозирги пайтда аудит фани Ўзбекистонда шаклланиш босқичини ўтмоқда. Бу борада ҳали турли фикрлар мавжуд. Бир гуруҳ олимлар аудитни олдинги тафтиш билан тенглаштирса, иккинчи гуруҳ аудитни хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш орқали унга ташҳис қўйиш деб баҳоламоқда. Учинчи гуруҳ олимлар уни нодавлат холисона ташкилот бўлиб, мо-

лиявий ҳисоботда ифодаланган кўрсаткичларнинг реаллигига баҳо беради, деб айтадилар.

Аммо шуни эътироф этиш керакки, аудитор ўз хулосасини тўғри ва асосли қилиб бериши учун ҳар қандай ҳолда ҳам хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиши лозим. Таҳлилчи ҳам уз навбатида аудит талаблари тамойилларини билиши керак. Чунки аудитор хулосаси учун бевосита ана шу таҳлил маълумотлари етарли бўлиши мумкин. Шундай қилиб, аудит ва таҳлил бир-бири билан узвий боғлиқликда. Уларнинг боғлиқлиги қуйидаги чизмада уз аксини топган.

Аудит	→	Иқтисодий таҳлил
Бухгалтерия баланси моддаларининг реаллигини, корхона хўжалик фаолиятини молиялаштириш, кредит билан таъминлашнинг тўғрилигини исботлаш каби масалаларни ургатади	→	Аудит нуқтаи назаридан молиявий-хўжалик фаолиятини таҳлил қилиб, тегишли ва кредит маблағларидаи самарали фойдаланиш йулларини ургатади

Иқтисодий таҳлил иқтисодиётга оид фанлар билан ҳам боғлиқ. Лекин биз унинг энг яқин ва асосийларигагина тўхталдик, холос.

Шуни эътироф этиш керакки, иқтисодий таҳлил жуда куп холларда фанлар ўртасида кўприк вазифасини бажаради. Масалан, бухгалтерия ҳисоби билан бошқарув ўртасида, статистика, тезкор ҳисоблар билан бошқарув ўртасида, аудиторлик хулосаси билан давлат ташкилотлари (солиқ, молия ва х. к.) ўртасида кўприк вазифасини бажаради. Бу жараёнларнинг хаммасида таҳлил энг мухим, хал қилувчи буғин ҳисобланади. Шу жихатдан иқтисодий таҳлил бошқа иқтисодий фанлар ўртасида мухим ва солмоқли ўринга эга.

Иқтисодий таҳлил иқтисодиётга оид бўлмаган бошқанча фанлар билан ҳам боғлиқдир.

VII.4. Иқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётга оид бўлмаган фанлар билан боғлиқлиги

Иқтисодий таҳлил иқтисодиётга оид бўлмаган бир қанча назарий ва фундаментал фанлар билан ҳам узвий боғлиқ.

Булар ўртасида энг юқори ўринда фалсафа фани

туради. Фалсафадаги қонунлар ва категориялар бевосита иқтисодий таҳлил фани учун методологик асос бўлиб хизмат қилади. Бу борада ушбу китобнинг 3-бобида батафсил тўхталганмиз.

Бундан ташқари фалсафада қарама-қаршиликлар ва кураш конуни бор. Агар уни иқтисодиётга тадбиқ этадиган бўлсак, корхоналар ўртасидаги рақобатни қиёс қилиш мумкин. Рақобат корхона маҳсулотининг миқдори ва сифатини оширади, унинг нархини туширади. Бу аҳоли фаровонлигининг ошиши учун энг асосий омил бўлиб ҳисобланади. Иқтисодий тахлилда корхонанинг ракобатбардошлиги, иқтисодий ва молиявий мустахкамлиги баҳоланади ва урганилади, банкротга тушиб қолмаслик чора-тадбирлари ишлаб чикилади.

Айни пайтда муроса фалсафаси ҳам мавжуд. Чунки зиддият ҳамиша ҳам самара беравермайди. Куп ҳолларда узимизнинг шарқона, миллий қадриятларимизга таянадиган бўлсак, муроса ҳам муваффақият калити. Бу ерда кураш бир-бирини йўқ қилиш учун эмас, балки бир-бирига ҳамкорлик қилиш, ёрдам бериш устида кетади.

Купмулкчилик шароитида хусусий мулкка асосланган эркин фаолият курсатувчи хужалик юритувчи субъектлар том маънода давлат мулкига асосланган хужаликлар билан рақобатдадир. Аммо жуда кўп иқтисодий жиҳатдан ночор корхоналарни давлат муроса асосида санация йули билан моддий, молиявий ва ташкилий жихатдан кўллаб-кувватлаб турибди. Бу айнан мустақиллик шароитида туғилган иктисодиётдаги муроса фалсафасига тўғри келади.

Демак, иктисодий тахлил фалсафа фани билан ҳам бевосита, ҳам билвосита алокада экан. Иқтисодий таҳлилни иктисодий фанлар фалсафаси, дейиш мумкин, чунки иқтисодий тахлилнинг хар бир харакати, унда қилинадиган хулосалар фалсафий тафаккурга, мантикий усулларга асосланади.

Иқтисодий таҳлил фани **мантиқ** фани билан ҳам узаро алоқада. Иқтисодий тахлилнинг махсус йуналиши — мантиқий тахлил ҳам мавжуд. Чунки тахлил қилинаётган курсаткичларга таъсир қилувчи барча омиллар ҳам хисобга олинавермайди. Натижада унга мантикий нуқтаи назардан ёндашишга тўғри келади. Бундан ташқари натижа узгаришига таъсир

қилувчи омилларнинг кетма-кетлиги, таҳлилнинг босқичлари, ҳамма-ҳаммаси маълум мантиқий йуналишга асосланади.

Шу туфайли мантиқ иқтисодий таҳлилда, айниқса хулоса чиқаришда назарий асос булиб хизмат қилади. Иқтисодий таҳлилда мантиқ усулларидан фойдаланиш учун фақат битта мантиқ фани эмас, балки психологик системали таҳлил, жараёнларни тадқиқ қилиш каби фанлар усулларидан ҳам фойдаланишни тақозо қилади.

Мантиқий таҳлилда бир қанча усуллар қўлланилади. Булар жумласига «Фикрлар хужуми», идеаллаштириш, тасаввур қилиш, ўхшатиш усулларини, йигирма туртлик, йигирма бешлик, йигирма олтилик қоидаларини, янги вариантларини ахтариш каби усулларини киритиш мумкин. Бу усуллар ҳақида ушбу китобининг «*Функционал қиймат таҳлили методологияси*» бобида ёритилган.

Иқтисодий таҳлил фани **ҳуқуқ** фани билан бевосита боғлиқ. Таҳлил жараёнида қонунга риоя қилиш ҳам ўрганилади. Иқтисодий таҳлилнинг энг муҳим вазифаларидан бири содир булаётган иқтисодий жараёнлар ва уларнинг тегишли ҳужжатларда ифодаланишининг ҳуқуқийлигига баҳо беришдан иборатдир. Шу туфайли иқтисодий таҳлил пайтида албатта ҳуқуқий меъёрлардан фойдаланилади. Ҳуқуқ ҳам ўз навбатида таҳлилнинг кўп усулларига таянади.

Иқтисодий жараёнларнинг ҳуқуқийлигини таъминлаш учун улар ҳуқуқий жиҳатдан таҳлил қилинади. Жиноятнинг очилишида эса асосий усуллардан бири мантиқий таҳлил усулларидир.

Иқтисодий таҳлил **математика** фани билан ҳам боғлиқ. Ҳозирги пайтда бир томондан иқтисодий жараёнлар ута мураккаблашиб бормоқда, иккинчи томондан ўта мураккаб жараёнларни ўрганиш, уларни маълум тартибга солиш учун техник имкониятлар, айниқса компьютер технологияси вужудга келмоқда. Бу икки объектив шароит ҳам иқтисодий таҳлилда математик усуллардан кенг фойдаланишни тақозо қилади. Чунки математика ҳам, иқтисодий таҳлил ҳам содир булаётган жараёнларнинг миқдорини ўрганишга қаратилгандир.

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган курсаткичлар

асосан тез ўзгариб турувчи миқдорлардир. Уларнинг ўзгариши, юқорида таъкидланганидек, ўз-ўзидан содир бўлмайди. Уларга бир қанча объектив ва субъектив омиллар таъсир қилади. Айнан шу омиллар таъсирини аниқлашда математик усуллардан кенг фойдаланилади.

Ўз навбатида математика ҳам турли йўналишлар бўйича ривожланмоқда. Энг аввало, абстракт далилларга асосланган **мумтоз** назарий математика бўлса, ҳозирги пайтда амалиётда кенг қўлланилиб келинаётган амалий математика ҳам тез ривожланмоқда. Шу амалий математика бошқа соҳалар билан бирга иқтисодиёт соҳасини ўрганишга ҳам изчиллик билан кириб келмоқда. Бу асосан унинг иқтисодий таҳлилда қўлланилишида намоён бўлмоқда.

Иқтисодий таҳлил фани иқтисодиётга оид бўлмаган фанлардан бири — **технология** фани билан ҳам боғлиқ. Иқтисодий курсаткичларни таҳлил қилишда унинг камлиги ёки куплиги қандай технологиядан фойдаланилаётганлигига боғлиқ. Айниқса, ишлаб чиқариш соҳасини таҳлил қилиш учун энг аввало, унинг қандай технологияга асосланганлигини билиш лозим. Шу туфайли таҳлилчи, технология фанини ва технологик жараёнларнинг сир синоатларини билиши шарт.

Ўз навбатида технологик жараён ҳам узлуксиз такомиллашиб бориб, самарадорликнинг ошишини талаб қилади. Бу эса уни чуқур таҳлил қилишни тақозо қилади. Шу туфайли бу икки фан маълум даражада бир-бири билан узвий боғлиқ экан. Масалан, ҳозирги пайтда кўп мамлакатларда технологик жараённи таҳлил қилиш ва уни такомиллаштириш учун функционал-қиймат таҳлилидан кенг кўламда фойдаланмоқдалар.

Иқтисодий таҳлил математика фанининг бир бўлаги бўлган **дастурлаш** фани билан ҳам узвий боғлиқдир. Чунки ҳозирги пайтда иқтисодий юксалиш учун бир хил андоза қилиб бўлмайди. Иқтисодий жараёнлар қанчалик куп ва мураккаб бўлса, уни ифодаловчи курсаткичлар ҳам шунча кўп ва мураккабдир. Шундай шароитда ҳар бир корхона раҳбари, менежери кўп вариантли қарорларни ишлаб чиқа олиши ва ундан энг қулайини (оптималини) танлаб олиши лозим.

Бундай натижага иқтисодий таҳлилга дастурлаш фанини қуллаб эришиш мумкин.

Дастурлаш ҳам ўз навбатида миқдорий ва мантиқий таҳлил усулларидан кенг фойдаланади. Шу жиҳатдан бу икки фан ўртасида ҳам узвий боғлиқлик бор.

Иқтисодий таҳлил жараёнида кўп нарсанинг ҳажмини, майдонини, сатҳини, оғирлиги, узунлиги энлилиги каби бирликларни улчашга тўғри келади. Бунда албатта геометрия фанининг усулларидан фойдаланилади. Демак, иқтисодий таҳлил фақат иқтисодий фанлар билан эмас, балки иқтисодиётга оид булмаган бир қанча бошқа фанлар билан ҳам узвий алоқада экан.

Иқтисодий таҳлил бошқа фанларнинг усуллари, тамойиллари ва мақсадларидан фойдаланиш билан бирга ўзининг тайёр ахборотлари, усуллари ва йўналишлари билан шу фанларнинг ривожланишига ҳам маълум даражада таъсир қилади.

Оламда табиат, жамият ва инсон тафаккурида содир бўлаётган жараёнлар бир-бири билан узвий алоқа ва боғлиқликда булгани каби уларни урганувчи турли фанлар ўртасида ҳам мустаҳкам боғлиқлик ва алоқалар мавжуд. Демак, дунёда ҳамма нарса бир-бири билан диалектик боғлиқликда. Бундай концепция иқтисодий таҳлилнинг назарий асосини ташкил қилади.

VIII БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН АХБОРОТЛАР ТИЗИМИ

VIII.1. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар тизимини шакллантириш тамойиллари

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Олий Мажлиснинг 14-сессиясида сўзлаган нутқида XXI аср арафасида ва унинг дастлабки йилларида мамлакатимизнинг ривожланиш стратегиясини, жамиятни янгилаш борасида фаолиятимизнинг асосий мазмун ва моҳиятини очиб берди.

Улардан бири, иқтисодиёт соҳасини янада эркинлаштиришга эришишдир. Бунинг мазмунига Юртбошимиз тўхталар экан, унга қуйидагича изоҳ беради: «Биринчи навбатда давлатнинг бошқарув ролини чегаралаш, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинлигини ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳаларида хусусий мулк миқёсларини кенгайтириш, мулкдорларнинг мавқеи ва ҳуқуқларини мустаҳкамлаш демакдир»[1]. Бундан кўриниб турибдики, иқтисодиётни бошқаришда давлатнинг роли маълум даражада чегараланиши кўзда тутилмоқда. Бу эса ўз-ўзидан хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинлигини таъминлаш билан бирга, уларнинг ўз хўжалигини бошқаришда мустақиллигини ва масъулиятини оширади. Бу эса ўз-ўзидан мулкдор ва унинг тасарруфида ишловчилар ўртасида содир бўладиган иқтисодий муносабатларнинг ривожланишига, такомиллашишига олиб келади. Бунинг асосий тамойили ишонч асосида қурилмоғи лозим.

Бир-бирига ишончга иқтисодиётда «САҲТХОБ» тамойили орқали эришилади. Бунинг мазмуни нимадан ибо-

---

[1] «Халқ сўзи», 1999 йил, 15 апрел.

рат деган саволнинг туғулиши табиий. Бу, энг аввало софлик (С) дегани. Софлик орқали ишончга сазовор булинади. Бир-бирига ишонган кишилар уртасида соф, самимий муносабат булади. Иккинчиси эса, ахборотларнинг ҳаққонийлиги (АҲ). Бунга ахборотлар ҳаққоний бўлган жойдагина эришиш мумкин. Ахборотлар оддий рақамлар эмас, уларнинг ҳар бири қандайдир, кимнингдир манфаатини ифодалайди. Масалан, амалиётда ахборотларни қушиб ёзиш эвазига сохталаштирадилар. Бу кимнинг манфаатига хизмат қилади? Бу энг аввало шу хужалик, корхона раҳбари манфаатига хизмат қилади. Чунки у раҳбарлик қилган корхона бошқалар фикрида «юқори курсаткичга эришди» деган сохта хулоса чиқариш ва арзон обру орттириш учун қилинади. Аммо у шу корхонада ишлайдиганлар учун ҳам, халқ ва давлат учун ҳам ўта зарарлидир. Йуқ нарсани бор, булмаган нарсани булди, деб курсатиб нотўғри хулоса бериш нохолис бошқаришга олиб келади. Жамиятнинг қашшоқланишига сабаб булади. Бу иллат асосан режали иқтисодиётдан қолган энг салбий мерослардан биридир.

Ушбу тамойилдаги учинчи буғин — бу тўғри хулоса (ТХ). Ахборотлар ҳаққоний булмаган жойда тўғри хулоса чиқариш қийин. Масалан, мамлакатимиз аҳолисини таъминлаш учун 4,0 миллион тонна ғалла керак, деб фараз киламиз. Агар 3,0 миллион тонна етиштириб 4,0 миллион тонна ғалла етиштирилди, деб ахборот берилса, бу ҳукумат раҳбарларининг нотўғри хулоса чиқаришига олиб келади. Натижада йилнинг уч чорагига ғалла етиб, яна бир чорак давомида ғаллага бўлган эҳтиёжни кондириш муаммоси кундаланг булиб қолиши мумкин. Шу учун тўғри хулоса ҳаққоний, тўғри ахборотлар маҳсули эканлигини унутмаслик лозим.

Ушбу тамойилдаги туртинчи буғин—бу одилона бошқариш (ОБ). Тўғри хулоса булмаган жойда одилона бошқаришга эришиб булмайди. Шу туфайли ушбу тушунчалар бир-бирига занжирсимон, диалектик боғликликка эга.

Шундай қилиб, САХТХОБ тамойили С — софлик, АҲ — ахборотлар ҳаққонийлиги, ТХ — тўғри хулоса ва ОБ — одилона бошқарувдан иборатдир.

Ушбу тамойилни эркинлашаётган иқтисодиётнинг барча унсурларига, хусусан иқтисодий тахлилга хам

қўллаш мумкин. Чунки иқтисодий таҳлилнинг аҳамияти бозор муносабатларининг шаклланиши билан янада ошмоқда. Энди хўжалик юритувчи субъектлар узларига мақбул, тўғри ва фойдали йўл танлаб олиши учун ўз фаолиятини, қилган ва қилажак ишларини фақат таҳлил қилмоғи лозим.

Таҳлилнинг мақсади тўғри хулоса чиқариш, одилона бошқарув қарорларини қабул қилиш учун тегишли ахборотларни тайёрлаб беришдан иборатдир. Аммо тўғри хулоса чиқариш учун ахборотлар ҳаққоний, реал бўлиши талаб қилинади. Ахборотларни ким тўплайди, ким унинг ҳаққонийлигига жавоб беради? Албатта мутахассислар, бошқарув идораси (аппаратида) ўтирган ходимлар. Агар улар ҳалол-пок бўлмаса ахборотлар тўғри бўлмаслиги аниқ. Чунки ҳар бир ахборотнинг замирида, юқорида таъкидланганидек, манфаат ётади. Агар ходим ахборотларни жамлаш ва шакллантиришда ўз манфаатини устун қўйиб ишлайдиган бўлса, у ҳаққоний бўлмаслиги мумкин.

Ҳақиқий бўлмаган ахборот ҳамиша чалкаш ва нотўғри хулосаларга олиб келади. Бу эса ўз навбатида оқилона бошқаришга ҳам салбий таъсир қилади. Шу туфайли таҳлил жараёнида ишонч ва САҲТХОБ тамойилига доимо амал қилиш лозим.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда мазмун ва моҳияти жиҳатдан бутунлай янги бошқарув тизими таркиб топди. Аммо бу тизим қанчалик самарали ишламоқда, бугунги истиқлол, мустақиллик қўйган талабларга жавоб бераяптими? Бундай саволлар кетидан саволлар туғилмоқда. Юртбошимиз таъкидлаганидек: «Турачилик, ўз вазифасига совуққонлик билан қараш, порага сотиш ҳоллари бу тизим асосларига нечоғли зарар етказмоқда?»

Иқтисодиётни эркинлаштириш концепцияси унда «Ишонч ва САҲТХОБ» тамойилларидан фойдаланишни янада кучайтиради. Чунки Юртбошимиз таъкидлаганидек: «Иқтисодиётни эркинлаштириш — хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз фаолияти учун иқтисодий ва молиявий масъулиятини ошириш демакдир»[1], Бундан кўриниб турибдики, эркинлик ҳамиша масъулият

[1] «Халқ сўзи», 1999 йил, 15 апрел.

билан узвий боғлиқ бўлиб келган ва шундай бўлиб қолмоқда.

Ҳамма жабҳада эркинликни жорий қилиш учун олдин масъулият ҳиссини уйғотиш лозим. Масъулият бўлмаса, боқимандалик кайфиятида юрган шахсларга эркинлик бериб бўлмайди. Улар уз йўлини топиб, узини тиклаб кетиши қийин. Шу тамойилдан иқтисодиёт ҳам холи эмас. Ҳаёт кўрсатиб турибдики, қаерда раҳбар боқимандалик кайфиятидан қутила олмаган бўлса уша ер, уша корхона иқтисодий инқирозга юз тутмоқда.

Мухтасар қилиб шуни таъкидлаш жоизки, эркинлик ўз-узидан, бир кунда бериладиган жараён бўлмасдан, унга босқичма-босқич эришилади. Ҳар бир инсонда масъуллик туйғуси уйғонганлиги туғрисида энг аввало узида, кейин узгаларда ишонч ҳосил қилиши лозим. Ишонч бор жойда самимийлик бор. Айнан шу ҳолатда «САҲТХОБ» тамойилини қўллаш мумкин.

VIII.2. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар тизими

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида (1981 йил) ахборотга иккита изоҳ берилган:

1) Хабар; хабарлар; маълумот, информация. 2) Вақти-вақти билан чиқиб турадиган баъзи тўпламларнинг номи. Буларнинг ичида иқтисодий таҳлилга мосрок атама — бу маълумотдир.

Ушбу китобда «Маълумот» атамасига ҳам иккита изоҳ берилган:

1) Ўқиш-ўрганиш натижасида олинган билим даражаси. 2) Хабар, ахборот. Далил бўладиган хужжат, рақам ва шу каби материаллар.

Куриниб турибдики, бу икки ҳолда хам ахборотларнинг мазмуни иқтисодий таҳлил ва бошқарув нуқтаи назаридан етарли даражада очиб берилмаган. Бизнинг фикримизча, ахборотлар табиат, жамият ва инсон тафаққурида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган жараёнлар туғрисида доимий равишда олиниши мумкин бўлган маълумотлар мажмуасидан иборатдир. Лекин иқтисодиётни бошқариш ва таҳлил қилиш учун бизга барча ахборотлар ичидан ижтимоий-иқтисодий

жараёнларни уз ичига олган иқтисодий ахборотлар зарур.

Иқтисодий ахборотлар иқтисодиётда содир булган, бўлаётган ва бўладиган жараёнлар туғрисидаги маълум бир ҳуқуқий кучга эга булган маълумотлар мажмуидан иборатдир. Масалан, утган даврда ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми туғрисидаги ахборотни биз ушбу хужалик юритувчи субъектнинг ўтган даврдаги ҳисоботидан оламиз. Ҳисобот ташкилот раҳбарининг ва бош бухгалтернинг ёки бошқа масъул шахсларнинг имзоси ва шу имзоларни тасдиқловчи юмалоқ муҳри босилган булсагина қонуний кучга эга. Ушбу курсаткичнинг ҳозирги ҳолати ва келгуси истиқболдаги ҳажми ҳам тегишли тарзда ҳисоб-китоб қилиниб масъул шаҳслар томонидан тасдиқлансагина улардан иқтисодий таҳлилда фойдаланиш мумкин.

Аммо шуни таъкидлаш жоизки, ахборотлар зарур миқдорда булиши лозим. Унинг кам булиши тулиқ ва туғри хулоса чиқариш имконини бермайди, кўпи эса улардан тез ва соз фойдаланишда қийинчиликлар туғдириши, ортиқча вақтни олиши мумкин. Ахборотларнинг купи яхши, лекин улар ортиқча булмаслиги лозим. Шу туфайли ҳар бир жараённи таҳлил қилганда, айнан шу жараёнга тегишли ахборотларни олиш тақозо килинади.

Иқтисодий тахлилда қўлланиладиган маълумотлар ва ахборотларни бир-биридан фарқламоқ лозим.

Маълумотлар деганда содир булган ҳодиса ва жараёнларни узида ифода этган бирламчи ҳужжатлар ва бошқа воситаларда акс этиладиган рақамлар, белгилар, хабарлар тушинилади. Масалан, 15 киши бир ой ишлади деган маълумот табелда, 2 киши касаллик варақасида, шунча маҳсулот сотилди деган маълумот счет-фактурада, қанча пул утказилганлиги туғрисидаги маълумот тўлов-буюртмасида ифодаланади. Буларнинг ҳаммаси у ёки бу ижтимоий-иқтисодий жараёнлар туғрисида аниқ маълумотлар беради.

Ахборотлар деганда, юқорида таъкидланганидек, шу маълумотларни жамлаш, уларни ишлаш орқали маълум тизимга келтириш натижасида ҳосил булган, ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ифода этадиган маълумотлар мажмуи тушинилади. Иқтисодий тахлилда асосан ахборотлардан кенгроқ фойдаланилади.

Баъзан тахлилни чуқурлаштириш, аниқлиқ киритиш учун бевосита бирламчи маълумотлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Ахборотлар қаерда ифодаланишига қараб учга булинади: оғзаки, хужжатларда ва машинада.

Оғзаки ахборотлар купинча тезкор ҳисобда қўлланилади. У бевосита мулоқот, телефон ва бошқа воситалар орқали берилиши мумкин. Бозор муносабатлари шароитида оғзаки ахборотлар жуда кенг қўлланилади. Бунда ахборот берувчи ва унинг истеъмолчиси уртасида юксак ишонч булиши лозим.

Содир булган иқтисодий жараёнлар ҳужжатларда ифода этилади. Булар энг аввало бухгалтерия хисобида уз ифодасини топади. Ҳар бир жараённинг қонунийлиги айнан шу ва шу каби ҳисобларда, хужжатларда уз тасдиғини топади. Шу жиҳатдан жуда кўп ахборотлар иқтисодий таҳлил учун хужжатлардан олинади. Ҳар бир ҳужжат қонуний кучга эга бўлиши керак.

Машиналарда ифода этилган ахборотлар ҳозирги пайтда жуда кенг қулланилмоқда. Зеро, компьютерлар барча ҳисоб-китоб жараёнига кириб бормоқда. Ҳозирги пайтда компьютерлардан бевосита ахборотларни узатишда ҳам фойдаланилмоқда. Масалан, Ўзбекистон «Интернет»га уланиб бутун дунё ахборот тизимига кирди ва улардан бемалол фойдаланилмоқда. Ёки ҳозир банк тизимлари буйича ягона компьютер тармоғи ташкил қилинди. Бу ҳам банклар уртасидаги мулокотни компьютер орқали амалга ошириш имконини туғдиради.

Ахборотларнинг қаерда ифодаланиши буйича таснифи кейинги бетдаги чизмада курсатилган.

Оғзаки ахборотлар уз навбатида қуйидаги гуруҳларга булинади: суровга жавоб тариқасида берилган ахборот, бевосита мулоқотда бериладиган ахборот, маъруза ва нутқлар орқали бериладиган ахборотлар.

Суровга жавоб тариқасида бериладиган ахборотлар купинча раҳбарлар, журналистлар, илмий ходимлар ва бошқа тахлилчиларнинг интервьюлари орқали аниқланади ва олинади. Масалан, тахлилчи иқтисодий ислохотнинг жадал боришини асослаш учун туман хусусийлаштириш ва тадбиркорликни қуллаб-қувватлаш ташкилоти масъулларига баъзи саволлар билан

Ахборотларнинг қаерда ифодаланиши буйича таснифи

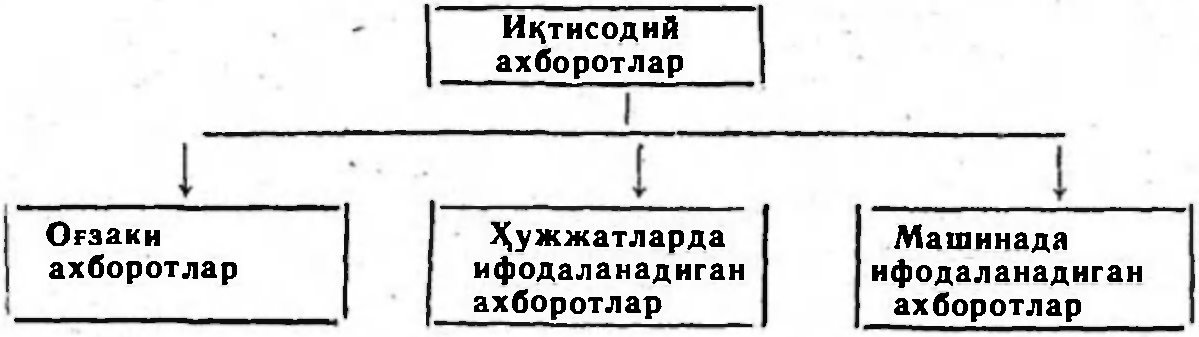

телефон орқали бериладиган ахборотлар кабилар. Буларнинг таснифи қуйидаги чизмада келтирилган.

Оғзаки иқтисодий ахборотлар таснифи

мурожаат қилиб, уларнинг жавоблари асосида ўз хулосаларини янада бойитиши ва чуқурлаштириши мумкин.

Мулоқот пайтида бериладиган ахборотлар ҳам хулоса чиқариш ва маълум қарорлар қабул қилиш учун асос бўлади. Масалан, устоз-шогирд мулоқоти шогирд учун жуда кўп ахборот бериши мумкин. Ёки мутахассисларнинг деҳқонлар билан мулоқотини мисол келтирайлик. Деҳқонларга қачон, қанча уғит бериш, неча марта ҳайдаши, қачон ўриши, қандай ўриши каби кургазмалар ҳам оғзаки мулоқот орқали берилиши мумкин.

Маъруза ва нутқлар орқали ҳам жуда куп маълумотлар берилади. Масалан, Ўзбекистоннинг бошқа ҳамдустлик мамлакатлари ўртасида тутган ўрни, аҳолининг ва маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари каби маълумотлар тингловчиларга тўғри ва аниқ хулоса чиқариш учун жуда зарур маълумотлар булиб ҳисобланиши мумкин. Ёки нотиқнинг бирон-бир соҳада самарадорликни ошириш учун олиб бориладиган ишлар кулами ва натижалари тўғрисидаги маърузаси айнан шу соҳага кирувчи битта корхона раҳбари учун ўзининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилишда асос бўлади.

Жуда кўп ахборотларни радио, телевидения каби оғзаки ахборот воситаларидан ҳам олиш мумкин. Телефонограмма ҳам бевосита оғзаки ахборот воситаси сифатида кенг қўлланилмоқда.

Шундай қилиб, оғзаки ахборотлар ҳозирги пайтда, таҳлил қилиш, маълум хулоса чиқариш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун кенг кўламда қўлланилмоқда. Келажакда эса унинг ривожланиши, кўлланилиш доирасининг кенгайиши, бошқарув учун асос булиши шак-шубҳасиздир.

Ҳужжатларда ифодаланадиган ахборотлар ҳозирги шароитда иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган асосий ахборотлардир. Таъкидланганидек, содир бўлган, булаётган ва буладиган иқтисодий жараёнлар, энг аввало, хужжатларда ифодаланади. Бу хужжатлар мулкдор, давлат, иш берувчи ва соҳибкорнинг манфаатини, ҳақ-ҳуқуқини ифода этиш билан бирга, уларни ҳимоялайди ҳам. Масалан, иш берувчи соҳибкорга қанча ишлаганига қараб иш ҳақи тўлайди. Мулкдор ўз мулкини бир кишига хатлаб ижарага берган бўлса, ижара-

чи шу мулкни сон ва сифат жиҳатидан сақланиши учун жавобгар ва х. к.

Демак, ижтимоий-иқтисодий ҳаётимизда ҳужжатларда ифода этилган ахборотларнинг аҳамияти беқиёс. Ҳужжатлар ҳам жуда куп, улар турли-туман. Бу ҳақда бухгалтерия ҳисоби фанида тулиқ маълумотлар берилади.

Иқтисодий таҳлилда ҳужжатларнинг жамланган қисмларидан фойдаланилади. Улар кўпинча бухгалтерия, статистик ва тезкор ҳисоб-китобларда ифодаланади. Иқтисодий жараёнларни акс эттирадиган ҳужжатларда ифодаланадиган бирламчи ахборотлар асосан корхона режасида, бухгалтерия, статистик ва тезкор ҳисоб ва ҳисоботларда ўз аксини топади. Бу қуйидаги чизмада ифодаланган.

Ҳужжатларда ифодаланган иқтисодий ахборотларнинг таснифи

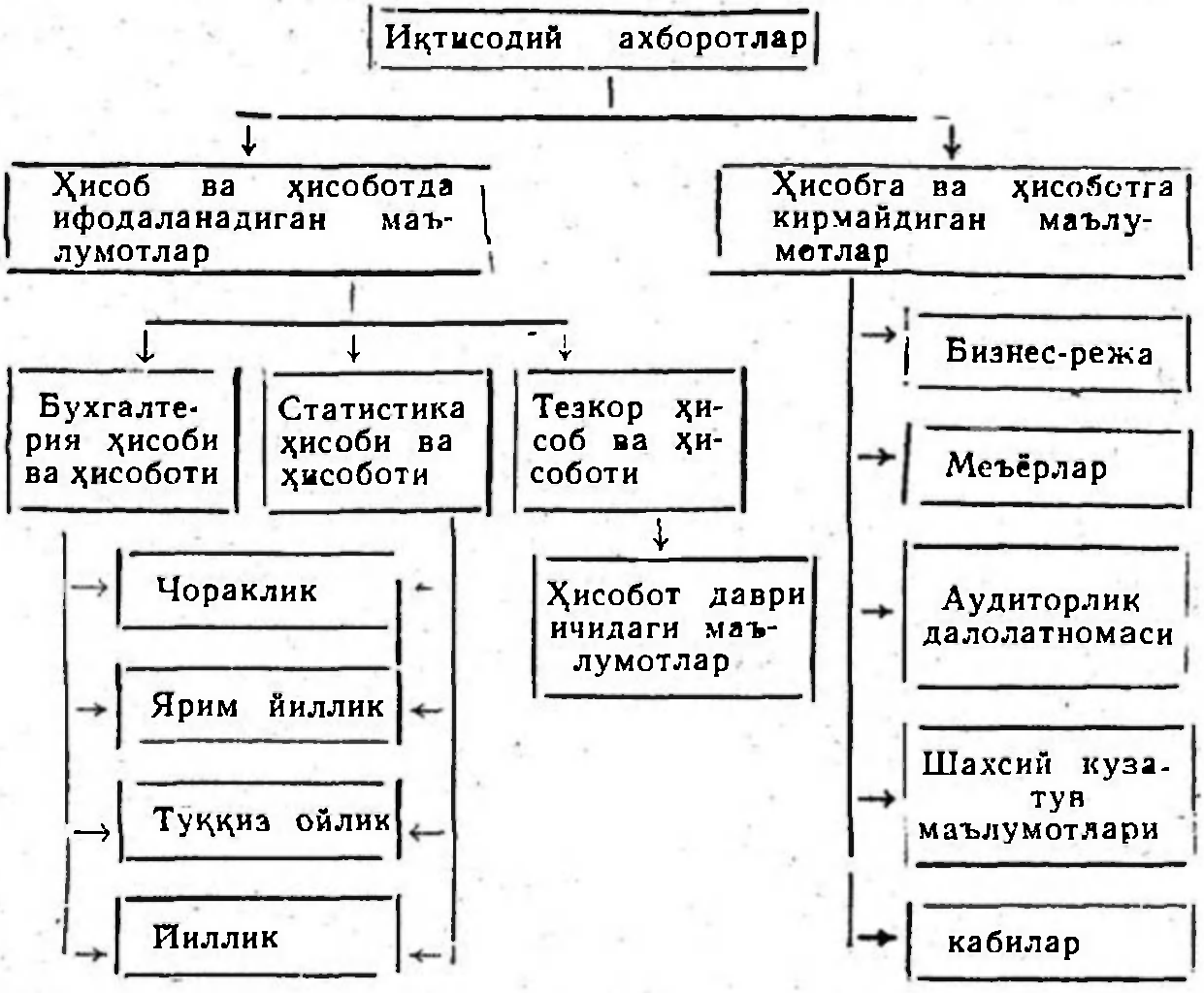

Ҳозирги пайтда ҳисоб-китоб ишлари аксарият ҳолларда бевосита компьютерлар ва бошқа ҳисоблаш машиналарида бажарилмоқда. Баъзи жойларда эса ушбу ишнинг аксарият қисми ҳамон қул кучи билан анъанавий тарзда амалга оширилмоқда. Шу жиҳатдан машиналаштириш даражаси буйича ахборотлар икки гуруҳга булинади: машиналаштирилган ва ярим машиналаштирилган.

Машиналаштирилган ахборотлар асосан перфокарталарда, перфотасмаларда, магнит тасмаларида, дискларда, дискетларда, бевосита компьютер файллари кабиларда акс эттирилади.

Ярим машиналаштирилган ахборотларнинг бир қисми ҳисоблаш машиналарида ва бир қисми анъанавий тарзда қулда бажарилган тегишли ҳисоб ва ҳисоботларда ифодаланади. Ушбу ахборотларнинг ҳаммаси иқтисодиётни бошқариш ва тахлил қилиш учун асосий ахборот берувчи маълумот булиб ҳисобланади. Буларнинг таснифи қуйидаги чизмада келтирилган.

Ахборотларнинг машиналаштириш даражаси буйича таснифи

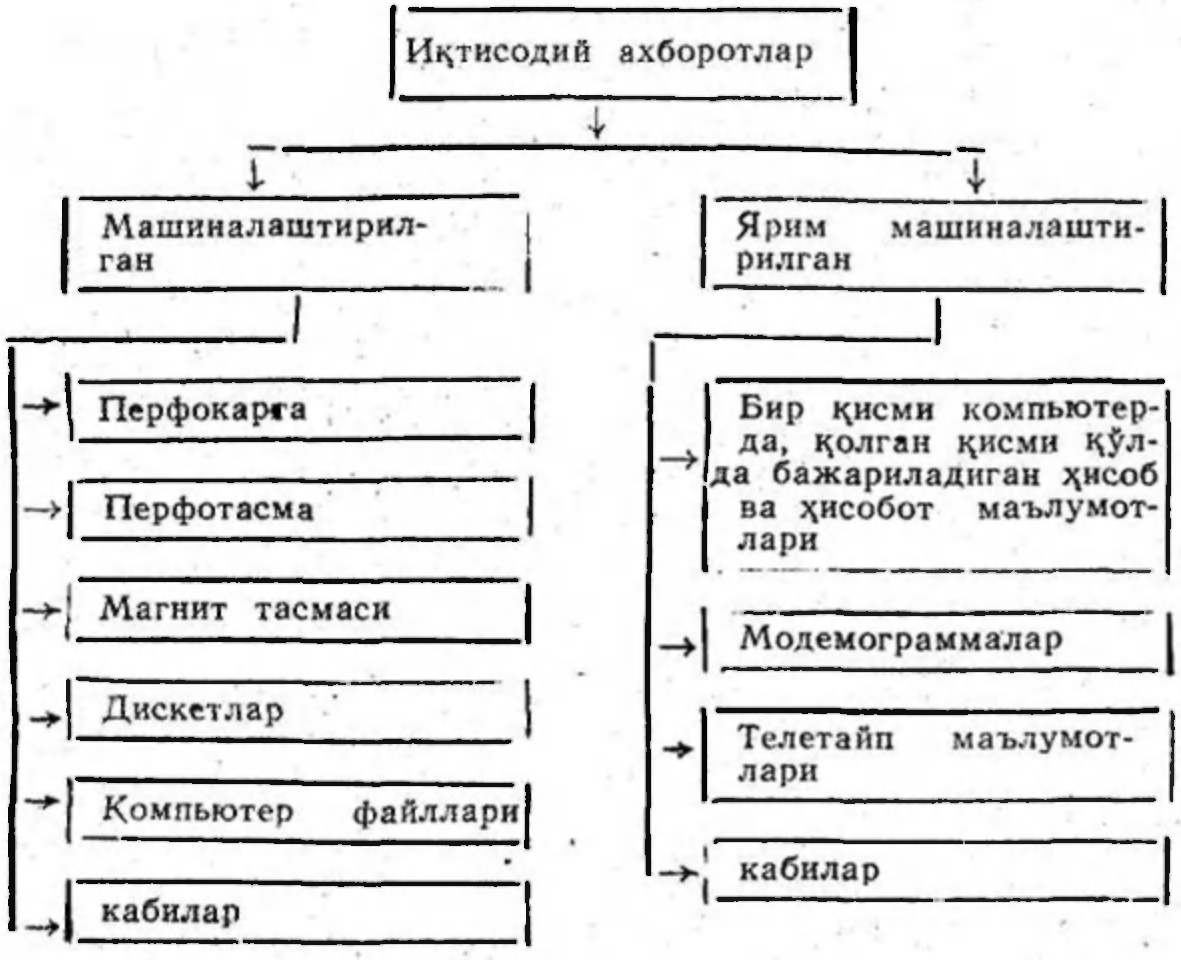

IX БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИ ТАШКИЛЛАШТИРИШ

IX.1. Иқтисодий таҳлил кимга керак?

Иқтисодиётни эркинлаштириш жараёни, бозор механизмининг такомиллашиши, ислоҳотларнинг тобора чуқурлашиб бориши ҳар бир иқтисодий жараённи чуқур таҳлил қилишни тақозо қилмоқда. Чунки мулкдор иқтисодий жараёнда асосий субъект сифатида иштирок этади. У ўз мулкининг кўпайишидан, кўпроқ фойда олишидан манфаатдор. Бу учун тадбиркорлик, изчиллик, зийраклик ва ақл билан иш кўриш лозим. Ўз навбатида мулкининг ҳолати, ишлатилиши ва сақланишини таҳлил қилишни тақозо этади. Демак, иқтисодий таҳлил энг аввало мулкдор учун керак экан.

Мулкдор ўз мулкини ишлатиш учун турли корхоналарга эга бўлиши мумкин. Бу эса бошқа кишиларни, мутахассисларни, ходимларни ёллашига тўғри келади. Улар меҳнат жамоасини ташкил қилади. Корхонанинг яхши, самарали ишлаши меҳнат жамоасининг фаровонлигини таъминлайди. Меҳнат жамоаси ўзи ишлаётган корхона хўжалик фаолиятини мунтазам таҳлил қилиб боришни тақозо қилади. Демак, иқтисодий таҳлил бевосита меҳнат жамоаси учун ҳам керак экан.

Ҳар бир корхонанинг хўжалик фаолияти натижасидан давлат ҳам манфаатдор. Чунки ҳар бир корхона ўз мулкидан, қилган обороти ва олган фойдасидан солиқ тўлайди. Шу туфайли давлат номидан солиқ идоралари ҳам корхона фаолиятини чуқур таҳлил қилиб боришдан манфаатдор. Демак, иқтисодий таҳлил солиқ идоралари ходимлари учун ҳам керак экан.

Кўриниб турибдики, иқтисодий жараённинг, яъни корхона ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти натижасидан ким манфаатдор бўлса, у мазкур

субъект фаолиятини ўрганишга, таҳлил қилишга қизиқади. Шундай қилиб иқтисодий таҳлил инвесторларга, ҳамкорларга, бирлашмаларга, уюшмаларга, суғурта, банк, молия идораларига ҳам керак экан.

IX.2. Иқтисодий таҳлил билан ким шуғулланади?

Одатда кимга нима керак бўлса, уша шу иш билан шуғулланади. Аммо ҳар бир корхонада махсус мутасадди шахслар борки, уларга хўжаликни бошқаришда у ёки бу соҳа топширилган булади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлил билан корхонадаги деярли ҳамма мутахассислар шуғулланади. Аммо ҳаммаси ҳам корхона тўғрисида жамланган батафсил ахборотга эга эмас. Ҳамма узи бажараётган у ёки бу соҳа буйича ахборотга эга. Шу жиҳатдан ҳамма узининг соҳасини мунтазам таҳлил қилиб боради.

Лекин шуни эътироф этиш керакки, хужалик фаолияти туғрисида бутун жараённи узида жамлаган ахборотлар бухгалтерияда тупланади ва қайта ишланади. Шу туфайли корхонанинг комплекс иқтисодий таҳлили билан бухгалтерия ходимлари, бевосита бош бухгалтерлар шуғулланадилар. Чунки унда корхонанинг хужалик фаолиятини ифодаловчи барча курсаткичлари мавжуд. Улар молиявий ҳисоботларда уз аксини топган.

Иқтисодий таҳлил учун асосий маълумот манбаи булиб молиявий ҳисоботда ифода этилган курсаткичлар ҳисобланади. Уларнинг комплекс таҳлили билан бош бухгалтер шуғулланади. Аммо алоҳида соҳалари бўйича таҳлил кимга керак бўлса, ушалар шуғулланадилар. Таҳлил таҳлил қилиш учун эмас, балки керак соҳани ўрганиш учун қилинади. Демак кимга нима керак булса, у шу соҳани таҳлил қилиш билан шуғулланар экан.

IX.3. Иқтисодий таҳлилда ўрганиладиган кўрсаткичлар

Корхоналар хужалик фаолиятини чуқур ўрганиш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланади. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

корхоналарнинг ташкилий-техник ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар;

ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ кўрсаткичлар;

молиявий натижалар билан боғлиқ курсаткичлар;

корхонанинг иқтисодий салоҳияти (потенциали) билан боғлиқ кўрсаткичлар;

корхонанинг молиявий салоҳияти (потенциали) билан боғлиқ курсаткичлар;

корхонанинг тўловга қодирлик даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар;

корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

корхонанинг мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

корхонанинг иқтисодий ночорлиги билан боғлиқ курсаткичлар;

корхонанинг фаоллигини ифодаловчи курсаткичлар.

Корхонанинг ташкилий-техник ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларга унинг ташкилий ҳолатини, техник таъминот даражасини ва ишлаб чиқариш жараёнининг технологик ҳолатини ифодаловчи курсаткичлар киради. Буларнинг тасвири қуйидаги чизмада уз аксини топган.

Корхонанинг ташкилий-техник ҳолатини ифодаловчи курсаткичлар

Корхонанинг маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариши ва сотиши билан боғлиқ курсаткичлари ҳам таҳлилда муҳим урин эгаллайди. Буларга маҳсулотни (иш, хизматни) ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ

кўрсаткичлар тизими киради. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ курсаткичларга ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми (натурал миқдори ва қийматида), товар маҳсулоти кабилар киради. Ҳозирги эркин иқтисодиёт шароитида маҳсулотни (иш, хизматни) ишлаб чиқариш масаланинг бир томони. Энг асосийси уларни сотишдир. Шу туфайли иқтисодий таҳлилда маҳсулотни (иш, хизматни) сотиш ҳажми муҳим аҳамиятга эга. Кўпгина ҳисоботларда фақат сотилган маҳсулот ҳажми курсатилади, холос. Ушбу кўрсаткичлар тизими қуйидаги чизмада ифода этилган.

Маҳсулотни (иш, хизматни) ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ кўрсаткичлар

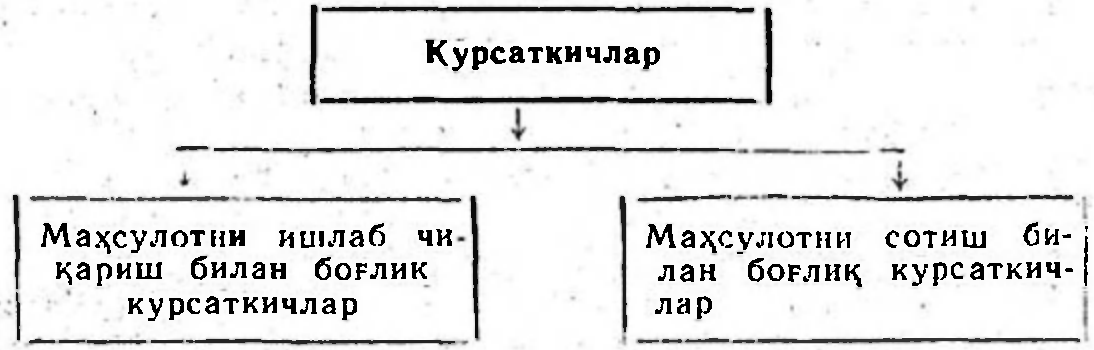

Молиявий натижалар билан боғлиқ кўрсаткичлар иқтисодий таҳлилда ўрганиладиган асосий курсаткичлардир. Булар таркибига даромадлар, харажатлар, фойда ва рентабеллик билан боғлиқ кўрсаткичлар киради. Ўз навбатида даромадларнинг ҳам бир қанча турлари бор. Худди шундай харажатлар, фойда ва рентабеллик курсаткичлари ҳам турлича. Қайси курсаткични қуллаш таҳлилнинг қайси соҳани ўрганишига ва нима мақсадда амалга оширилишига боғлиқ. Ушбу кўрсаткичлар боғлиқлиги кейинги бетдаги чизмада ифода этилган.

Даромадларни ифодаловчи курсаткичларга ялпи даромад, асосий фаолиятдаи олинадиган даромад, молиявий фаолият даромади, тасодифий даромад каби кўрсаткичлар киради. Харажатларнинг ҳам бир қанча турлари бор. Бу харажатлар тўғрисидаги Низомда ўз аксини топган. Фойда ва рентабеллик курсаткичлари ҳам турлича. Масалан, активлар таҳлил қилинса активлар рентабеллиги, харажатлар самарадорлиги таҳлил қилинса харажатлар рентабеллиги, меҳнат кўрсаткич-

лари таҳлил қилинса меҳнат рентабеллиги каби кўрсаткичлар аниқланади.

Молиявий натижалар билан боғлиқ курсаткичлар тизими

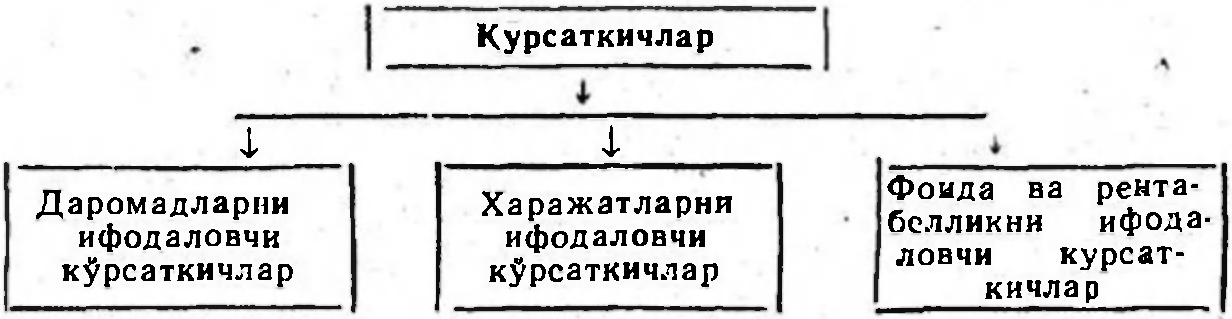

Корхонанинг иқтиеодий салоҳияти (потенциали) билан боғлиқ кўрсаткичлар ҳам иқтисодий таҳлилда кенг қулланиладиган муҳим кўрсаткичлардир. Ушбу кўрсаткичларнинг ҳажми корхонанинг молиявий хўжалик фаолияти тўғрисида батафсил маълумот беради. Ушбу гуруҳ курсаткичларга асосий воситалар, айланма маблағлар, номоддий фаоллар (активлар) ва меҳнат (потенциали) салоҳияти билан боғлиқ курсаткичлар киради. Ҳар бир гуруҳ кўрсаткичлар ўз навбатида бир қанча кўрсаткичларни ўз ичига олади. Уларнинг қисқача чизмаси қуйидагича ифода этилган.

Корхонанинг иқтисодий салоҳияти билан боғлиқ курсаткичлар

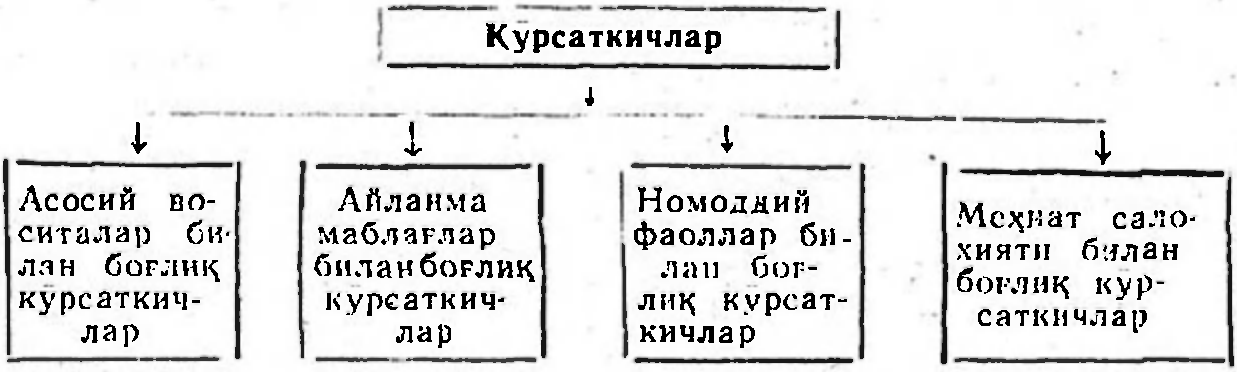

Корхонанинг молиявий салоҳияти (потенциали) билан боғлиқ кўрсаткичлар ҳам иқтисодий таҳлилнинг молиявий-хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш булимидаги муҳим кўрсаткичлардан биридир. Чунки улар билан боғлиқ курсаткичлар корхона молиявий манбасининг таркиби, унинг ҳолати ва самарали ишлатилишини ифодалайди. Мазкур гуруҳга корхонанинг ўз маблағлари ва унга тенглаштирилган маблағлар ҳамда чет-

дан жалб қилинган узоқ ва қисқа муддатли маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар киради. Ушбу маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар ҳам асосан бухгалтерия балансининг пассив қисмида кўрсатилади. Уларнинг таҳлили мазкур ҳужжатга ва молиявий ҳисоботнинг бошқа турларига асосан амалга оширилади. Мазкур кўрсаткичлар тизими қуйидаги чизмада ифодаланган.

Корхонаннг молиявий салоҳияти (потенциали) билан боғлиқ кўрсаткичлар тизими

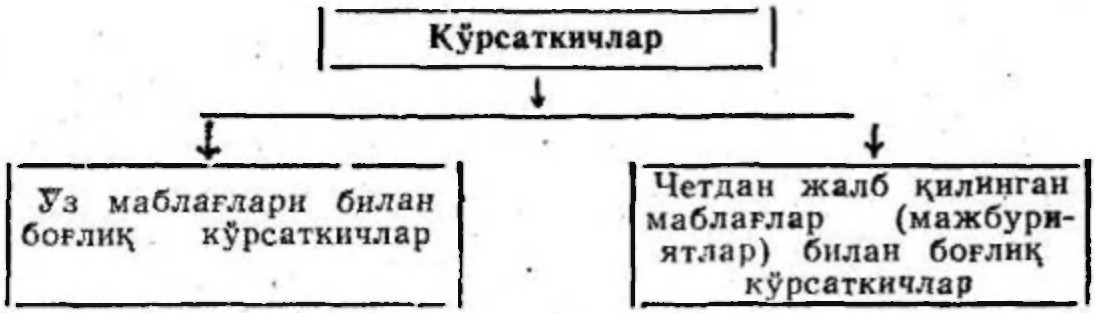

Корхонанинг тўловга қодирлик даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар эркин рақобат шароитида ута муҳим аҳамиятга эга. Ушбу курсаткичлар тизимини таҳлил қилиш орқали ҳамиша корхона банкротлик ҳолатига тушиб қолмаслигининг олдини олишга эришиш мумкин. Ушбу гуруҳ курсаткичларга корхона балансининг ликвидлиги билан боғлиқ кўрсаткичлар, кредитни тўлашга қодирлик билан боғлик кўрсаткичлар киради.

Уларнинг қисқартирилган чизмаси кейинги бетда юқорида ифодаланган.

Корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни ўрганиш корхона фаолиятининг қандай ривожланганлигини, бугунги аҳволи қандай ва келажакда қандай булиши мумкинлигини ифодалайди. Ушбу гурух кўрсаткичлар тизими жуда кенг. Улар қуйидаги беш гуруҳга бўлинади:

корхонанинг ўз маблағлари (хусусий капитал) билан боглик кўрсаткичлар;

четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ курсаткичлар;

ҳаракатдаги маблағлар билан боглиқ кўрсаткичлар;

асосий воситалар билан боғлиқ кўрсаткичлар;

айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар.

Уларнинг тузилиши қуйидаги чизмада ўз аксини топган.

Корхонанинг тўловга қодирлик даражасини ифодаловчи курсаткичлар

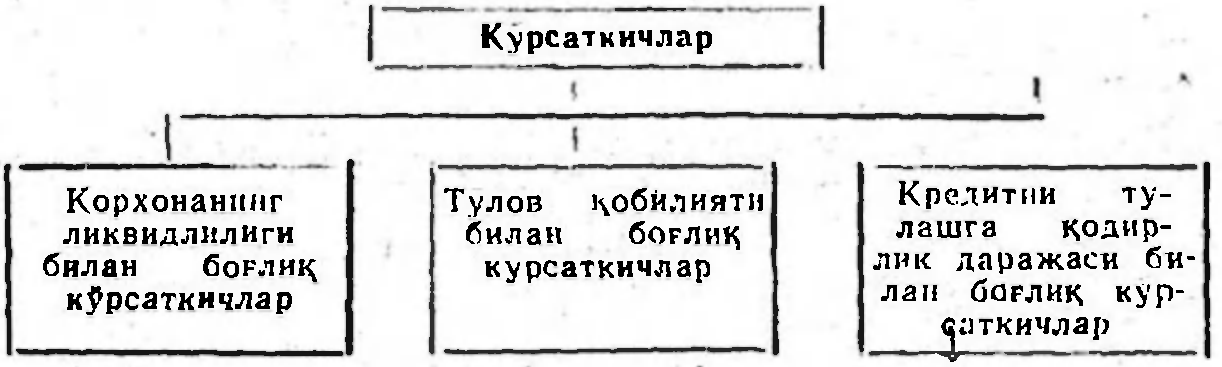

Корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи курсаткичлар тизими

Ушбу гуруҳ курсаткичларнинг ҳар бири яна ўз ичига бир қанча курсаткичларни қамраб олади. Булар ҳақида бизнинг «Корхоналар молиявий салоҳияти (потенциали) таҳлили» (Самарқанд, СамКИ, 1999) мавзусидаги маъруза матнида батафсил ёритилган. Худди шунингдек мазкур масала «Молиявий таҳлил» китобида (Тошкент, «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1999) ҳам куриб чиқилган.

Корхонанинг мустаҳкамлигини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳам иқтисодий таҳлилнинг таркибий қисмидир. Улар ўз мазмуни ва моҳияти жиҳатидан икки гуруҳга бўлинади:

корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлиги билан боғлиқ курсаткичлар;

корхонанинг молиявий мустаҳкамлиги билан боғлиқ курсаткичлар.

Ушбу курсаткичларнинг боғлиқлиги куйидаги чизмада уз аксини топган.

Корхонанинг мустаҳкамлигини ифодаловчи курсаткичлар

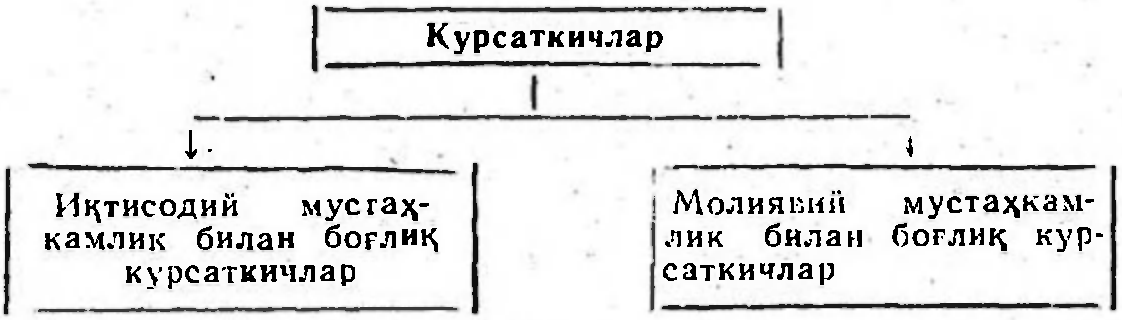

Ушбу курсаткичлар таҳлили ҳам муаллифнинг «Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш усуллари» мавзусидаги маъруза матнида (Самарқанд, СамКИ, 1990) атрофлича ёритилган. Бунда корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини алоҳида-алоҳида амалий маълумотларни қуллаган ҳолда курсатиб берилган.

Корхонанинг иқтисодий ночорлиги билан боғлик кўрсаткичлар ҳам мулкдор ва корхона менежери учун муҳим кўрсаткичлардир. Шу туфайли мазкур гуруҳ курсаткичлар ҳам иқтисодий таҳлилнинг таркибий қисмига айланиб бормоқда. Уларга корхонанинг иқтисодий ночорлигини ифодаловчи ва банкротлик эҳтимолини аниқлайдиган курсаткичлар тизими киради. Уларнинг боғлиқлиги қуйидаги чизмада келтирилган.

Корхонанинг иқтисодий ночорлигини ифодаловчи курсаткичлар

Ушбу гуруҳ кўрсаткичлар таҳлили муаллиф томонидан «Молиявий таҳлил» номли китобда (Тошкент,

«Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1999. 242-244-бетлар) қисман ёритилган.

Иқтисодий таҳлилда қўланиладиган курсаткичлардаи яна бири **корхонанинг фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлардир.** Корхона фаоллигини ифодаловчи курсаткичлар икки йирик гуруҳга булинади: корхонанинг иш фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар ва корхонанинг бозор фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар. Ушбу курсаткичлар уз навбатида унлаб курсаткичларни ўзида жамлаган. Уларнинг қисқартирилган чизмаси қуйидагича ифодаланган.

Корхона фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Корхона иш фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар уз навбатида яна уч гуруҳга булинади:

иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш билан боғлиқ курсаткичлар;

молиявий салоҳиятдан фойдаланиш билан боғлиқ кўрсаткичлар;

корхона фаолияти самарадорлиги билан боғлиқ кўрсаткичлар.

Корхонанинг бозор фаоллигини ифодаловчи курсаткичлар тизими ҳам унинг турли бозордаги иштироки ва ўрнини белгилаш имконини беради:

корхонанинг ишлаб чиқариш воситалари, яъни технология бозоридаги фаоллигини ифодаловчи курсаткичлар;

корхонанинг хом ашё бозоридаги фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

корхонанинг меҳнат бозоридаги фаоллигини ифодаловчи курсаткичлар;

корхонанинг молия ва инвестиция бозоридаги фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар;

корхонанинг халқ истеъмоли ва ишлаб чиқариш истеъмоли бозоридаги фаоллигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Мазкур курсаткичларни баҳолаш ва таҳлил қилиш усуллари ҳам муаллифнинг «Молиявий таҳлил» китоби 244-286 бетларида ёритилган.

IX.4. Иқтисодий таҳлилни амалга ошириш босқичлари

Корхона фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш иқтисодий ишларнинг таркибий қисми сифатида узининг бошланиши ва адоғига эга. Бу жараён бир қанча босқичлардан иборат:

1. Таҳлилни ўтказишнинг мақсадини аниқлаш ва дастурини тузиш;
2. Ижтимоий-иқтисодий ахборотларни тўплаш;
3. Ахборотларни таҳлил мақсади ва вазифасидан келиб чиққан ҳолда қайта ишлаш, тегишли ҳисоб-китобларни амалга ошириш ва жадваллар тузиш;
4. Жадвал маълумотлари асосида дастлабки хулосалар чиқариш;
5. Хулосани чуқурлаштириш мақсадида лозим булган ҳолатларни чуқурроқ ўрганиш учун уларнинг узгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва таъсирини ҳисоблаш;
6. Хўжалик фаолияти ёки ўрганилаётган курсаткичлар ҳақида муфассал хулосага келиш;
7. Корхона хўжалик фаолиятини ёки ўрганилаётган курсаткични яхшилаш йўлларини ишлаб чиқиш ва шу тадбирларни амалиётга тадбиқ этиш.

Мазкур босқичда таҳлилнинг бошланиши ва адоғигача булган жараён курсатилди. Амалда доим фаолият кўрсатувчи корхона булса таҳлил ҳам ҳар бир ҳисобот тузилгандан кейин ва янги даврни бошлашдан олдин узлуксиз, мунтазам равишда ўтказиб турилади. Унда барча босқичлар айнан шу ҳолатда такрорланиши мумкин. Фақат кўрсаткичларнинг рақамлари узгаради. Шу туфайли иқтисодий таҳлилнинг мантиқий кетма-кетлигини таъминлаган ҳолда уни компьютерга киритиш ва таҳлил усулини дастурлаш ҳам мумкин.

Албатта шуни эътироф этиш керакки, таҳлил ишларини дастурлашда ва уни автоматлаштиришда Ўзбекистонда айрим тажрибалар бор. Бу буйича И. О.

Волжин ва В. В. Эргашбаевларнинг «Молиявий таҳлил» (Тошкент, «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1998 йил) китобини мисол келтириш мумкин.

IX.5. Таҳлил натижаларини расмийлаштириш

Одатда таҳлил шунчаки таҳлил қилиш учун эмас, балки корхона хўжалик фаолияти тўғрисида батафсил хулосага келиш ва бошқаришни такомиллаштириш учун қилинади. Чунки таҳлил жараёнида ўрганилган курсаткичлар, қилинган ҳисоб-китоблар корхона хўжалик фаолиятининг у ёки бу жиҳатинигина ифодалайди. Хўжалик фаолияти тўғрисида тулиқ тушунчага эга булиш учун барча курсаткичлар таҳлилини жамлаб, уларни умумлаштириш лозим. Улар умумлашгач, корхона хўжалик фаолиятининг қайси қисмида яхши натижаларга эришилган, қайси қисмида қамчиликларга йул қуйилгани аниқ булади.

Қамчиликка йул қўйилган қисмларга асосий эътиборни қаратиб, келгусида уларни бартараф қилиш йулларини ишлаб чиқиш лозим бўлади. Бу жараён иқтисодий таҳлилнинг пировард натижаси ва асосий мақсадидир.

Иқтисодий таҳлил натижаларини расмийлаштириш таҳлилнинг муҳим босқичи булиб ҳисобланади. Бунда барча ҳисоб-китоблар асосида таҳлилий жадваллар тузилади. Мазкур жадваллар корхона хўжалик фаолиятини тулиқ ифода этиши лозим. Шунингдек, жадваллар битта корхонада ҳар сафар, корхонанинг бўлинмаларида бир вақтнинг ўзида келишилган ягона шаклда тузилиши лозим. Бундай ёндашув кўрсаткичларни бир-бири билан солиштириш ва умумлаштириш имконини беради.

Жадваллар, одатда, эгаси ва кесимига эга. Унинг эгасида асосан курсаткичларнинг номи, кесимида эса қайси даврда амалга оширилаётганлиги, уларнинг фарқи, узгариш суръатлари каби ифодалар курсатилади.

Жадваллар натижа ўзгаришига таъсирни ҳисоблаш жараёнида ҳам тузилади. Бу ҳолда жадвалнинг эгасида таъсир қилувчи омиллар билан бирга натижа курсаткичининг номи ифодаланади. Унинг кесимида эса қайси давр натижалари таҳлил қилинаётганлиги, шу даврда юз берган ўзгаришлар ва уларга таъсир

қилувчи омилларни аниқлаш учун ҳисоб-китоб қилинадиган усулларнинг алоқадорлиги кўрсатилади.

Ҳозирги пайтда ҳисоб-китоб ишлари асосан компьютерларда амалга оширилмоқда. Шу туфайли таҳлилда бажарилган ҳисоб-китоб натижалари жадваллар билан биргаликда турли чизмалар ва диаграммаларда ҳам ифода этилмоқда. Бу эса корхона хўжалик фаолиятидаги ўзгаришларии жуда тез илғаш имконини беради. Мазкур усуллар иқтисодий таҳлилнинг у ёки бу жиҳатини аниқлашда қўлланилади. Масалан, чизмалар (графиклар) курсаткичларининг динамикасини ифодалашда жуда қулай. Корхона хўжалик фаолиятидаги таркибий тузилмалар, уларнинг узгариши диаграммаларда ифодаланиши мақсадга мувофиқ булади.

Чизма ва диаграммаларнинг қулайлиги шундаки, у корхона хўжалик фаолияти натижасини ҳар қандай киши учун ҳам тез ва тушунарли тарзда ифода этади. Масалан, корхонада бешта булинма булса, утган йилга нисбатан бирорта курсаткичнинг усишини устунли диаграмма қилинса, энг юқори натижага эришганлиги энг баланд устун сифатида яққол куриниб туради. Бу ҳар бир бўлинма ходимларининг ақлий-руҳий кайфиятига ҳам таъсир қилади. Энг юқори устунга эришган булинма ходимларида фахрланиш, мағрурлик ҳисси туғилса, энг паст устунга эга булган булинма ходимларида ўз жамоаси учун изтироб ҳисси булиши мумкин. Униси ҳам, буниси ҳам курсаткичларни яхшилаш учун курашиш туйғусини уйғотиши табиий. Бу ички омиллар ута муҳим, ортиқча маблағ талаб қилмайдиган, аммо корхона хўжалик фаолиятига ижобий таъсир қилиб, уни яхшилайдиган омиллардир.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши, ислоҳотларнинг чуқурлашуви корхоналар уртасида эркин рақобат муҳитини туғдирмоқда. Бу уз навбатида корхона хўжалик фаолиятининг кундалик натижаларини тезкор тарзда урганиб боришни тақоэо қилади. Бу ҳам ҳисоб-китобларга компьютерларни қўллаш натижасида анча осонлашади. Ҳар иш кунининг охиргисида хўжалик фаолиятининг бир кунлик натижаси қандай булганлигини аниқлаш мумкин. Бу эса ютуқ ва камчиликларни жуда тез англаш, ютуқларни купайтириш, камчиликларни бартараф қилишга асос булади. Таҳлилнинг

ушбу шаклн бошқарувни ҳам тезкор равишда амалга оширнш имконини беради.

Кунлик натижалар ҳар куни жамланиб борилса ҳисобот даврининг хоҳлаган кунида қандай натижага эришганлигини билиб олиш мумкин. Масалан, бир ойнинг уч олтинчи куни қандай натижага эришганлигини кунлик хисоботни жамлаб бориш орқали аниқлаш мумкин. Шу, 16-куни қандай натижага эришдик ва утган 16 кун мобайнида эришган умумий аҳволимиз қандай, деган хулосани чиқариш учун ҳам тегишли ахборот мазкур компьютерда мавжуд булади.

Агар корхонанинг барча булинмаларида компьютерлар урнатилган ва улар ягона сетга уланган бўлса, бошқарищда янги усулни, яъни қоғозсиз ва жонли мулоқотсиз бошқариш усулини жорий қилиш мумкин. Корхона менежери ҳар бир булинмадан тегишли ахборотларни олиб, бир жойда умумлаштиради ва хулоса чиқаради. Хулоса натижасида ишлаб чиқилган чора-тадбирлар ва тегишли топшириқларни ҳам компьютер орқали сет билан жунатиш мумкин. Бу мутахассис ва булинма раҳбарларининг турли мажлисларга, йиғилишларга кетадиган вақтини ҳам тежайди.

Ҳисобот даври тугагач, таҳлил натижаси тезкор жадвалларда, чизмаларда, турли диаграммаларда қоғозга чиқарилади ва мутахассислар томонидан ёзма равишда хулоса ёзилади. Хулосада барча эришилган ютуқлар билан бирга йул қуйилган камчиликлар, уларнинг сабаблари ва қандай оқибатга олиб келганлиги кўрсатилади. Айниқса йул қуйилган камчиликларда ким айбдорлиги очиқ-ойдин курсатилиши лозим. Чунки бу тадбир келажакда мазкур шахснинг шу камчиликка йул қўймаслигини таъминлайди.

Иқтисодий таҳлилнинг натижалари буйича тузилган барча ахборотлар, ёзма хулосалар жамланиб корхона раҳбарига, мулкдорга топширилади. Раҳбар таҳлил натижасига асосан бошқарув қарорларини қабул қилади.

Агар корхона йирик бўлса, бошқарув қарорларини қабул қилишда «Фикрлар ҳужуми» усулидан ҳам фойдаланиши мумкин. Бу учун мазкур корхонада ижодий гуруҳ ташкил қилинган бўлиши лозим. Мазкур ижодий гуруҳнинг вазифаси корхона хужалик фаолнятини

яхшилашга қаратилган бўлади. Мазкур масала «Функционал қиймат таҳлили» бўлимида атрофлича ёритилган.

Иқтисодий таҳлил натижалари бошқарув билан бирга аудиторларнинг хулоса чиқариши учун ҳам асос бўлиб хизмат қилади.

X. БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ ТУРЛАРИ ВА ШАКЛЛАРИ

X.1. Иқтисодий таҳлил турлари ва шакллари тўғрисида тушунча

Иқтисодий таҳлил мазмун ва моҳияти жиҳатидан турли шаклларга, хилларга эга. Аммо кўпгина иқтисодий адабиётларда улар фарқланмасдан ишлатилади. Ваҳоланки улар мазмун жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

Иқтисодий таҳлилнинг тури, деганда маълум белгилари, хоссалари, вазифаси ва шу кабилар билан умумий бўлган гуруҳлар ёки бир бутунликни ташкил этган яхлит хиллари тушунилади.

Иқтисодий таҳлилнинг шакли, деганда унинг ўзига хос бўлган ташқи кўриниши, сиртқи қиёфаси билан бирга ўзига хос мазмуни, яъни уни амалга ошириш йўллари, усуллари тушунилади.

Иқтисодий таҳлилнинг тури ва шакли мазмун жиҳатидан бир-бирига жуда яқин, чунки уларнинг иккаласи ҳам таҳлил қилувчининг ўз олдига қўйган мақсадини амалга оширишга хизмат қилади. Аммо уларнинг бир-биридан маълум белгилари, шакли ва мазмуни бўйича фарқи бор. Таҳлилнинг тури неча хил бўлишидан қатъи назар, уларда бир-бирига жуда яқин ва ўхшаш усуллардан фойдаланилади. Таҳлилнинг шаклида эса ҳар бирида ўзига хос усуллар мажмуаси қўлланилиши мумкин.

Иқтисодий таҳлилнинг тури унинг белгилари бўйича гуруҳланади. Бу таҳлилга қайси нуқтаи назардан қарашга боғлиқ. Масалан, иқтисодий таҳлил мазмун жиҳатидан қаралса, у глобал, локал ва тематик таҳлилга бўлинади. Буларнинг ҳаммасида бир хил усуллардан фойдаланиш мумкин. Аммо иқтисодий таҳлилнинг

шаклини кўрадиган бўлсак, уни макон ва замон нуқтаи назаридан қараб, унда қулланиладиган узига хос усулларнинг мажмуасидан келиб чиқилади. Масалан, комплекс таҳлилда қўлланиладиган комплекс баҳолаш усуллари функционал қиймат таҳлилида (ФҚТ) қулланилмайди. ФҚТ да қўлланиладиган усуллар омилли таҳлилда қулланилмаслиги мумкин ва х. к.

Х.2. Иқтисодий таҳлил турларининг таснифлаш белгилари

Иқтисодий таҳлил турли белгилари буйича таснифланади. Бу масала турли дарслик ва адабиётларда турлича ёритилган. Кўп адабиётларда 2—3 та, баъзиларида 6-7 та, баъзиларида 8 та белги буйича таснифланади.

Тадқиқотлар натижасида иқтисодий таҳлилнинг турларини таснифлашда қуйидаги белгилардан фойда

Иқтисодий таҳлил турларини таснифлашда қулланиладиган белгилар

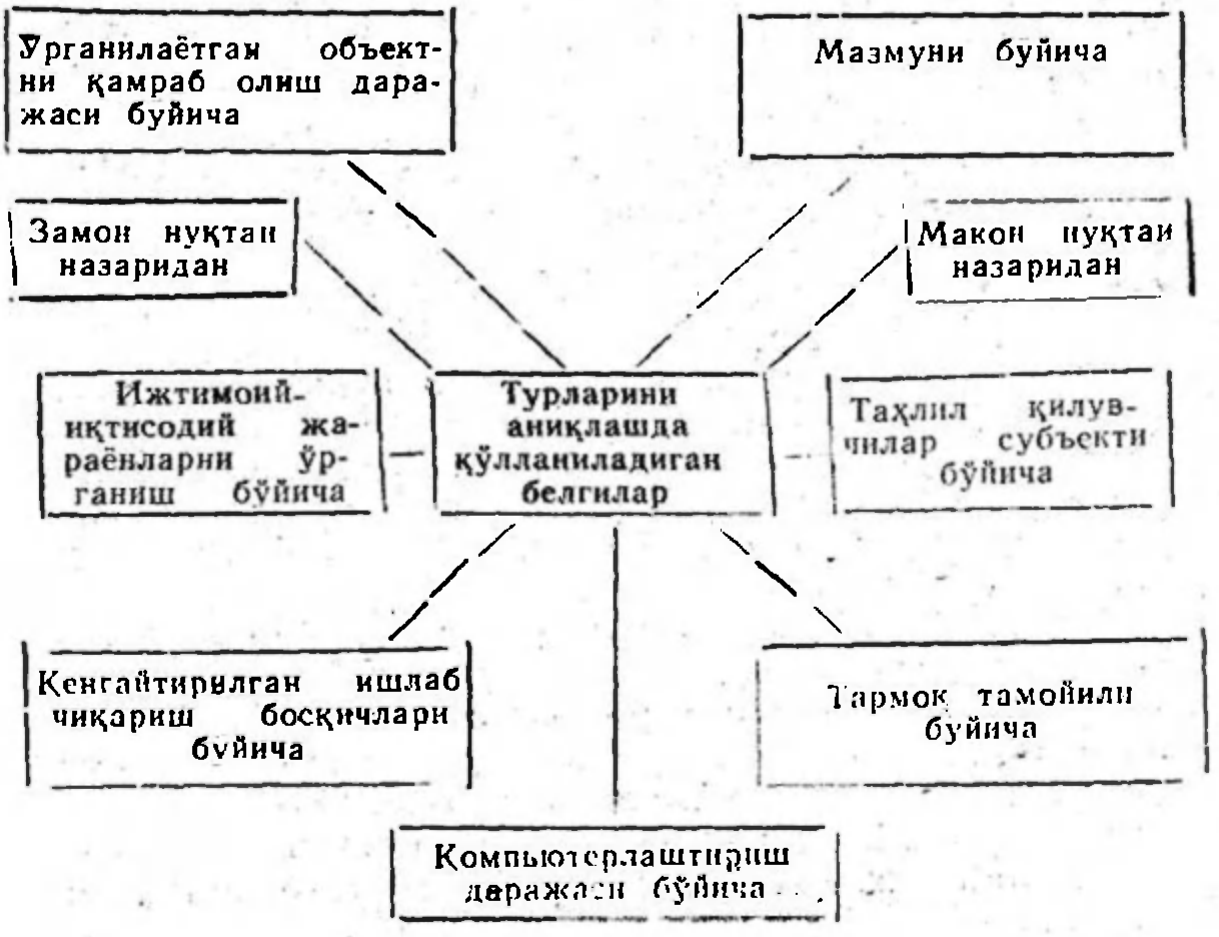

ланиш мақсадга мувофиқ, деган хулосага келинди. Буларга: мазмуни бўйича таснифлаш: макон нуқтаи назаридан қараш; таҳлил қилувчилар (субъекти) буйича; тармоқ тамойили буйича; замон нуқтаи назаридан таснифлаш; ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўрганиш бўйича; кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш босқичлари буйича; компьютерлаштириш даражаси бўйича таснифлаш каби белгилари киради. Бу олдинги бетдаги чизмада келтирилган.

Х.3. Иқтисодий таҳлилни иқтисодий мазмуни буйича таснифлаш

Иқтисодий таҳлил мазмуни бўйича уч гуруҳга бўлинади: глобал, локал ва тематик.

Глобал таҳлил деганда хужалик юритувчи субъектнинг фаолиятини атрофлича, тулиқ, яхлит ҳолда ўрганиш тушунилади.

Локал таҳлил деганда хужалик юритувчи субъект фаолиятининг алоҳида бир таркибий қисмини ўрганиш тушунилади. Мисол тариқасида акциядорлик жамияти хужалик фаолиятини олиш мумкин. Унинг таркибига бош корхона ва олтита шўъба корхоналари киради, деб фараз қиламиз. Ҳаммасининг ҳолатини яхлит ҳолда бир ҳисобот даври мобайнида эришилган натижалари буйича таҳлил қилиш глобал таҳлилга мисол булиши мумкин. Унинг алоҳида булинмаларини таҳлил қилиш локал таҳлилга мисол булса, шу булинма ичида алоҳида бир мавзуни ўрганишга бағишланган таҳлил тематик таҳлилга мисолдир.

Демак, тематик таҳлил деганда хужалик юритувчи субъект фаолиятини алоҳида мавзуси бўйича таҳлил қилиш тушунилади. Бунга акциядорлик жамиятининг бозор фаоллиги, иш фаоллиги, молиявий барқарорлигини ифодаловчи курсаткичлар таҳлили кабиларни мисол келтириш мумкин.

Булар ўртасидаги боғлиқлик кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Иқтисодий таҳлилнинг турлари ва шаклларини таснифлашда унинг алоҳида хиллари шартли равишда олинган. Бунда таснифлаш белгилари ва уларга кирувчи иқтисодий таҳлил турларига таҳлилнинг назарий ва амалий жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда ёндашилган.

Иқтисодий таҳлилнинг мазмунини қамраб олиш бўйича таснифи

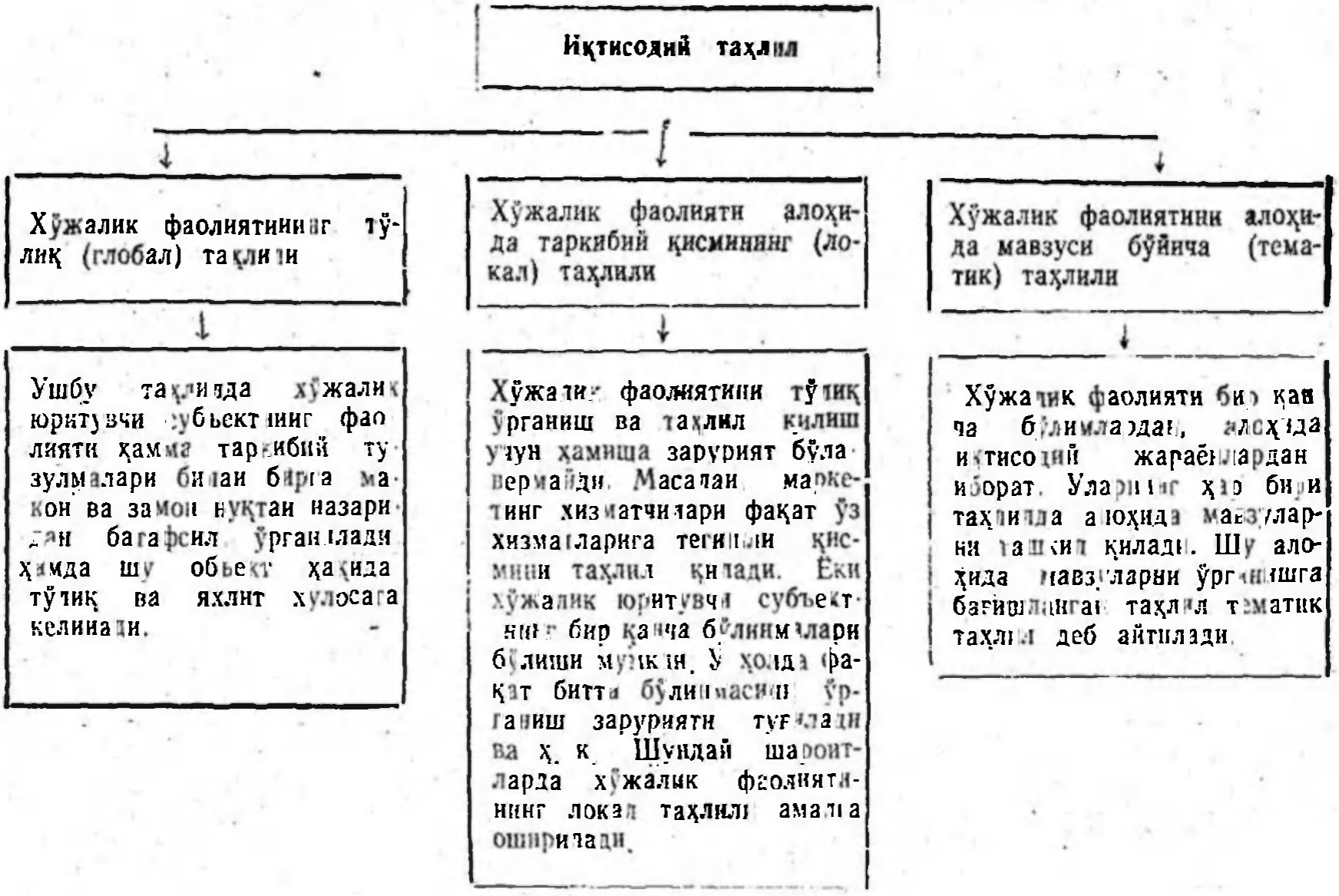

X.4. Иқтисодий таҳлилни замон нуқтаи назаридан таснифлаш

Вақт — бетакрор бойлик. Агар у йўқотилса, қайта тикланмайди. Шу туфайли вақтни йўқотмаслик лозим. Вақтнинг ўтиши билан ишлаб чиқариш жараёни давом этади. Маълум бир даврда натижа ҳисоб-китоб қилинади, жамланади, тегишли камчиликлар ва ютуқлар аниқланади. Муайян вақтда содир бўлган жараённи узлуксиз равишда таҳлил қилиб туриш лозим. Шу жихатдан иқтисодий таҳлил учга бўлинади: тезкор тахлил, жорий таҳлил, истиқбол таҳлили.

Тезкор таҳлил деганда ҳисобот даври давомида, у тугамасдан утказиладиган таҳлил тушунилади. Масалан, ҳисобот даврини бир чорак дейдиган булсак, унинг тамом булишини кутиш учун уч ой керак. Аммо шу муддатда қандай натижага эришиш мумкинлигини аниқлаш учун уша давр ичида тезкор тарзда ҳар куни, ҳар ҳафтада, ҳар ун куниликда, ҳар ойда тахлил қилиб бориш лозим. Бу айнан шу ҳисобот даврида (чорак ичида) амалга оширилгани учун ушбу таҳлил тезкор таҳлил ҳисобланади.

Жорий таҳлил деганда ҳисобот даври тугаши билан бухгалтерия, статистик ва тезкор ҳисобот маълумотлари ва бошқа ахборот манбаларига асосан утказиладиган таҳлил тушунилади. Масалан, ҳисобот даври чорак бўлса, у тугаши билан бухгалтерия, статистик ва тезкор ҳисоботлар тузилади. Ҳамда улар тегишли ташкилотларга (солиқ идорасига, молия, статистик булинмаларга) топширилади, асл нусхаси шу хўжалик юритувчи субъектда қолади. Ана шу ҳисобот маълумотларига асосан ушбу хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти жорий таҳлил қилинади.

Жорий таҳлилнинг қулайлиги шундаки, у маълум бир давр ўтгач барча натижалар жамланган, хўжалик фаолияти натижалари тўғрисидаги маълумотлар қонунийлашган булади. Аммо шу билан биргаликда аниқланган камчиликлар ўтган даврга тегишлилилиги сабабли уни бартараф қилиш учун вақт утган булади. Лекин шу камчиликларга эндиликда йўл қўймаслик учун тегишли чора-тадбирлар қўлланилади.

Истиқбол таҳлили деганда хўжалик юритувчи субъ-

Иқтисодий таҳлилнинг замон нуқтаи назаридан таснифланиши

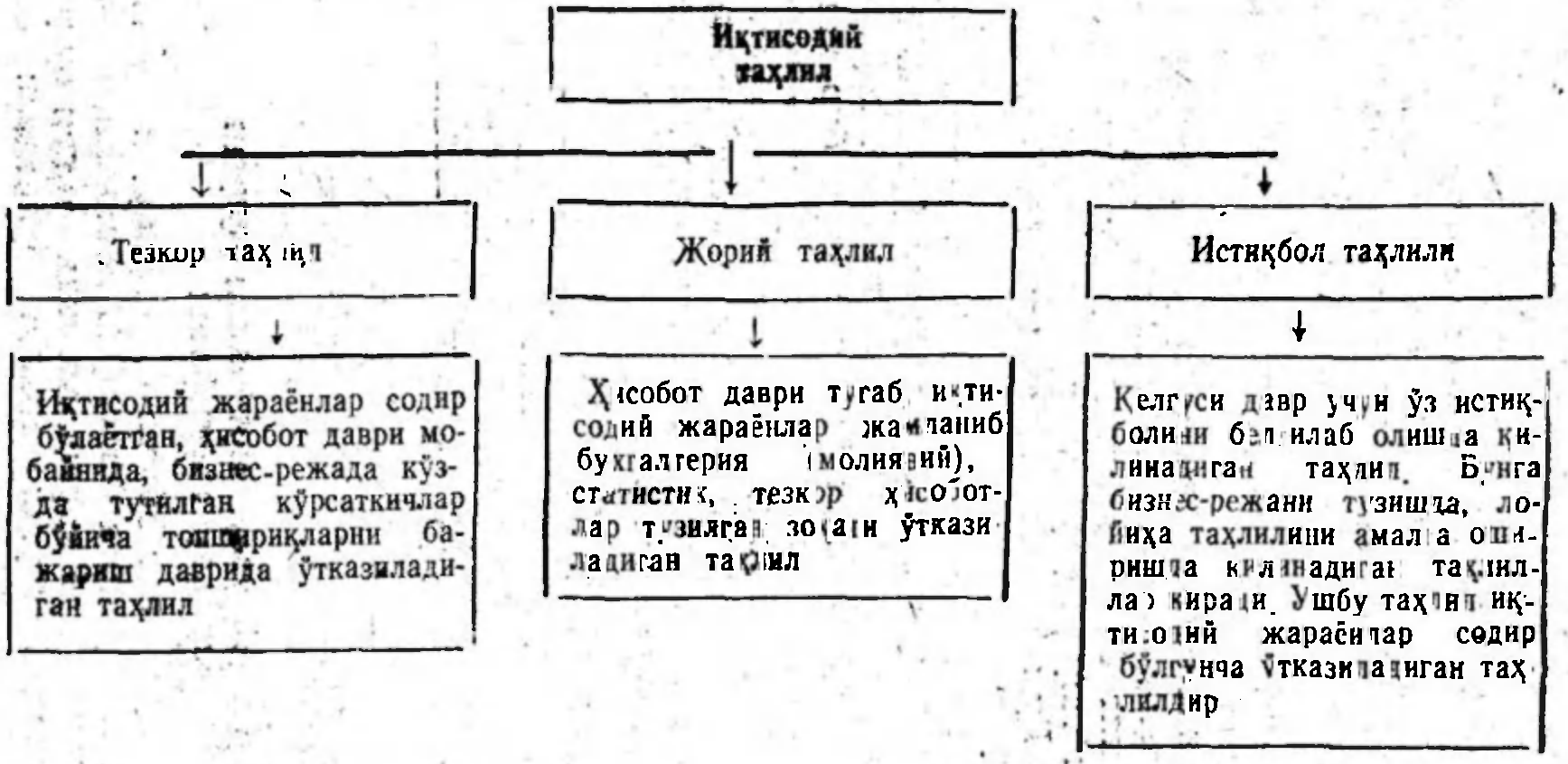

ектнинг келгуси фаолиятини олдиндан ўрганиш, бўладиган жараёнларни олдиндан белгилаш мақсадида амалга оширилади. Масалан, хўжалик юритувчи субъект бизнес-режани тузиш учун уз фаолиятини нима билан якунланиши туғрисида аниқ тушунча ва курсаткичларга эга булиши керак. Бу эса истиқбол таҳлили орқали амалга оширилади. Ҳозирги пайтда уни лойиҳа таҳлили ҳам деб атамоқдалар.

Уларнинг таснифи ва тавсифи олдинги бетдаги чизмада келтирилган.

Олдинги режали иқтисодиёт шароитида ҳам, ҳозирги бозорли иқтисодиёт шароитида жорий таҳлилга жуда катта аҳамият бериб келинмоқда. Бу бежиз эмас, албатта, чунки таҳлил учун ахборотлар тизими шаклланиши лозим. Бу эса ҳисобот даври тугагандан кейин амалга оширилади.

Жаҳон тажрибасида ҳам жорий таҳлилга катта аҳамият берилади, чунки бор нарсани ўрганиш келгуси фаолият учун асос булади. Шу туфайли корхонанинг молиявий ҳисоботини ўрганиш учун бир қанча усулларни ўзига жамлаган «Молиявий таҳлил» шаклланган. Бундай таҳлил бизда ҳам шаклланмоқда.

Ушбу ҳолатлардан келиб чиқиб жорий таҳлил бевосита ҳисобот даврига мослашади. Бунинг шакли қуйидаги чизмада келтирилган.

Х.5. Иқтисодий таҳлилни макон нуқтаи назаридан таснифлаш

Иқтисодий таҳлилнинг объекти - хўжалик юритувчи субъектлардир. Буларга фалсафий жиҳатдан қарайдиган бўлсак, макон деб қараш мумкин. Макон нуқтаи назаридан иқтисодий таҳлил иккига бўлинади: ички ва ташқи.

Ички иқтисодий таҳлил деганда шу хўжалик юритувчи субъект ходимлари томонидан утказнладиган таҳлил тушунилади. Масалан, акциядорлик жамияти хўжалик фаолияти таҳлилини оладиган бўлсақ, фақат шунга дахлдор кишилар томонидан утказнладиган таҳлилдир.

Ташқи иқтисодий таҳлил деганда шу хужалик юритувчи субъект фаолиятини бошқа, ташқи субъектлар томонидан утказнладиган таҳлил тушунилади. Масалан, акциядорлик жамияти хужалик фаолиятини ассоциация, солиқ идоралари, банк ходимлари, статистик ва молия органлари томонидан таҳлил қилиниши мумкин. Бу таҳлил ташқи таҳлилга мисол булади ва улар молиявий ҳисоботларга асосан ажратилади.

Ушбу таҳлилнинг таснифи ва тавсифи қуйидаги чизмада келтирилган.

Иқтисодий таҳлилнинг макон нуқтаи назаридан таснифи

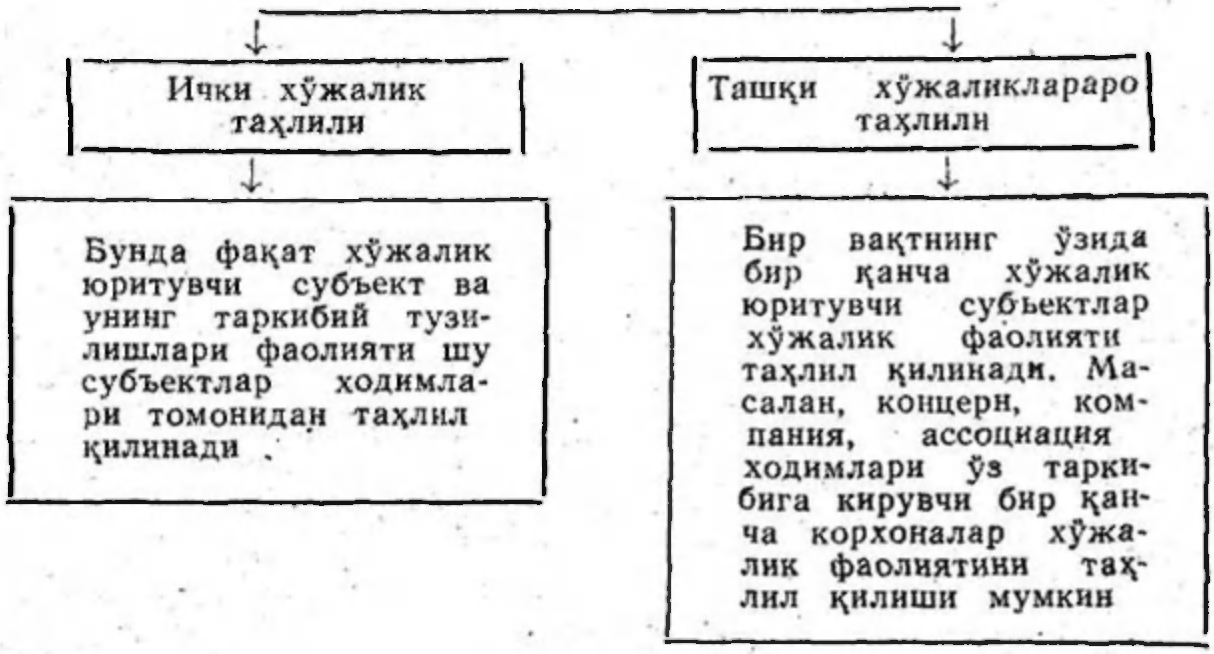

X.6. Иқтисодий таҳлилни таҳлил қилувчи субъектлари буйича таснифлаш

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини жуда куп мутахассислар, мулкдорлар, давлат идоралари ходимлари таҳлил киладилар. Бу кимиингдир кургазмаси ёки буйруғи билан амалга ошмайди, балки объектив зарурият натижаси-

дир. Шу туфайли кимнинг таҳлил қилишига қараб иқтисодиг таҳлил бирқанча турларга булинади. Буларга ижтимоий-иқтисодий таҳлил, аудиторлик таҳлили, молиявий-иқтисодий таҳлил, техник-иқтисодий таҳлил, иқтисодий-статистик, иқтисодий экологик таҳлил, маркетинг таҳлили кабилар киради.

Ушбу гуруҳ таҳлил турлари ва ҳар бирини кимларнинг утказиши мумкинлиги курсатилган чизма қуйида келтирилган.

Иқтисодий таҳлилни таҳлил қилувчилар субъекти буйича таснифлаш

5. Иқтисодий статистик таҳлил	— статистик идоралар ходимлари — меҳнат биржалари ходимлари — кадрлар булими ходимлари
6. Иқтисодий экологик таҳлил	— атрофни мухофаза килувчи ташкилотлар ходимлари — экология хизмати ходимлари — менежерлар
7. Маркетинг таҳлили	— корхонанинг маркетинг хизмати ходимлари — бош бухгалтерлар

Ушбу чизмадан кўриниб турибдики, турли иқтисодий таҳлилни турли касб эгалари, мутахассислар амалга оширар экан. Масалан, ижтимоий-иқтисодий таҳлил билан статистик идоралар, бошқарув идоралари ходимлари, социологик тадқиқотлар лабораториялари, менежерлар, иқтисодчилар, бухгалтерлар шуғулланадилар. Аудиторлик таҳлили билан эса аудиторлар, корхона фаолиятига иқтисодий жиҳатдан ташҳис қуйувчи ходимлар, аудитор фирмалари кабилар шуғулланадилар. Худди шу тарзда бошка таҳлил турлари хам келтирилган.

Ҳозирги шароитда таҳлил турларидан бири маркетинг таҳлилидир. Ҳар бир корхона ушбу таҳлилни амалга ошириши лозим. Чунки бозорни урганмасдан туриб ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ёки иш бошқариш жараёнини амалга ошириб булмайди. Энди товарлар (ишлар, хизматлар) омбор учун эмас, балки бозор учун ишлаб чиқарилади. Бу эса корхона маркетинг хизмати ходимлари, яъни маркетологларнинг маркетинг таҳлилини амалга оширишини такозо қилади. Маркетинг ва бошқа таҳлил турлари билан корхонанинг (фирманинг) бош бухгалтери ҳам шуғулланади.

Қайси тур таҳлил билан кимлар шуғулланиши қисман юқоридаги чизмада келтирилган.

X.7. Иқтисодий таҳлилни тармоқ тамойили бўйича таснифлаш

Бозор муносабатлари шароитида ҳам маълум даражада тармоқлар сақланиб қолади. Шу туфайли иқтисодий таҳлил ҳам мазкур тамойил бўйича таснифланади.

Иқтисодий таҳлил тармоқ тамойили буйича икки гуруҳга бўлинади: алоҳида тармоқлар таҳлили ва тармоқлараро умумий таҳлил.

Алоҳида тармоқлар таҳлили фақат айрим тармоқларгагина тегишли. Улар шу тармоқнинг хусусиятларини узида акс эттиради ва бошқа тармоқларга уларни бевосита қуллаш қийин булади. Масалан, саноат корхоиалари иқтисодий таҳлилини олайлик. Ушбу таҳлилни қишлоқ хужалиги ёки савдо корхоналари хужалик фаолиятини таҳлил қилишга қўллаш қийин ва аксинча.

Тармоқлараро умумий таҳлилни деярли барча тармоқларга у ёки бу хусусиятини инобатга олган ҳолда озгина узгартиришлар билан қўллайвериш мумкин. Масалан, корхонанинг молиявий таҳлилини олайлик. Бу бевосита молиявий ҳисобот маълумотларига асосан утказилади. Молиявий ҳисобот эса Ўзбекистонда деярли барча тармоқ ва соҳа корхоналари учун бир хил қилиб белгиланади. Худди шундай гапларни «Молиявий ҳисоботни иқтисодий уқиш ва таҳлил қилиш» бўйича ҳам айтиш мумкин.

Ушбу гуруҳга кирувчи таҳлил турига «Иқтисодий таҳлил назарияси» ҳам киради. Ушбу фанда барча тур таҳлилнинг методологик ва назарий асоси ёритилган. Макроиқтисодий таҳлилда барча тармоқлар мажмуаси натижалари таҳлил қилинади.

Келтирилган таҳлил таснифи кейинги бетдаги чизмада ифодаланган.

X.8. Иқтисодий таҳлилни кенгайтирилган ишлаб чиқариш босқичлари бўйича таснифлаш

Кенгайтирилган ишлаб чиқариш жамият тараққиётининг асосини ташкил қилади. У туртта босқичдан иборат. Биринчиси моддий ва номоддий неъматлар ишлаб чиқариш булса, иккинчиси унинг тақсимотидир. Учинчи босқич, муомила босқичи ва ниҳоят охирги бос-

Иқтисодий таҳлилнинг тармоқ тамойили буйича таснифи

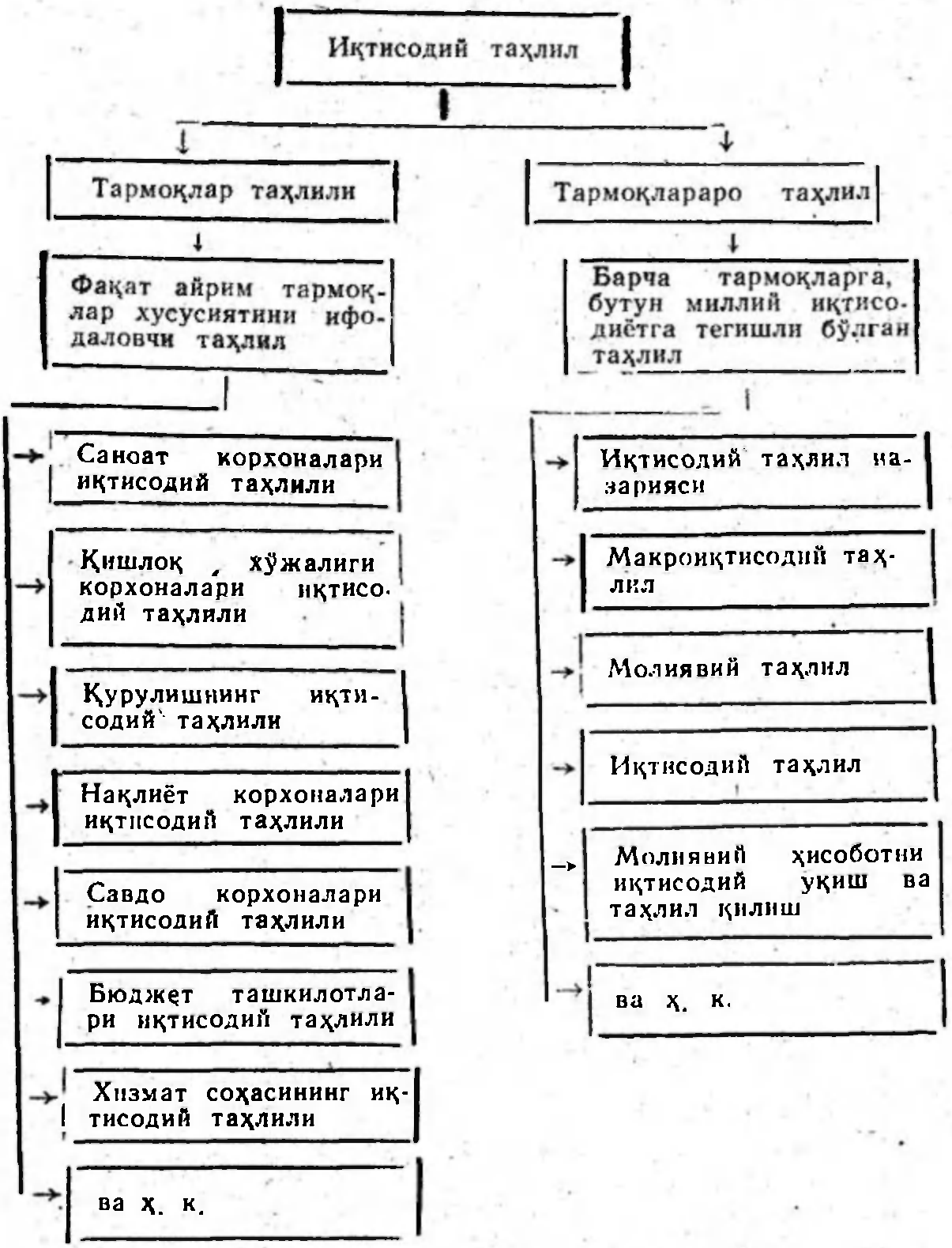

қич истеъмолдир. Ҳамма босқичларда ўзига хослик бор. Шу гуфайли ушбу соҳа буйича ҳам таҳлил турлари мавжуд. Улар ишлаб чиқариш соҳаси таҳлили, тақси-

мот соҳаси таҳлили, муомала соҳаси таҳлили ва истеъмол соҳаси таҳлилидир.

Буларнинг таснифи қуйидаги чизмада келтирилган.

Иқтисодий таҳлилни кенгайтирилган ишлаб чиқариш босқичлари буйича таснифи

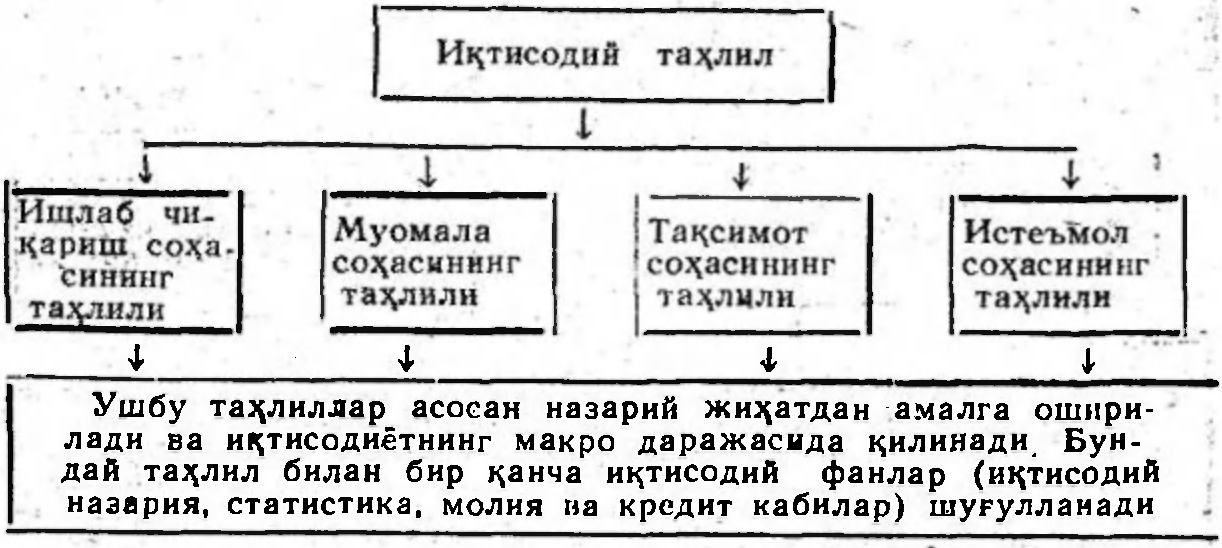

Ушбу таҳлиллар асосан назарий жиҳатдан амалга оширилади ва иқтисодиётнинг макро даражасида қилинади. Бундай таҳлил билан бир қанча иқтисодий фанлар (иқтисодий назария, статистика, молия ва кредит кабилар) шуғулланади

Шуни эътироф этиш керакки, ушбу гуруҳга кирувчи таҳлил турлари алоҳида фан ёки таҳлил тури сифатида уқитилмайди. Амалиётда ҳам бу таҳлиллар алоҳида мавжуд эмас. Аммо ҳар бир босқич таҳлили турли тармоқлар таҳлилида уз ифодасини топади. Масалан, ишлаб чиқариш соҳасининг таҳлили саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш каби ишлаб чиқаришга оид соҳалар таҳлилида уз аксини топган. Муомала соҳасининг таҳлили ҳам савдо корхоналари (улгуржи, чакана) хужалик фаолиятининг таҳлилида уз ифодасини топади. Худди шундай гапларни бошқа соҳалар учун ҳам айтиш мумкин.

X.9. Иқтисодий таҳлилни компьютерлаштириш даражаси буйича таснифлаш

Ҳозирги найтда, айниқса келажакда, таҳлилни компьютерларсиз тассавур қилиш мумкин эмас. Шу туфайли иқтисодий таҳлил мазкур белги буйича ҳам таснифланади ва улар уч гуруҳга бўлинади: одатдагидек, компьютерлаштирилмаган таҳлил, қисман компьютерлаштирилган таҳлил ва тулиқ компьютерлаштирилган таҳлил.

Одатдагидек, компьютерлаштирилмаган таҳлилга ҳозирги анъанавий таҳлилни мисол қилиш мумкин. Бу таҳлил бухгалтерия, статистик, тезкор ҳисоб ва ҳисоботлар маълумотларига асосан, анъанавий ҳисоблаш машиналари орқали амалга оширилади.

Қисман компьютерлаштирилган таҳлилга ярим компьютерлаштирилган ёки айрим қисмлари компьютерларда, қолган қисмлари одатдагидек ҳисоб-китобларда амалга ошириладиган таҳлил киради. Масалан, хужалк фаолиятининг айрим қисмлари ҳисоби компьютерларда амалга ошириладиган булса, шу соҳа таҳлили ҳам компьютерлар ёрдамида амалга оширилади. Ҳозирги пайтларда кўпгина фирмаларнинг иш ҳақини ҳисоблаш комльютерлаштирилган. Қолган қисми эса одатдагидек анъанавий тарзда амалга оширилади.

Ушбу гуруҳ таҳлили қуйидаги чизмада уз аксини топган.

Иқтисодий тахлилнинг компьютерлаштириш даражаси буйича таснифи

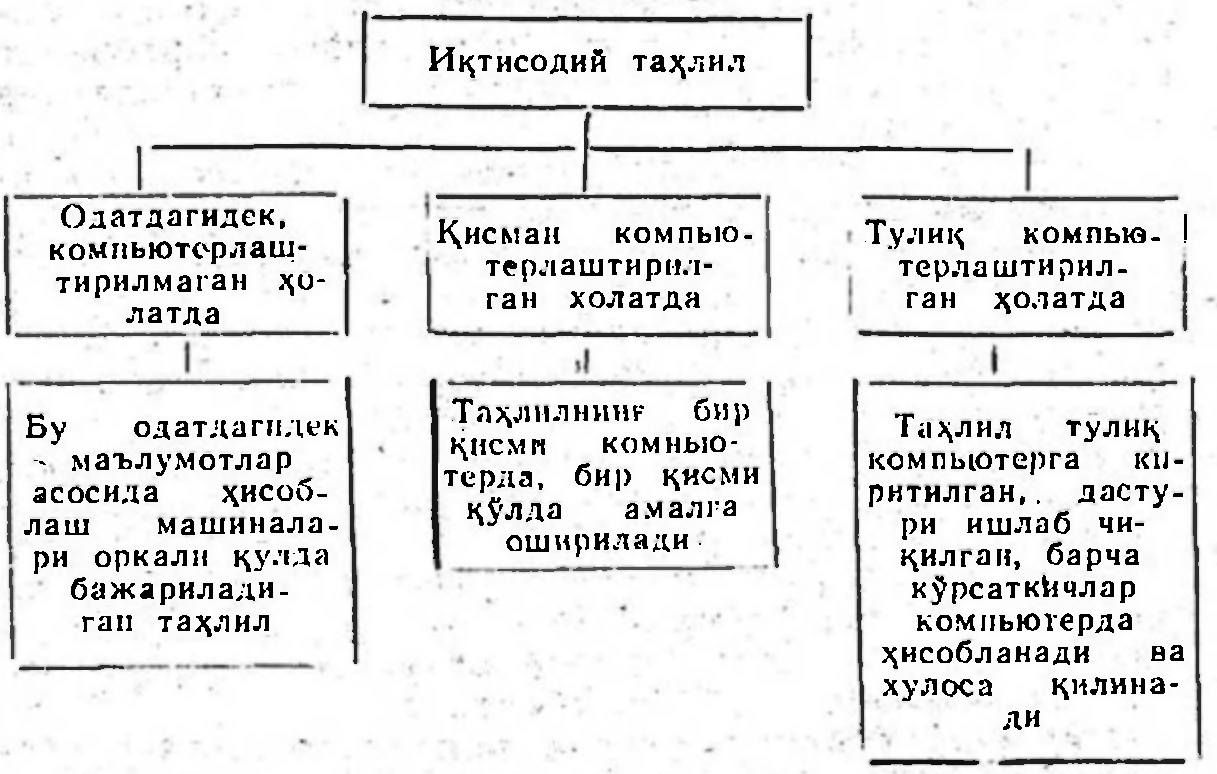

X.10. Иқтисодий таҳлилни ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўрганиш буйича таснифлаш

Ижтимоий-иқтисодий жараёнлар жамиятнинг барча жабҳаларида содир бўлади. Уларни ўрганиш учун иқтисодиётни турли даражалари бўйича таснифлаш лозим. Булар шу жиҳатдан иккига: макроиқтисодий ва микроиқтисодий даражага бўлинади.

Макроиқтисодиёт даражасида содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни **макроиқтисодий таҳлил ўргатади.** Бу мамлакат миқёсида миллий-иқтисодиёт ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларда ифодаланади. Масалан, ялпи миллий маҳсулот, аҳолининг даромадлари, миллий даромад каби кўрсаткичлар шу макроиқтисодиёт даражасидаги кўрсаткичларга киради.

Микроиқтисодий таҳлил эса бевосита хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини ўрганишга бағишланган. Бу таҳлилда корхона, бирлашмалар фаолиятини ифодаловчи курсаткичлар ўрганилади. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми, фойда, рентабеллик даражаси, меҳнат унумдорлиги, корхоналар иш ва бозор фаоллигини ифодаловчи курсаткичлар ва ҳ. к.

Иқтисодий таҳлилнинг ушбу гуруҳи буйича таснифи кейинги бетдаги чизмада келтирилган.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳозиргача макроиқтисодий таҳлил билан бир қанча таҳлилга оид бўлмаган фанлар (иқтисодий назария, статистика кабилар) шуғулланади. Ушбу фанларда макроиқтисодий курсаткичларнинг ҳолати ўрганилади, холос. Аммо ҳозирги пайтда Ўзбекистон учун макроиқтисодий таҳлил объектив заруриятга айланди. Республика Вазирлар Маҳкамасида, барча ҳокимликларда «Ахборот ва таҳлил» гуруҳлари фаолият курсатмоқда. Уларнинг вазифаси бевосита макроиқтисодий таҳлил билан шуғулланишдан иборатдир. Шунга қарамай ҳамон макроиқтисодий таҳлил методологияси ишлаб чиқилмаган.

Макроиқтисодий таҳлилда макро даражадаги кўрсаткичларнинг холати билан бирга уларнинг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар ҳам ўрганилади. Бу фақат макроиқтисодий таҳлилнинг вазифаси, мақсади ва объектига киради. Шу туфайли макроиқтисодни таҳлилнинг методологик ва назарий асоси яратилиши лозим.

Иқтисодий таҳлилни ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўрганиш буйича таснифлаш

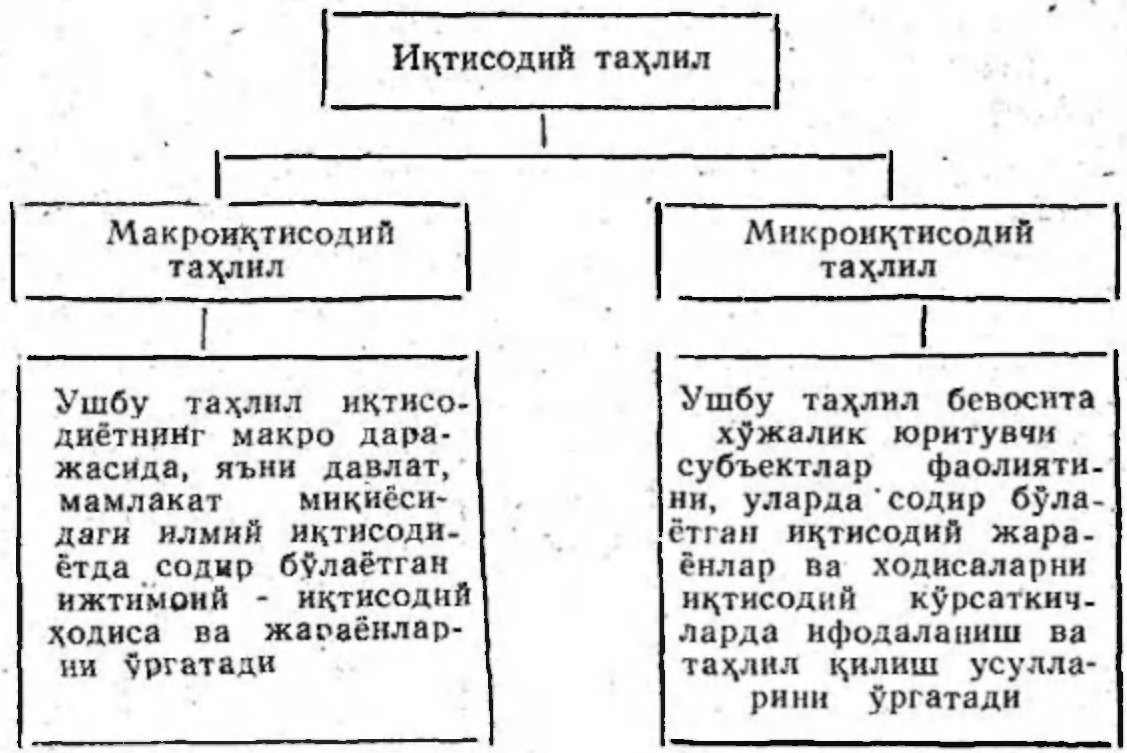

X.11. Иқтисодий таҳлилни ўрганилаётган объектни қамраб олиш даражаси буйича таснифлаш

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти одатда батафсил таҳлил қилинади. Аммо баъзан уни батафсил ўрганишга ҳожат қолмайди. Бундан ҳолларда хужалик фаолиятининг бир қисмини танлаб таҳлил қилиш мумкин. Масалан, аудиторлар учун хўжалик фаолиятини батафсил таҳлил қилиб ўтиришига ўрин йўқ. Улар фақат айрим кўрсаткичлари буйича аудиторлик таҳлилини ўтказса етарли. Ёки маркетинг таҳлилини олиш мумкин. Бунда ҳам хўжалик фаолиятини ифодаловчи барча курсаткичларни таҳлил қилишга хожат йўқ. Фақат бозор фаоллиги билан боғлиқ курсаткичлар танлаб олинган холда таҳлил қилинса етарли.

Шу туфайли иқтисодий таҳлил ўрганилаётган объектни *камраб олиш даражаси* буйича қилинадиган бўлса, уларни икки гуруҳга: батафсил таҳлил ва танлаб ўтказилган таҳлилга булиш мумкин.

Ушбу гуруҳ таҳлилнинг турлари таснифи ва тавсифи куйидаги чизмада келтирилган.

Иқтисодий таҳлилнинг ургаиилаётгаи объектни қамраб олиш даражаси буйича таснифи

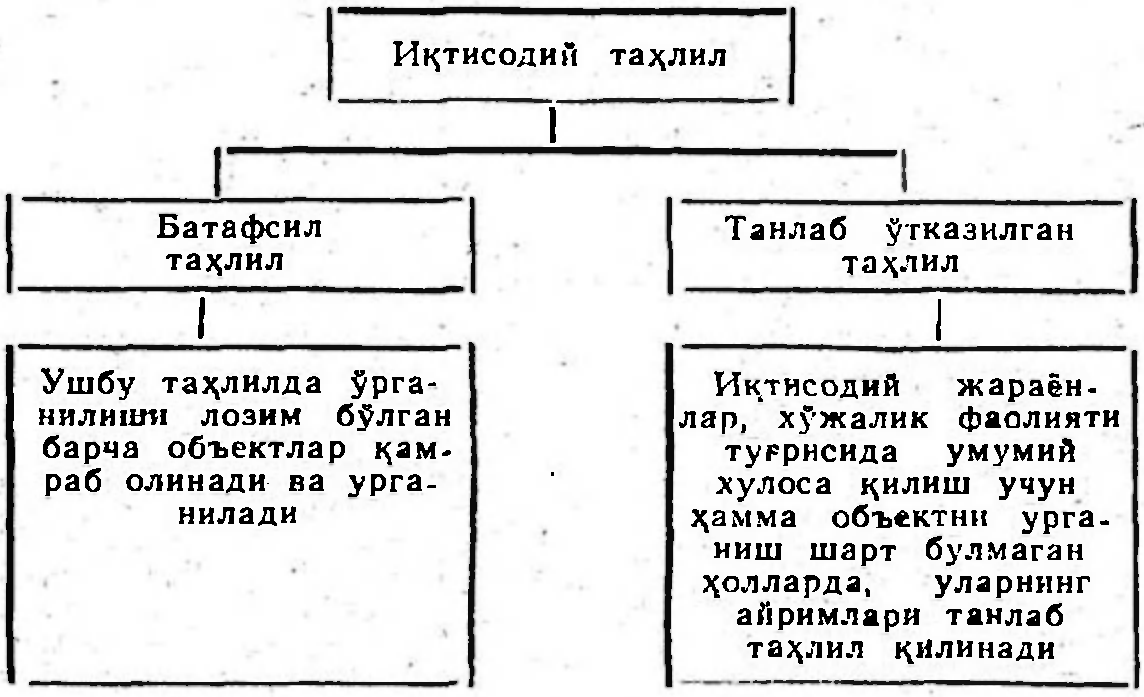

Батафсил таҳлилда хужалик юритувчи субъект фаолиятини ифодаловчи барча курсаткичлар ҳисобот даврида тўлиқ ўрганилади. **Танлаб утказиладиган таҳлилда** иқтисодий жараёнларнинг бир қисми ўрганилади ва у орқали бутун хужалик фаолиятига тахминий баҳо бериш мумкин. Шунингдек, иқтисодий таҳлилнинг ушбу тури айрим ҳолларда тематик таҳлилга ҳам ўхшаб кетади.

Шуни эътироф этиш керакки, иқтисодий таҳлил методологиясини келтирилган ушбу турларига мослаштирган ҳолда яратиш мақсадга мувофиқдир. Чунки иқтисодий таҳлил битта фан. Унинг турлари ушбу фанга кайси нуқтаи назардан ёндашишга қараб ўзгаради. Масалан, иқтисодий таҳлил усули батафсил таҳлил килиш учун мулжалланган булади. Аммо шу методологиядан танлаб қилинадиган таҳлилда ҳам фойдаланиш мумкин.

Яна бир мисол. Иқтисодий таҳлилни замон нуқтаи назаридан таснифлаганда унинг учга булинишини (тезкор, жорий, истиқбол таҳлили) курдик. Бу ҳолда иқтисодий таҳлил жорий таҳлил тарзида ёритилади. Аммо унинг методологиясидан тезкор ва истиқбол таҳлилларида ҳам фойдаланиш мумкин.

Аммо барча тур таҳлиллар ҳам бир хил методологияга асосланиши қийин. Масалан, макроиқтисодий таҳлил билан микроиқтисодий таҳлил методологияси бир-биридан фарқ қилади ёки тармоқлар таҳлили билан тармоқлараро таҳлил уртасида ҳам маълум даражада фарқ бор. Лекин уларнинг методологик асоси иқтисодий таҳлил назариясида уз ифодасини топмоғи лозим.

X.12. Иқтисодий таҳлилнинг шакллари

Юқорида таъкидланганидек, иқтисодий таҳлил турлари унинг шаклларидан фарқ қилади. Иқтисодий таҳлилнинг шакллари бир-биридан маълум даражада узига хос булган усуллари, кетма-кетлиги, мақсади ва вазифалари билан ҳам фарқ қилади. Масалан, комплекс таҳлилда хужалик фаолияти макон ва замон нуқтаи назаридан батафсил таҳлил қилинади. Унда асосий усуллар тариқасида комплекс баҳолаш усуллари қулланилади. Ушбу таҳлил маълум даражада омилли таҳлилдан фарқ қилади.

Омилли таҳлилда хужалик фаолиятига таъсир қилувчи омилларнинг натижасини аниқлаш усуллари ўрганилади. Бу жуда куп таҳлил шаклларида қулланилиши мумкин. Аммо бошқа таҳлилда омилли таҳлил усуллари асосий булмасдан, балки хулосани чуқурлаштириш учун фойдаланилади.

Шу икки таҳлил шаклидан фарқли улароқ функционал-қиймат таҳлили (ФҚТ) ҳам мавжуд. ФҚТ да икки таҳлилда ҳам қулланилмайдиган, қулланилса ҳам кам қулланиладиган усуллардан фойдаланилади. Бошқа таҳлиллар асосан маълум кўрсаткичлар, аниқ рақамларга асосланса, ФҚТда кўп ҳолларда мантиқий эвристик таҳлил усулларидан фойдаланилади.

Худди шундай ҳолатни бошқа таҳлил шакллари бўйича ҳам келтириш мумкин. Демак, иқтисодий таҳлилнинг турларида маълум даражада методологик муштараклик булса, шаклларида ўзига хослик устувордир.

Иқтисодий таҳлилнинг шакллари ва ҳар бирининг қисқача мазмуни ушбу чизмада келтирилган:

Иқтисодий таҳлил

ШАКЛЛАРИ	МАЗМУНИ
1. Комплекс таҳлил	Хўжалик юритувчи субъект фаолиятини макон ва замон нуқтаи назаридан барча тузулмалари билан бирга батафсил таҳлил қилишдир
2. Солиштириш таҳлили	Хужалик юритувчи субъектлар фаолиятини яхлит ҳолда, алоҳида тузулмалари ёки мавзуларини баҳо ва вақт жиҳатидан солиштириладиган ҳолатга келтирилиб амалга ошириладиган таҳлилдир
3. Омилли таҳлил	Хўжалик фаолияти натижасига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш усуллари мажмуасини узида акс эттирган таҳлилдир.
4. Функционал-қиймат таҳлили	Ҳар бир бажариладиган функцияни (асосий, ёрдамчи ва нокерак) қиймат жиҳатидан баҳолаб, маҳсулотнинг (иш, хизмат) сифатини оширган ҳолда нокерак функцияларни бартараф қилиш эвазига ички имкониятларни (резервларни) топиш ва ишга солишга қаратилган таҳлилдир
5. Маржинал таҳлили	Барча харажатларни доимий ва ўзгарувчи харажатларга бўлиб ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг (бажариладиган ишнинг, кўрсатиладиган хизматнинг) бизнесда кўзда тутилган фойдага эришиш учун зарур бўлган миқдорини аниқлаш ва самарадорлигини ошнришга қаратилган таҳлилдир
6. Стахостик таҳлил	Хужалик фаолиятида натижа ва омиллар уртасидаги боғлиқлик, функционал боғлиқ булмаган шароитда, уларнинг боғлиқлигини ўрганишга қаратилган таҳлилдир

7. Лойиҳа таҳлили	Хужалик юритувчи субъектлар истиқболини, бизнес-режасини, инвестиция лойиҳаларини асослаш учун ҳали содир бўлмаган, яъни, булиши кутилаётган иқтисодий жараёнларни ургатадиган таҳлилдир
8. Молиявий таҳлил	Хўжалик юритувчи субъект молиявий натижалари ва молиявий холатини урганишга бағишланган таҳлилдир
9. Бошқарув таҳлили	Корхона раҳбарияти, эгаси ва мутахассислари томонидан ички имкониятларни ишга солиш ва самарадорликни ошириш мақсадида қилинадиган таҳлилдир
10. Хўжалик фаолняти таҳлили	Корхоналар хужалик фаолиятини урганишга қаратилган иқтисодиетнинг микроиқтисод даражасини урганишга қаратилган таҳлилдир
11. Аудиторлик таҳлили	Хужалик юритувчи субъектлар молия хўжалик фаолиятини аудит қилганда тўғри хулоса чиқариш учун аудиторлар томонидаи ўтказиладиган таҳлилдир

XI БОБ. КОМПЛЕКС ТАҲЛИЛ МЕТОДОЛОГИЯСИ

XI.1. Комплекс таҳлилнинг моҳияти

Хўжалик фаолиятини комплекс таҳлил қилиш ҳозирги пайтда объектив заруриятдир. Аммо унинг назарий асоси ҳамон етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Бозор муносабатларига асосланган хўжалик юритувчи субъектларда эса ушбу масала ҳамон урганилмаган соҳалигича қолмоқда. Шу туфайли комплекс баҳолаш усулини куриб чиқишдан олдин комплекс таҳлилнинг айрим назарий жиҳатларига эътиборни қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз.

«Комплекс» сузи лотинча сўздан келиб чиқиб, алоқа, мувофиқлик, мажмуа, барчаси, жами деган маънони англатади. «Анализ» сузи эса грекча суздан олинган бўлиб, ажратиш, парчалаш, бўлиниш каби маъноларни англатади. Ўзбек тилида анализ сузининг таржимаси сифатида таҳлил сузи ишлатилади. «Комплекс» «таҳлил» ибораларини келтирилган изоҳларни инобатга олган ҳолда хўжалик фаолиятига тадбиқ қиладиган бўлсак, ушбу тушунчани ҳосил қилиш мумкин.

Хўжалик фаолиятининг комплекс таҳлили деб хўжалик фаолиятини бўлакларга бўлиб бир-бирига боғлиқ ҳолда батафсил ўрганишга айтилади. Корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолияти мураккаб, бир-бирига бевосита боғлиқ ижтимоий-иқтисодий жараёнлар мажмуасидан иборатдир. Бу жараёнларни батафсил ўрганмасдан туриб уни бошқариш учун қулай, самарали тадбирлар ишлаб чиқиб бўлмайди. Шу туфайли хўжалик фаолиятини яхшилаш учун уни комплекс ҳолда атрофлича ўрганиш лозим. Бу объектив зарурият хўжалик фаолиятини комплекс таҳлил қилиш имкониятини туғдиради.

Бу масалани ўрганишда батафсил таҳлил билан комплекс таҳлилни фарқлаш лозим. **Батафсил таҳлил** деганда хўжалик фаолиятини (маконни) ёки бирор

бир иқтисодий курсаткични бир-бирига боғлиқ ҳолда бир давр (замон) мобайнида ҳар томонлама урганишга айтилади.

Комплекс таҳлилда эса ушбу батафсил таҳлилга системали ёндашиш туфайлигина эришилади, яъни хужалик фаолиятини яхлит ҳолда бир қанча давр мобайнида ўрганишдир. Мисол учун корхона хўжалик фаолияти йилнинг бир чораги буйича батафсил урганилса бу яхлит, яъни батафсил таҳлил булиб ҳисобланади. Комплекс таҳлил бўлиш учун шу йилнинг ҳамма чораклларини ва шу ҳисобот йилида эришилган барча натижаларни батафсил системали урганиш зарурдир. Агар таҳлил беш йиллик муддатга утказилаётган булса, хужалик фаолиятини бир йилда атрофлича урганиш бу батафсил таҳлилдир. Шу тарзда беш йил мобайнида таҳлил қилиб борсак, шундагина комплекс таҳлилга эришган бўламиз.

Демак, хужалик фаолиятининг комплекс таҳлили хужалик фаолиятини батафсил урганишга системали ёндашишдан иборатдир.

Агар буни корхона мисолида оритадиган булсак, корхонанинг хужалик фаолиятини бир ҳисобот даври мобайнида тулиқ урганиш батафсил таҳлил булади. Уни алоҳида булинмалари билан бир қанча даврлар буйича батафсил урганиш комплекс таҳлил булади.

Комплекс таҳлил хужалик фаолиятининг барча курсаткичларини қамраб олган ҳолда батафсил утказилиши мумкин. Шунингдек, бу таҳлил алоҳида курсаткичлар, соҳалар буйича ҳам амалга оширилади. Масалан, иқтисодчилар олдига фақат хужалик фаолиятининг молиявий натижаларини урганиш мақсад қилиб қуйилса, айнан шу курсаткичлар буйича ҳам комплекс таҳлил қилиш мумкин.

Батафсил таҳлил	Комплекс таҳлил
Бир ҳисобот даврида битта объект фаолиятини атрофлича урганиш	Битта объект (макон) фаолиятини бир қанча ҳисобот даврида (замонда), барча булинмалари билан батафсил урганиш
Бевосита ендашишни талаб килади	Системали ёндошишни талаб қилади

Маълумки, бозор иқтисодиётида кўпгина корхоналар кўп соҳалидир. Уларнинг хусусияти шундаки, масалан, битта акциядорлик жамиятида бир қанча мустақил хужалик ҳисобидаги тармоқлар мавжуд бўлиши мумкин. Бунга мисол қилиб матлубот кооперацияси акциядорлик жамиятлари корхоналарини келтириш мумкин. Ушбу соҳани комплекс таҳлил қилишда урганилаётган объект яхлит ҳолда, сўнгра эса унинг алоҳида соҳалари бўйича таҳлил қилинади ёки аввал алоҳида соҳалар бўйича батафсил ўрганилиб, сўнгра бутун корхона буйича яхлит ҳолда батафсил таҳлил қилинади. Қайси кетма-кетликда таҳлил қилиш иқтисодчи олдига қўйилган мақсаддан келиб чиқади.

Қай ҳолда таҳлил қилинган тақдирда ҳам у методологик жиҳатдан хато булмайди. Чунки таҳлилда индукция (умумийликдан хусусийликка) ва дедукция (хусусийликдан умумийликка) методлари мавжуд.

Комплекс таҳлилни матлубот кооперацияси акциядорлик жамиятлари корхоналари молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш мисолида курадиган булсак, энг аввало, унинг ҳар бир тармоғи буйича, сўнгра яхлит ҳолда ҳисоблаш ва уларни таҳлил қилиш усулларини кўрсатиб беради.

Комплекс таҳлилда қўлланиладиган матлубот кооперацияси акциядорлик жамиятлари корхоналари молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ушбу чизмада тасвирланган:

Тегишли кўрсаткичлар ҳар бир соҳа бўйича аниқ булгандан кейин бевосита таҳлилга киришиш мумкин. Матлубот акциядорлик жамиятлари корхоналарида молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларни комплекс таҳлил қилиш қуйидаги кетма-кетликда олиб борилиши мумкин:

Таҳлил бошқаришнинг бир функцияси сифатида бошқариш учун тегишли маълумотлар тайёрлаб беради. Бу эса бошқариш билан таҳлилнинг чамбарчас боғлиқлигидан далолат беради. Ҳозирги шароитда ҳар бир корхона ўз мустақиллигига эришаётган бир пайтда бошқаришни такомиллаштириш, демак, таҳлилни кенг миқёсда қуллаш заруриятини туғдиради. Шу туфайли ҳар бир иқтисодчи, ҳар бир бухгалтер, ҳар бир молия ходими, менежер, маркетолог корхонанинг хўжалик фаолия-

Матлубот акциядорлик жамиятлари корхоналарида молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

Матлубот акциядорлик жамиятлари корхоналарида молиявий натижаларни комплекс таҳлил қилиш босқичлари

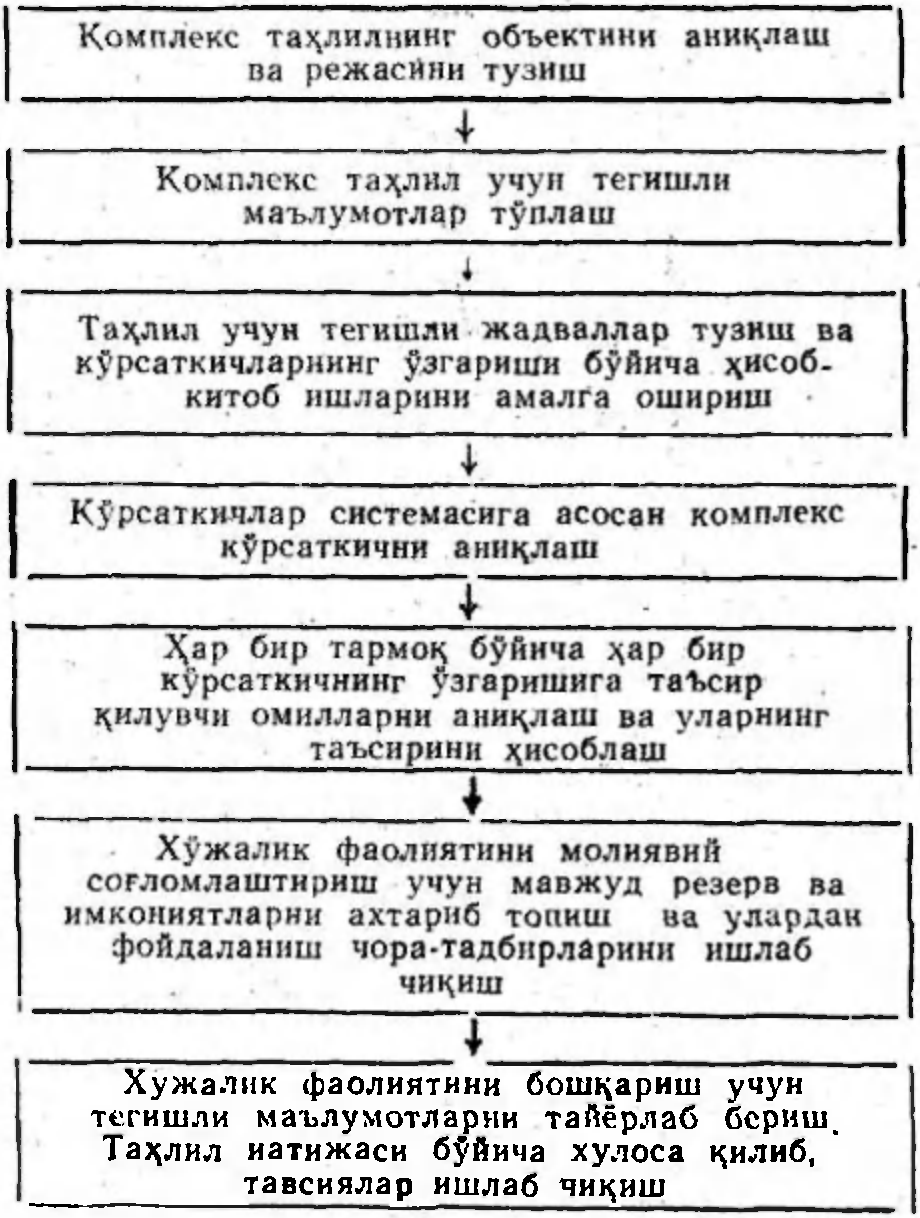

тини ифодаловчи кўрсаткичларни комплекс таҳлил қилиш усулларини билишлари лозим.

XI.2. Комплекс баҳолашнинг жамлаш усули

Иқтисодий таҳлил назариясида ушбу босқичларнинг деярли ҳаммаси ўрганилади. Аммо кўрсаткичлар тизимига асосан комплекс курсаткични аниқлаш усуллари бошқа бобларда, таҳлил турларида ёритилмайди. Шу туфайли ушбу ишда комплекс баҳолаш усулларига алоҳида тухталишни мақсадга мувофиқ деб топдик. Бу

усул комплекс баҳолашнинг энг содда усулларидан биридир. Бу асосан курсаткичлар бир хил мазмун ва ўлчамга эга булган тақдирда қулланилади. Масалан, комплекс баҳолаш учун олинган барча курсаткичлар буйича режанинг бажарилиши ёки утган йилга нисбатан ўсиш суръати олинган булса, у ҳолда барча курсаткичлар фоизда ифодаланиши уларни улчам жиҳатидан ҳам бир хил ҳолатга келтириш зарур. Бундай пайтда бир қанча курсаткичларни жамлаш имкони туғилади. Бу курсаткични қуйидаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$Ккj = \sum_{i=1}^{n} aij. \qquad (1)$$

Бунда Ккj — j — объектда комплекс курсаткич; i — курсаткичнинг тартиб сони ($i=\overline{1,n}$); n — курсаткичнинг умумий сони; aij—i — курсаткичнинг j — объектдаги режа бажариш миқдори, %.

Ушбу формуланинг амалда қўлланилиши учун аниқ маълумотлардан фойдаланамиз. Масалан, Жомбой тумани матлубот кооперацияси ҳиссадорлик жамияти уюшмасида 1998 йил натижаси буйича қуйидаги курсаткичлар қўлга кирнтилди, деб фараз қиламиз. Товар обороти режасининг бажарилиши — 103%, фойда режасининг бажарилиши — 104 %, меҳнат унумдорлиги режасининг бажарилиши — 102%, муомала харажатларини тежаш режасининг бажарилиши — 104%, фонд самарадорлиги режасининг бажарилиши — 97%, даромад режасининг бажарилиши—104%. Бу курсаткичлар бир хил улчамга эга бўлганлиги учун уларни жамлаш мумкин ва шу корхона бўйича қуйидаги натижага эга бўлинади:

$$103+104+102+104+97+104=614$$

Бу умумий жамланган курсаткичдир. Ушбу кўрсаткични бир қанча корхоналар кўрсаткичлари билан солиштириш мумкин. Битта корхонада шу таҳлил йилида аҳвол қандай булганлигини билиш учун кўрсаткичнинг ўртача миқдорини топиш мақсадга мувофиқдир. Бу учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$Ккj = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} aij. \qquad (2)$$

У ҳолда қуйидаги миқдорга эга бўламиз: 614 : 6 = 102,3%. Демак 1998 йилда биз таҳлил қилаётган корхонада асосий курсаткичлар буйича ўртача режанинг бажарилиши 102,3 фоизни ташкил қилибди. Бу корхона натижасини солиштириш учун яна 4 та корхона буйича ҳам худди шундай ҳисоб-китоб амалга оширилди ва натижа кейинги бетдаги жадвалга жойлаштирилди.

Ушбу жадвал маълумотларидан куриниб турибдики, биз таҳлил қилган корхона шу бешта корхона уртасида 4-уринни эгаллабди. Энг юқори уринни 5-корхона эгал-

Корхоналарнинг комплекс курсаткичи буйича йиллик натижаларини солиштириш

Кўрсаткичлар (1)	Корхоналар (j)				
	1	2	3	4	5
1. Товар обороти режасининг бажарилиши	103	105	104	107	106
2. Фойда режасининг бажарилиши	104	105	106	107	103
3. Меҳнат унумдорлиги режасининг бажарилиши	102	104	103	106	105
4. Муомала харажатларини тежаш режасининг бажарилиши	104	102	107	95	105
5. Фондлар самарадорлигини ошириш режасининг бажарилиши	97	99	102	98	103
6. Даромад режасининг бажарилиши	104	101	102	93	108
Жамланган кўрсаткич	614	616	624	606	630
Режа бажарилишининг ўртача миқдори, %	102,3	102,7	104,0	101,0	105,0
Ўртача кўрсаткич бўйича корхоналарнинг эгаллаган ўринлари	4	3	2	5	1

лаган. Шу олтита кўрсаткич бўйича режа бажарилишининг ўртача миқдори 105,0% ни ташкил қилади.

Комплекс кўрсаткичнинг жамлаш усулини бир корхонада кўрсаткичлар динамикасини таҳлил қилганда ҳам қуллаш мумкин. У ҳолда корхоналар урнига маълум даврларни олиш мумкин. Бу эса маълум бир даврда корхонанинг хужалик фаолиятида қандай узгаришлар содир булганлигини курсатади.

Ушбу усул содда ва қулланилиши жиҳатидан қулай усулдир, аммо амалиётда ҳамиша курсаткичлар бир хил мазмунга ва улчамга эга булавермайди. Акс ҳолда жамлаш усулини қуллаб булмайди. Лекин комплекс курсаткични аниқлаш лозим. Бундай ҳолда комплекс кўрсаткичнинг бошқа усули — балл бериш усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

XI.3. Комплекс кўрсаткични аниқлашда балл бериш усули

Бу усул асосан кўрсаткичларнинг улчами ҳар хил булганда қулланилади. Бу усул орқали ҳар хил улчамга эга булган курсаткичларни бир хил улчамга келтириб олиш мумкин. Масалан, товар оборотининг бажарилиши фоизда ифодаланса, меҳнат унумдорлиги даражаси сумда ифодаланиши мумкин. Агар рентабеллик кўрсаткичини оладиган булсак, унинг даражаси ҳам фоизда ифодаланади. Бироқ уни товар оборотининг бажарилишини ифодалайдиган фоиз курсаткичи билан солиштириб бўлмайди. Бундай ҳолларда ҳар хил улчамдаги курсаткичлар миқдорини балл бериш йули билан бир хил улчамга келтириб ёзиш мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, балл беришнинг ҳам жуда куп усуллари мавжуд. Масалан, кўрсаткичларнинг моҳиятига қараб табақаланган балл бериш, ун баллик, беш баллик, юз баллик кўрсаткичлардан келиб чиқиш ва х. к.

Амалиётда балл беришда субъектив ёндашишлар бўлиши мумкин. Бунга йўл қўймаслик учун балл беришда иш натижасининг реал ҳолатидан келиб чиқиш лозим. Биз бунга эришиш учун ҳар бир кўрсаткич бўйича корхоналар ўринларини аниқладик. Комплекс курсатични топиш учун эса ана шу ўринлар жамлаб чиқилди. Бу ҳолда қайси корхона энг кичик натижага

эришган булса, уша корхона юқори урин эгаллаган булади.

Айрим адабиётларда комплекс курсаткичнинг эгаллаган уринларни қушиш йули ҳам алоҳида усул сифатида курсатилган. Аммо бу усулларнинг методологик асоси бир хил булганлиги учун уларнн бирлаштирган ҳолда ифодалашни мақсадга мувофиқ, деб топдик.

Балл бериш усулини қўллаб, комплекс курсаткични аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз.

$$Ккj = \sum_{i=1}^{n} Бij. \qquad (3)$$

Бунда Бij — i — кўрсаткичнинг, j — объектдаги балли, яъни ҳар бир объектнинг ҳар бир курсаткич буйича эгаллаган ўринлари.

Ана шу усул орқали комплекс курсаткични аниқлаш учун кейинги бетдаги жадвал тузилади.

Ушбу жадвал маълумотларидан куриниб турибдики, таҳлил қилинаётган 5 та корхона ичида 14 балл олган иккинчи корхона биринчи уринни олишга муяссар булган. Охирги 5-нчи ўринни 24 балл туплаган биринчи корхона эгаллаган. Қолган корхоналар шу тариқа ўз ўринларини эгаллаганлар. Комплекс курсаткич фақат корхоналарнинг уринларини аниқлаб қолмасдан, шу корхоналарда мавжуд булган ички резервларни топиш имкониятини ҳам беради. Масалан, шу 5 та корхона ичида иккинчи корхона энг юқори уринга сазовор булган.

Аммо таҳлил натижаси шуни курсатмоқдаки, ана шу корхонада ҳали фойдаланилмаган резервлар мавжуд экан. Хусусан, бу корхона мехнат унумдорлигининг даражаси бўйича 4 ўринни эгаллаган. Демак, бу корхонада меҳнат унумдорлигини ошириш буйича ички имкониятлари мавжуд. Таҳлилнинг навбатдаги бўсқичида айнан шу корхона буйича меҳнат унумдорлигининг даражасини, унга таъсир этувчи омилларни янада чуқур ва батафсил урганиш лозим. Таҳлил натижасида шу курсаткични яхшилаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилиши керак.

Комплекс кўрсаткичлардан фойдаланиб қилинадиган таҳлил илғор тажрибани аниқлаш ва уни жорий

Корхоналарнинг комплекс курсаткичини балл бериш усулини қуллаб аниқлаш

Курсаткичлар (i)	Корхона (j)					Корхонанинг ҳар бир курсаткич буйича эгаллаган уринлари				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
1. Товар обороти режасининг бажарилиши, %	103	105	104	107	106	5	3	4	1	2
2. Рентабеллик даражаси, товар оборотига нисбатан % ҳисобида, %	3,1	3,3	2,7	2,5	3,0	2	1	4	5	3
3. Меҳнат унумдорлиги, минг сўм	98,4	101,4	112,6	103,2	105,7	5	4	1	3	2
4. Муомала харажатлари даражаси, товар оборотига нисбатан % ҳисобида, %	7,3	7,2	8,1	6,9	7,7	3	2	5	1	4
5. Фондлар самарадорлиги, сўмда	1,13	1,42	1,30	1,25	1,37	5	1	3	4	2
6. Даромадлар даражаси, товар оборотига нисбатан % ҳисобида, %	10,4	10,5	10,9	9,4	10,7	4	3	1	5	2
Жами:	×	×	×	×	×	24	14	18	19	15
Корхоналарнинг комплекс курсаткичи буйича эгаллаган ўрни	×	×	×	×	×	5	1	3	4	2

қилиш учун ҳам тегишли хулоса чиқариш имконини беради. Масалан, ушбу икки корхонада рентабеллик ва даромадлилик даражаси юқори. Бу кўрсаткичларга қандай эришилганлигини бошқа корхоналар фаолиятига жорий қилиш мумкин, чунки биз таҳлил қилаётган корхоналар битта тизимга — матлубот кооперацияси тизимига киради. Агарда бошқа тизимга кирадиган корхоналар фаолиятига қулламоқчи булсак, бу тажрибадан фойдаланиш учун шу корхонанинг махсус рухсатини олиш лозим, чунки бозорли иқтисодиёт шароитида рақобат ва тижорат сири, деган тушунчалар мавжуд.

Балл бериш усули, куриб утганимиздек, маълум қулайликларга эга. Бунда ҳар бир курсаткич буйича корхоналарнинг эгаллаган ўринларини аниқлаш кифоя. Бу ҳеч қанақа қушимча ҳисоб-китобларни талаб қилмайди. Аммо бу усулнинг баъзи камчиликлари ҳам мавжуд. Хусусан, курсаткичларнинг уринлар уртасидаги миқдори ҳар хил булиши мумкин.

Масалан, меҳнат унумдорлиги буйича биринчи урин билан 2-чи урин ўртасидаги фарқ атига 0,5 минг сум бўлиши мумкин. Ана шу курсаткич буйича 2 ва 3 чи уринлар уртасидаги фарқ 5,0—6,0 минг сум бўлиши мумкин. Бу усул билан баҳолашда ана шу фарқларни ҳисобга олиш қийин. Шу туфайли комплекс кўрсаткичнинг бошқа усулларидан ҳам фойдаланилади.

XI.4. Комплекс баҳолашниг нисбий кўрсаткичли усули

Бу усул кўрсаткичларнинг миқдори ҳар хил улчам билан ифодаланганда бир хил нисбий кўрсаткичга келтириб олиш учун қўлланилади ҳамда ҳар хил курсаткичнинг мутлақ миқдори унинг эталон қийматига нисбатан ҳисобланади. Ҳар бир кўрсаткичнинг эталон миқдори, одатда, квалиметрия йўли билан аниқланади. Бунда бир қанча мутахассислар иштирок этади.

Ҳозирги даврда товар нархининг кескин ўзгариб турганлиги, иқтисодиётда бу буйича барқарорликнинг урнатилмаганлиги ҳар бир кўрсаткич буйича эталон миқдорини аниқлаш имконини бермайди. Шу туфайли биз эталон миқдор сифатида таҳлил қилинаётган объект-

лардаги ҳар бир кўрсаткич бўйича уларнинг ўртача миқдорини олишни тавсия қиламиз.

Буни қуйидагича аниқлаш мумкин. Масалан, биз таҳлил қилаётган объектлар бешта. Курсаткичнинг уртача миқдорини топиш учун ана шу 5 та корхонанинг курсаткичларидан фойдаланилади. Хусусан, товар оборотининг режа бажарилиши буйича эталон курсаткичи қуйидагича аниқланади, яъни барча корхоналар бўйича товар оборотининг режаси ва ҳақиқийси жамланади ва шу бешта корхона бўйича товар обороти бажарилиши аниқланади. Бу курсаткич шу корхоналар бўйича товар обороти бажарилишининг эталон миқдори сифатида қабул қилинади. Буни аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$Тэтi = \frac{\sum_{i=1}^{n} Tij}{\sum_{i=1}^{n} Toj} \qquad (4)$$

Бунда: Тэті — товар обороти бажарилишининг эталон миқдори, T1t ва Toj — товар обороти ҳажмининг j— корхонадаги ҳақиқий ва режадаги миқдори.

Шу тариқа бошқа курсаткичларнинг ҳам эталон миқдорини топиш мумкин. Жумладан, меҳнат уиумдорлиги даражасининг эталон миқдорини ($Му_{э.т}$) топиш учун барча корхоналар товар обороти $\left(\sum_{i=1}^{n} Tij\right)$ шу корхоналардаги барча ходимлар сонига $\left(\sum_{i=1}^{n} Xij\right)$ бўлинади. Бу учун қуйидаги формулани тавсия қиламиз:

$$Му_{этj} = \frac{\sum_{i=1}^{n} Tij}{\sum_{i=1}^{n} Xij} \qquad (5)$$

Ҳар бир кўрсаткич бўйича эталон миқдори аниқ бўлгач, уларнинг нисбий курсаткичларини аниқлаш мумкин. Бу учун икки хил формула тавсия қилинади, чунки баъ-

Курсаткичлар	Корхоналар (j)					Курсаткичнинг уртача хажми	Нисбий курсаткичлар хажми				
(i)	1	2	3	4	5		1	2	3	4	5
1. Товар обороти режасининг бажарилиши, %	103	105	104	107	106	105	0,98	1,00	0,99	1,02	1,01
2. Рентабеллик даражаси, товар оборотига нисбатан % хисобида, %	3,1	3,3	2,7	2,5	3,0	2,9	1,07	1,14	0,93	0,86	1,03
3. Меҳнат унумдорлиги, минг сум	98,4	101,4	112,6	103,2	105,7	104,5	0,94	0,97	1,08	0,99	1,01
4. Муомала харажатлари даражаси, товар оборотига нисбатан % хисобида, %	7,3	7,2	8,1	6,9	7,7	7,5	1,03	1,04	0,93	1,09	0,97
5. Фондларнинг, самарадорлиги сўмда	1,13	1,42	1,20	1,25	1,37	1,30	0,87	1,09	1,00	0,96	1,05

6. Даромадлар даражаси, товар оборотига нисбатан % ҳисобида, %	10,4	10,5	10,9	9,4	10,7	10,3	0,99	1,00	1,04	0,99	1,02
Жами	×	×	×	×	×	×	5,88	6,24	5,97	5,82	6,09
Ўртача миқдори	×	×	×	×	×	×	0,98	1,04	0,99	0,97	1,02
Корхоналарнинг олганлаган ўринлари	×	×	×	×	×	×	4	1	3	5	2

зиқ кўрсаткичларнинг кўпайиши хўжалик фаолиятининг яхшиланганлигидан далолат берса, баъзиларининг кўпайиши унинг ёмонлашганлигидан далолат беради.

Курсаткичлар миқдорининг купайиши хужалик фаолиятини ижобий баҳоласа, қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$Aij = \frac{aij}{аэгi}. \qquad (6)$$

Бунда, Аij — кўрсаткичнинг j — объектдаги нисбий миқдори: аij — i — курсаткичнинг, j — объектдаги мутлақ миқдори: аэт.i—i—кўрсаткичнинг эталон миқдори.

Бундай кўрсаткичларга товар оборотининг бажарилиши, рентабеллик даражасининг ошиши, меҳнат унумдорлигининг купайиши каби кўрсаткичлар киради.

Аммо шундай кўрсаткичлар ҳам борки, бундай курсаткичларнинг кўпайиши хужалик фаолиятини салбий бахолайди. Масалан, муомала харажатларининг даражаси қанча кўп булса ташкилотнинг молиявий-хўжалик аҳволи шунча ёмонлашади. Худди шундай гапларни меҳнат ҳақи фондининг даражаси буйича ҳам айтиш мумкин. Бундай ҳолларда нисбий курсаткичларни аниқла учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз.

$$Aij = \frac{аэтi}{aij}. \qquad (7)$$

Барча кўрсаткичлар буйича биз тавсия қилган тамойилга асосланиб нисбий миқдорлар аниқланса, улар бир хил ўлчамга эга булади. Бундай миқдорларни жамлаш мумкин. Бу ҳолда комплекс кўрсаткич, курсаткичлар системасининг нисбий миқдорлари йиғиндисидан иборат булади ва уни топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланишни тавсия қиламиз.

$$Ккj = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} Aij. \qquad (8)$$

Бу усулнинг амалда қўлланилишини аниқ маълумотлардан фойдаланган ҳолда куриш мумкин. (Кейинги саҳифалардаги жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан куриниб турибдики, комплекс кўрсаткичнинг миқдори бўйича биринчи уринни иккинчи корхона (1,04), иккинчи уринни бешинчи

корхона (1,02), охирги бешинчи ўринни эса тўртинчи корхона (0,97) эгаллаган. Агар таҳлил қилаётган объектимиз куп буладиган булса, уларнинг ўринлари ҳам шу тариқа тақсимланади. Бу усулнинг қулайлиги шундаки, хўжалик фаолиятининг натижаси эталон даражасида бўлса дарҳол аниқланади. Яъни унинг миқдори 1 га тенг булади. Агар комплекс курсаткичнинг миқдори бирдан катта бўлса жуда яхши ва 1 дан кичик булса ёмон, деган хулосага келиш мумкин. Умуман натижаси 1 дан кичик бўлган корхоналарнинг фаолиятини яхшилаш лозимлиги ва уни янада мукаммалроқ таҳлил қилиб тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқишни таъминлаш зарурлиги аниқланади. Таҳлил жараёнида натижага таъсир қилувчи омилларни ўрганиш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир.

Бироқ, шуни эътироф этиш керакки, ушбу усулнинг ҳам баъзи камчиликлари бор. Жумладан, хўжалик фаолиятини комплекс баҳолашда кўрсаткичларнинг моҳиятлилик даражаси инобатга олинмайди. Ҳақиқатда эса хужалик фаолиятини баҳолаш учун рентабеллик даражаси билан фондларнинг самарадорлигини бир хил деб булмайди. Албатта рентабелликнинг моҳияти иккинчи курсаткичга нисбатан юқорн. Шу туфайли комплекс кўрсаткичларни аниқлаганда улар тизимига кирадиган кўрсаткичларнинг моҳиятлилигини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир.

XI.5. Комплекс баҳолашнинг кўрсаткичлар муҳимлигини инобатга олиш усули

Таъкидлаганимиздек, хўжалик фаолиятини батафсил ҳар томонлама баҳолаш учун курсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Аммо хар бир курсаткич узининг моҳияти ва мазмунига эга.

Бироқ кўриб чиқилган усулларда кўрсаткичларнинг мохиятлилигини инобатга олмайдилар. Шу туфайли комплекс кўрсаткични топиш усули такомиллаштиришни талаб қилади. Бунинг зарурлиги шундаки, баъзи корхоналар унча муҳим бўлмаган кўрсаткичлар буйича юқори даражага эришса, ана шу муҳим булмаган кўрсаткичлар буйича биринчи ўринларни эгаллашлари мумкин. Бу эса, иқтисодий жараёнларнинг натижасини одилона баҳолаш имконини бермайди. Кўрсаткичлар-

нинг моҳиятлилигини белгилаш учун уларнинг моҳиятлилик коэффициентини ишлаб чиқиш лозим. Бу миқдор эксперт йўли билан аниқланади. Бунда курсаткичлар тизими киритилган суроқ варақаси олимлар ва мутахассисларга тарқатилади. Улар ҳар бир курсаткичга «0» дан «1»гача бўлган чегарада моҳиятлилигини белгилаб берадилар. Экспертлар ҳар бир курсаткич буйича қуйилган рақамларини қушиб чиқиб, балл берганлар сонига булинади. Чиққан натижа шу курсаткич буйича унинг моҳиятлилигини ифодалайди.

Шундай қилиб, ҳар бир курсаткич буйича қуйидаги моҳиятлилик коэффициентига эга булинади. Товар обороти ва рентабеллик даражаси хужалик фаолиятини баҳолаш учун жуда аҳамиятли эканлиги аниқланди. Уларнинг моҳиятлилик коэффициенти бирга тенг булди. Меҳнат унумдорлиги ва даромадлар даражасининг моҳиятлилик коэффициенти 0,8 га, муомала харажатлари даражаси 0,7 га ва ниҳоят фондларнинг самарадорлиги 0,6 га тенг булди.

Комплекс курсаткични моҳиятлилик даражаси билан аниқланган моҳиятлилик коэффициентига купайтириб олинади ва чиққан натижа жамланиб, унинг уртачаси топилади. Бу учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$Кк\text{J} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} A\text{j}Km\text{i}. \qquad (9)$$

Бунда Kmi — i курсаткичнинг моҳиятлилик коэффициенти.

Бундай тавсиянинг амалда қулланилишини аниқ маълумотлардан фойдаланган холда кейинги бетдаги жадвалга мувофиқ тасвирлаш мумкин.

Ушбу жадвал маълумотларидан куриниб турибдики, ҳар бир курсаткич буйича уларнинг миқдори моҳиятлилигини инобатга олганда тегишли даражага узгарган. Жумладан, биринчи корхонада комплекс курсаткичнинг уртача даражаси 0,98 ни ташкил қилар эди. Шу курсаткич моҳиятлилик коэффициенти билан 0,88 ни ташкил қилади. Бундай ҳолатни бошқа корхоналар кўрсаткичлари буйича ҳам аниқлаш мумкин. Масалан, иккинчи корхонанинг комплекс курсаткичи уларнинг мо-

Кўрсаткичлар муҳимлигини инобатга олиб комплекс кўрсаткични аниқлаш усули

	Корхоналарнинг олдинги жадвалдаги нисбий кўрсаткичлар ҳажми					Моҳиятлилик коэффициенти	Моҳиятлилик коэффициенти инобатга олингандан кейин нисбий кўрсаткичлар ҳажми				
	1	2	3	4	5		1	2	3	4	5
1	0,98	1,00	0,99	1,03	1,01	1,0	0,98	1,00	0,99	1,02	1,01
2	1,07	1,14	0,93	0,86	1,03	1,0	1,07	1,14	0,93	0,86	1,03
3	0,94	0,97	1,08	0,99	1,01	0,8	0,75	0,78	0,86	0,79	0,81
4	1,03	1,04	0,93	1,09	0,97	0,7	0,72	0,73	0,65	0,76	0,68
5	0,87	1,09	1,00	0,96	1,05	0,6	0,52	0,65	0,60	0,58	0,63
6	0,99	1,00	1,04	0,90	1,02	0,8	0,79	0,80	0,80	0,72	0,82
Жами	6,88	6,24	5,97	5,82	6,09	×	4,83	5,10	4,86	4,73	4,98
Ўртача ҳажми	0,98	1,04	0,99	0,97	1,02	×	0,80	0,85	0,81	0,79	0,83
Корхонанинг ўрни	4	1	3	5	2	×	4	1	3	5	2

ҳиятлилиги инобатга олинмаган пайтда 1,04 ни ташкил қилган эди.

Моҳиятлилигини инобатга олганда эса бу миқдор 0,85 эканлиги аниқланди. $\frac{1}{6}[(1,00\times1)+(1,14\times1)+(0,97\times0,3)+(1,04\times0,7)+(1,09\times0,6)+(1,0\times0,8)]=0,85$

Бизнинг мисолимизда корхоналар урни узгармасдан қолди. Аммо курсаткичларнинг моҳиятлилиги инобатга олиниб ҳисобланганда жуда куп ҳолларда корхоналарнинг урни узгариб кетиши табиий. Биз ушбу мисолда методологик асос учун курсаткичлар сонини ҳам, корхоналар сонини ҳам чекланган тарзда олдик. Амалиётда буларнинг сони кўплиги ҳаммага маълум. У ҳолда моҳиятлиликни инобатга олиш туб узгаришларга олиб келиши мумкин.

XI.6. Комплекс баҳолашнинг масофа усули

Иқтисодий таҳлилда бу усул етмишинчи йиллардан буён қулланилиб келинмоқда. Буни биринчи марта ихтиро қилган олим И. Т. Абдукаримовдир. Бу усулнинг моҳияти ҳар бир курсаткич буйича корхоналар эришган натижасига қараб «0» дан «1» гача бўлган масофа ўртасига жойлаштирилади. Бунда энг катта ҳажмга эга бўлган корхона «1» нуқтага ва энг кичик ҳажмга эга булган корхона «0» нуқтага жойлаштирилади. Қолган корхоналар эса ана шу нуқталар ўртасидаги масофада жойлаштирилади. Бу учун ҳар бир кўрсаткич буйича уларнинг нисбий миқдорини аниқлаш талаб қилинади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$Aij=\frac{aij-\min aij}{\max aij-\min aij} \qquad (10)$$

Бунда: Aij — i — кўрсаткичнинг j — —корхонадаги «0» билан «1» ўртасидаги нисбий миқдори; i — кўрсаткичлар тартиб сони (i=1, n); j — корхоналар тартиб сони (j=1, m); n — кўрсаткичларнинг умумий сони; m — корхоналарнинг умумий сони; aij — i — кўрсаткичнинг j—корхонадаги мутлақ миқдори; min aij — j кўрсаткичнинг j — корхонадаги энг кичик миқдори; max aij — i — кўрсаткичнинг j — корхонадаги энг катта миқдори.

Ушбу формула шундай вақтда қулланиладики, қа-

чонки кўрсаткичлар ҳажмининг кўпайиши корхона фаолиятини ижобий баҳолаган пайтда. Бунга меҳнат унумдорлиги, рентабеллик даражаси, фондларнинг самарадорлиги каби курсаткичларни киритиш мумкин.

Ушбу формуланинг амалда қулланилишини 189—190-бетлардаги жадвал маълумотларига асосан кўриб чиқиш мумкин. Мисол қилиб рентабеллик даражасини олайлик. Бу ерда энг катта миқдорга иккинчи корхона эришган. Бу 3,3% ни ташкил қилади. Бу корхона «1» нуқтасига жойлаштирилади. Энг кичик миқдор 2,5% тўртинчи корхонада. Бу эса «0» нуқтага жойлаштирилади ва қуйидаги тўғри чизиқ ҳосил бўлади.

$$\frac{0 \qquad\qquad 1 \text{ — курсаткичлар}}{4 \qquad\qquad 2 \text{ — корхоналар}}$$

Қолган кўрсаткичлар ана шу масофа оралигида жойлаштирилади. Бу учун 1 рақамли корхонани олайлик. Буни «0» билан «1» ўртасидаги масофага жойлаштириш учун келтирилган формуладан фойдаланамиз ва қуйидаги натижага эга буламиз:

$\left(\frac{3,1-2,5}{3,3-2,5}\right) = 0,75$. Учинчи корхона бўйича бу миқдор 0,25 га тенг бўлди: $\left(\frac{2,2-2,5}{3,3-2,5}\right)$ ва ҳоказо. Бу миқдорларни тўғри чизиққа жойлаштирадиган бўлсак, қуйидаги шаклга эга буламиз:

$$\frac{0 \ldots 0,25 \ldots 0,63 \ldots 0,75 \cdot 1 \text{ курсаткичлар}}{4 \quad 3 \quad 5 \quad 1 \quad 2 \text{ корхоналар}}$$

Таъкидлаганимиздек, амалиётда шундай кўрсаткичлар ҳам учрайдики, улар ҳажмининг кўпайиши хўжалик фаолятининг ёмонлашганлигидан далолат беради. Бунга муомала харажатларининг даражаси, товар оборотининг фондлилик даражаси каби курсаткичларни мисол қилиш мумкин. Бундай ҳолда юқоридаги формула қулланилса хўжалик фаолиятининг натижаси тўғрисида қарама-қарши хулоса келиб чиқади. Шу туфайли комплекс кўрсаткичларнинг ўлчамини эмас, балки уларнинг йуналишларини ҳам бир хил ҳолатга келтириб олишимиз лозим. Буни амалга ошириш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$A_{ij} = \frac{\max a_{ij} - a_{ij}}{\max a_{ij} - \min a_{ij}} \qquad (11)$$

Ушбу формула орқали жадвал маълумотларига асосан муомала харажатлари даражаси буйича корхоналарнинг қайси масофада жойлашганлигини аниқлаймиз. Бу ҳолда энг катта курсаткич «0» нуқтага жойлаштирилади. Бизнинг мисолимизда бунга 3-корхона туғри келади. Энг кичик миқдорга эга булган тўртинчи корхонани «1» нуқтага жойлаштирамиз. Қолган корхоналар ана шу оралиқда тавсия қилинган формулага асосан жойлаштириб чиқилади. Масалан, биринчи корхонанинг масофаси 0,67 га тенг $\frac{8,1 - 7,3}{8,1 - 6,9}$ иккинчи корхона 0,75 нуқтада жойлашади $\frac{8,1 - 7,2}{8,1 - 6,0}$ ва ҳ. к.

Бу ҳолда туғри чизиқ қуйидаги куринишга эга булади:

0 ... 0,33 ... 0,67 · 0,75 · 1 — курсаткичлар

3 5 1 2 4 — корхоналар

Шу тариқа барча курсаткичларнинг нисбий миқдорлари аниқланади. Натижада барча курсаткичлар улчами ва йуналиши буйича бир хил ҳолатга келтирилади. Энди комплекс кўрсаткични аниқлаш учун қуйидаги формула тавсия қилинади:

$$K_{kj} = \frac{1}{6} \sum_{i=1}^{n} A_{ij} \cdot M_{ki}. \qquad (12)$$

Бунда Мкі — і — курсаткичларнинг моҳиятлилик коэффициенти.

Комплекс курсаткичнинг ушбу усулини амалий маълумотларни қўллаб ечиш учун мисолимиздаги жадвалда келтирилган маълумотлардан фойдаланилади. Ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун эса кейинги бетдаги жадвал тузилади.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, комплекс баҳолашнинг масофа усулида хам курсаткичларнинг мутлақ миқдори асос булади. Бунга асосан нисбий курсаткичлар аниқланади ва улар жамланиб комплекс кўрсаткич топилади. Умуман олганда барча усуллар бир хил тамойилга асосланган. Барчасида курсаткичлар улчами ва йўналиши жиҳатидан бир хил ҳолатга келтирилиб олиниши лозим.

Масофа усулини қўллаб корхоналар хўжалик фаолиятининг комплекс кўрсаткичини аниқлаш усули

i	Корхоналар (j)					Кўрсаткичларнинг аҳамиятлилик коэффициенти (к. мі)	aij × Кмі				
Кўрсаткичлар тартиб рақами	1	2	3	4	5		1	2	3	4	5
1.	0	0,5	0,25	1,0	0,75	1,0	0	0,5	0 25	1,0	0,75
2.	0,75	1,0	0,25	0	0,63	1,0	0,75	1,0	0,25	0	0,63
3.	0	0 21	1,0	0,34	0,51	0,8	0	0,17	0,8	0,27	0,41
4.	0,67	0,75	0	1,0	0,33	0,7	0,47	0,53	0	0,7	0,23
5.	0	1,0	0,59	0,41	0,83	0,6	0	0,6	0,35	0,25	0,50
6.	0,67	0,73	1,0	0	0,87	0,8	0,47	0,58	0,8	0	0,70
Жами	2,09	4,19	3,04	2,75	3,92	×	1,69	3,38	2,45	2,22	3,22
Ўртача ҳажми	0,35	0,70	0,52	0,46	0,65	×	0,28	0,56	0,41	0,37	0,54
Корхоналарнинг ўрни	5	1	3	4	2	×	5	1	3	4	2

Комплекс кўрсаткичларни аниқлашнинг энг содда ва енгил йўлларини кўриб чиқдик. Уларнинг барчасида бир хил натижага эришилиши исботланди. Жумладан, деярли барча усулларда ҳам биринчи ўринни иккинчи корхона, иккинчи ўринни—5 корхона ва ниҳоят охирги ўринни 1-корхона эгаллаб турибди.

Бу усуллар фақат корхоналарнинг эгаллаган ўринларини аниқлаб олиш учун эмас, балки хужалик фаолиятида мавжуд бўлган имкониятларни қидириб топиш учун ҳам катта ёрдам беради. Мисол учун биринчи ўринни эгаллаган 2-корхонани олайлик. Комплекс кўрсаткичнинг шу корхонадаги ўртача миқдори 0,56 га тенг. Аммо ўртача кўрсаткич буйича нисбий миқдор шу ўртачадан паст, яъни товар обороти режасининг бажарилиши 0,5 га тенг. Бу кўрсаткич буйича миқдор 0,06 га кам. (0,56—0,50). Меҳнат унумдорлигининг даражаси бўйича 0,39 га кам (0,56—0,17). Муомала харажатлари бўйича ҳам 0,03 га камлиги (0,56—0,53) кўзга ташланади. Бу ҳолатлар шуни курсатадики, келажакда ушбу корхонада асосий эътиборни товар оборотининг бажарилишига, меҳнат унумдорлигининг оширилишига, муомала харажатларини тежаб-тергаб сарфлашга қаратмоқ лозим.

Бу усуллар бозор иқтисодиётига ўтилаётган бир пайтда янада такомиллаштиришни талаб қилади, уларнинг муҳимлиги ва зарурлиги ошади. Фирмалар, акциядорлик жамиятлари, корпорация ва концернлар молиявий барқарор ҳолатда ишлаши учун уз тасарруфидаги барча «авлод корхоналарининг» фаолиятини изчиллик билан ўрганиб туришлари зарурдир. Уларнинг ҳақиқий аҳволини билиш учун ушбу усуллардан кенг фойдаланиш лозим бўлади.

Комплекс курсаткични аниқлашни методологик асос бўлиш учун фақат чекланган кўрсаткич ва чекланган корхоналар мисолида амалга оширдик. Агарда курсаткичлар сони купайса ёки корхоналар сони ошса ҳам бу усулларни бемалол қўллаш мумкин.

Бу усулларни қўллаш ҳисоб-китоб ишларига компьютер жорий қилинса, янада қулайлик туғдиради. Жуда кўп ва зарур бўлган маълумотлар машинанинг хотирасида узоқ сақланиши жорий даврда ишонарли хулосалар чиқариш учун яхши асос бўлади.

XII БОБ. ФУНКЦИОНАЛ ҚИЙМАТ ТАҲЛИЛИ МЕТОДОЛОГИЯСИ

XII.1. Функционал қиймат таҳлилининг зарурлиги ва вазифалари

Бозорли иқтисодиёт шароитида хўжалик субъектлари кўзда тутилмаган ҳодиса ва жараёнларга кўплаб дуч келиши муқаррар. Бу шароитда ҳар бир корхона, фирма ўз фаолиятини чуқур таҳлил қилиб ноанъанавий қарорлар қабул қилишни, кўзда тутилмаган чора-тадбирларни қўллашни талаб қилади. Бунга фақат функционал-қиймат таҳлилини (ФҚТ) қўллаш йўли билан эришиш мумкин.

ФҚТ жаҳон амалиётида, айниқса тараққий этган мамлакатларда кенг қўлланилиб келинмоқда. Унинг самарадорлиги беқиёс эканлигини жаҳон амалиёти такрор ва такрор исботлаб келмоқда, чунки маҳсулотнинг (иш, хизматнинг) сифатини унга сарф қилинадиган харажатларни камайтириш эвазига эришиб келинмоқда. Бу эса ўз навбатида корхонанинг ички ва ташқи бозордаги рақобатда ютиб чиқишини, унинг молиявий барқарорлиги мустаҳкамлилигини таъминламоқда.

ФҚТ иқтисодиётнинг барча соҳаларида (саноат, қишлоқ хўжалиги, курилиш, транспорт, хизмат, савдо кабилар) қўлланилиши мумкин. Унинг аҳамияти беқиёсдир, чунки жамиятда манфаатлар муштараклигини таъминлайди. У энг аввало меҳнаткаш манфаатига мос, уларни ортиқча самарасиз ишлашдан, нокерак функцияларни амалга оширишдан холи қилади ва шу йўл билан барча қилинадиган меҳнатнинг фойдалилигини таъминлайди. Шу орқали улар бир хил меҳнатга бир вақт бирлигида кўп меҳнат ҳақи олишга эришади.

ФҚТ мулк эгаси — инвесторлар манфаати учун ҳам хизмат қилади. У энг аввало, маҳсулот сифатини

яхшилаш эвазига мулк эгасининг истеъмол бозоридаги нуфузини оширади. Иккинчидан эса корхонада ортиқча сарф-харажатларни камайтириш эвазига унинг иқтисодий самарадорлиги ошишига, фойданинг кўпайишига замин яратади. Корхона фаолиятида молиявий барқарорлик таъминланиб, унинг рақобатга бардошлилиги ошади.

ФҚТ давлат манфаатини ҳам узида акс эттиради. Корхона фаолияти самарадорлигини ошириш, у ишлаб чиқарган маҳсулотнинг ички ва ташқи бозордаги нуфузи ошганлиги биринчидан, давлатни ташқи мамлакатларга танитади ва иккинчидан, унинг бюджетига ҳар хил солиқли ва солиқсиз туловлар орқали тушумларни кўпайтиради. Демак, ФҚТ бутун манфаатлар муштараклигини ва ..мувофиқлигини таъминлайди. Бу эса бозорли иқтисодиёт шароитида иқтисодий фаолиятнинг асосий тамойилларидан биридир.

XII.2. ФҚТнинг вужудга келиш тарихи

ФҚТнинг вужудга келиш тарихи XX-асрнинг 40-йилларига тўғри келади. Бу таҳлилнинг пайдо булиши объектив заруратдан келиб чиққан. Иқтисоднётда шундай вазият вужудга келадики, энди мақсадсиз харажатларни бартараф қилиб корхона фаолиятининг самарадорлигини ошириш эвазига кўпроқ фойда олиш зарурати туғилди. ФҚТнинг методологияси биринчи марта собиқ иттифоқ даврида 40-йилларда рус конструктори пермлик Ю. М. Соболев томонидан ишлаб чиқилган. Шу даврда АҚШда ҳам бир гуруҳ олимлар ФҚТ методологиясини яратиш бўйича муҳандис Л. Майлсон раҳбарлигида иш олиб бордилар. Сунгра таҳлилнинг бу тури Ғарбий Европа ва тараққий этган йирик мамлакатларга (Англия, Германия, Япония ва ҳ. к.) тарқалди.

Шуни таъқидлаш лозимки, ФҚТ собиқ иттифоқда биринчи марта яратилишига қарамасдан, унинг амалиётда қўлланилиши орқада қолди. Шу туфайли АҚШда таҳлилнинг бу тури амалиётга биринчи марта жорий қилиниши билан характерланади. Бу эса ФҚТнинг Ватани АҚШ деган тушунчани вужудга келтирди.

Собиқ иттифоқда ФҚТдан амалиётда фойдаланиш 70-йилларнинг ўрталарига тўғри келади. 1974 йилдан

бошлаб у электротехника саноатида, 80-йиллардан эса машинасозлик саноатида қулланилди.

ФҚТнинг такомиллашиши шу асрнинг 80-йилларига туғри келади. Бу даврда шу соҳа буйича жуда куплаб адабиётлар яратилди. Бунда олимлардан Б. И. Майдончик, М. Г. Карпунин, Н. К. Моисеева, В. П. Салтикова, Р. Волчек, А. Д. Шеремет, А. П. Селезнев кабилар катта ҳисса қушдилар. Бу олимлар ФҚТ буйича монография, дарслик, уқув ва амалий қўлланмалар яратдилар. Хуллас, ФҚТнинг назарий ва амалий асоси яратилди.

1985 йилда Рига шаҳрида ФҚТдан фойдаланиш бўйича иккинчи Бутуниттифоқ симпозиуми, 1986 йилда Чехословакияда ФҚТни қуллашга бағишланган тўққизинчи Халқаро илмий-амалий анжуман булиб утди.

Бу тадбирлар ФҚТни иқтисодиётнинг барча соҳаларида кенг қўламда қулланиш имконини берди. Шундай қилиб, 90-йилларга келиб ФҚТ узининг назарий асосига, амалий тажрибасига эга булди ва иқтисодий таҳлилнинг бир шакли сифатида мустаҳкамланди.

XII.3. ФҚТ моҳияти, мазмуни ва хусусиятлари

ФКТни қуллашдан мақсад корхонанинг харажатларини камайтириш эвазига унинг фаолиятида юқори самарадорлик ва сифат курсаткичига эришишдан иборатдир. Бунга иқтисодий ҳодиса, жараён ва фаолиятни содир булмасдан олдин системали равишда таҳлил қилиш орқали эришилади. Натижада маҳсулотнинг юқори сифати, ишнинг юксак самарадорлиги таъминланади. Шу туфайли ФҚТ иқтисодий тахлилнинг энг самарали ва илғор шаклларидан бири булиб ҳисобланади.

Таҳлилнинг бу шакли асосан микроиқтисодиёт даражасида қўлланилади. Бунда ҳам аниқ буғинларни, маҳсулотни, жараённи, фаолиятни объект қилиб олади. Масалан, бирор маҳсулотни ишлаб чиқариш, товар ҳаракатини бошқариш, ёки бирор мутахассис фаолиятини такомиллаштириш кабилар. Демак, ФҚТнинг қўлланилиш доираси қисқа ва аниқ мақсадларни кузда тутар экан.

Шундай қилиб, ФҚТ деб иш, фаолият меҳнатнинг самарадорлиги ва сифатини ошириш мақсадида, уларни системали равишда, содир бўлмасдан олдин, мантиқий (эвристик) йўл билан, таҳлил қилиш орқали маҳсулотни ишлаб чиқаришда унга сарфланадиган харажатларни ва бажариладиган функцияларни камайтириш эвазига унинг фойдалилиги ва рентабеллилигини кўпайтиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириш жараёнига айтилади.

ФҚТ ўзига хос хусусиятларга эга. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Таҳлил қилинаётган объект ҳали ишга тушмаган, фаолият кўрсатмаётган, лойиҳалаштириш, режалаштириш босқичида бўлиши мумкин. Шу туфайли ФҚТ иқтисодий жараён содир бўлмасдан олдин ўтказилади.

2. Ҳар бир таҳлил қилинаётган объектда бирорта ҳодиса ёки иқтисодий жараённинг тўлиқ содир бўлиши учун у қандай функциялардан иборатлиги аниқланади. Бундай таҳлилда абстракт тафаккур, эвристик таҳлиллардан фойдаланиш мумкин.

3. ФҚТ да барча функциялар учга бўлиб ўрганилади: асосий, қўшимча, нокерак. Таҳлил қилинадиган объект фаолиятини лойиҳалаштиришда нокерак функцияларни бартараф қилиш йўллари ишлаб чиқилади. Бу эса харажатнинг ўз-ўзидан камайишини таъминлайди.

4. Ҳар бир асосий ва қўшимча функцияларнинг қандай амалга ошиши белгиланади. Имкони борича бу функциялар ҳам тежамли йўллар билан маҳсулот (иш, хизмат) сифатини оширадиган даражада бажарилишини таъминлайди.

5. ФҚТ самарадорлиги олдиндан аниқланади, чунки таъкидланганидек, олдиндан аниқланган нокерак функциялар содир бўлмасдан, уларга маблағ, вақт йўқотилмасдан бартараф қилинади. Бу ҳам унинг ўта самарали иқтисодий дастак эканлигидан далолатдир.

6. Ушбу таҳлилда ахборот манбаи бўлиб ўтган, содир бўлган иқтисодий жараённи ифодаловчи ҳисоботлар эмас, балки бажарилиши лозим бўлган, кўпроқ илмий ва мантиқий йўл билан аниқланган, ҳали содир бўлмаган функциялар тизими ҳисобланади.

7. Фаолият кўрсатаётган объектларда ФҚТ бизнес-режани тузишда қўлланилади. Унинг ҳар бир кўрсат-

кичини асослаш учун функцияларни таркиблаш (асосий, қўшимча, нокерак) тамойилига асосланади. Бу эса иқтисодий кўрсаткичларнинг ҳам яхшиланишини, иқтисодий ўсишни самарали йуллар билан таъминлаш имконини беради.

ФҚТ да таҳлилнинг ҳам, таҳлил қилинаётган объектнинг ҳам мақсадини, кутилаетган натижасини, функциясини, моҳиятини, таъсирини ва алоқасини аниқлаб олишни тақозо қилади. Объектнинг мақсадида у орқали нимага эришилиши кўзда тутилса, натижада шу объект нимага эришилганлиги кўрсатилади. Унинг функциясида шу объектнинг нима қилиши кўзда тутилса, моҳиятида шу объект нима қила олишини кўрсатади. Объектнинг таъсири, деганда объектнинг нимани узгартира олиши тушунилса, унинг алоқасида ФҚТ бошқа кўрсаткичларга таъсир қилиш нималар орқали амалга ошиши курсатилади. Шу туфайли ФҚТни амалга ошириш жараёнида ушбу иборалардан тўғри ва аниқ фойдаланиш лозимдир.

XII.4. ФҚТнинг бозор муносабатлари шароитидаги вазифалари

ФҚТ эркин бозор муносабатлари шаклланаётган ва шаклланган шароитда иқтисодиётнинг ҳамма соҳасида қўлланилиши мумкин. Ундан лойихалаштиришда, бирор объектни такомиллаштиришда, техника ва технологик жараёнларни таҳлил қилишда, иқтисодиётнинг ҳамма бўғинларида, бошқаришда, хизмат соҳаси кабиларда фойдаланиш мумкин. Ушбу иш бевосита иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишга бағишланганлиги туфайли биз ФҚТнинг фақат шу соҳада қўлланилишига тухталамиз, холос.

ФҚТнинг аҳамияти Ўзбекистонда бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда янада ошди, чунки бу иқтисодиёт ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг уз фаолиятини мукаммал таҳлил қилиб боришини, иши, маҳсулоти ва хизмати сифатини ўзлуксиз ошириб боришини талаб қилмоқда. Бу тадбирлар шу субъектнинг эркин рақобот шароитида унинг рақоботбардошлигини таъминлайдиган асосий омиллардир. Зеро, иқтисодий эркинлик уз навбатида иқтисодий масъулликни ҳам келтириб чиқаради.

Ҳар қандай маҳсулот (товар), бажарилган иш, кўрсатилган хизмат истеъмолчига мўлжалланган бўлади. Истеъмолчи учун эса уларнинг энг аввало сифати сунгра нархининг арзонлиги керак. Айнан ана шу курсаткичларга ФҚТни қўллаш орқали эришилади. Демак, ушбу таҳлилнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги аҳамияти ва вазифаси янада ошади.

ФҚТнинг асосий вазифалари:

1. ФҚТ қулланилиши мумкин бўлган хўжалик субъектининг иқтисодий фаолиятини, товар, иш, хизмат каби жараёнларни аниқлаш.

2. Таҳлил қилинадиган объектда бажариладиган функцияларни (асосий, ёрдамчи, нокерак) ва уларнинг хар бирига кетадиган харажатлар миқдорини (пул вақт бирлигида) аниқлаш.

3. Нокерак функцияларни бартараф қилиш йўли билан товар, иш, хизмат сифатини яхшилаган ҳолда, уларга кетадиган харажатларни камайтириш эвазига, корхонанинг (хужалик юритувчи субъектнинг) умумий молиявий аҳволини яхшилашни таъминлаш.

4. Шу йул билан хужалик юритувчи субъектнинг умумиқтисодий самарадорлигини ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш.

5. Самарадорликни ошириш эвазига ушбу субъектнинг молиявий барқарорлигини, унинг рақобатга бардошлилигини таъминлаш, ишдаги ва бозордаги фаолитини кутариш кабилардан иборатдир.

Ушбу вазифаларни бажариш корхоналарда бир ёки икки кишининг иши эмас. Иқтисодий таҳлилни бир киши амалга ошириши мумкин. Аммо ФҚТни ундай қилиб булмайди. Буни бажариш учун ҳар бир хўжалик субъектида ФҚТ утказиладиган гуруҳ булишини тақозо қилади. Бу гуруҳга иқтисодчи, менеджер, маркетолог, бухгалтер, молиячилар, ички аудит ходимлари, илмий ходимлар (маслаҳатчилар) кириши лозим. Бунда «фикрлар ҳужуми», «етти марта ўлча», эвристик, мантиқий, синектика каби куплаб усуллардан фойдаланиш лозим.

XII.5. ФҚТни амалга ошириш босқичлари

ФҚТ иқтисодий таҳлилнинг бошқа шакллари сингари маълум кетма-кетликда амалга оширилади. Аммо

ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Бу қуйидаги босқичларда уз аксини топади: тайёрланиш босқичи, ахборотларни тўплаш босқичи, таҳлил қилиш босқичи, ижодий босқич, тадқиқот босқичи, хулоса ва таклифларни жорий қилиш босқичи.

ФҚТга тайёрланиш босқичида энг аввало, таҳлил қилинадиган курсаткич, жараён, ҳодиса, фаолият каби таҳлил объекти аниқланади. Масалан, битта фирмада фақат бир хил маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни, ёки унга жорий қилинадиган янги технология, шу фирмани бошқарувчи фаолият кабилар таҳлил учун объект сифатида танлаб олиниши мумкин. Баъзи ҳолларда фирманинг бутун фаолияти ҳам ФҚТнинг объекти булиши мумкин. Бу таҳлил олдига қўйилган мақсаддан келиб чиқади.

ФҚТни утказиш учун бир қанча мутахассислардан иборат ишчи гуруҳи тузилади. Ишчи гуруҳи қайси объектни қай тарзда, қанча вақтда таҳлил қилиш режасини, унинг кутилаётган самарадорлигини аниқлаб олади ва шундан келиб чиққан ҳолда тегишли ахборотларни туплашга киришади.

Ахборотлари туплаш босқичида ишчи гуруҳи танланган объектни таҳлил қилиш учун тегишли маълумотларни (иқтисодий курсаткичларни, конструкторлик ечимларини, технологик жараён ҳужжатларини, патентларни, илмий-техник тавсиялар кабиларни) тўплайди, уларни бир тизимга келтиради ва урганади. Ўрганиш жараёнида объектда бажариладиган функцияларни аниқлаб чиқади ва шу функцияларнинг асосий, ёрдамчи ёки нокерак эканлигини белгилаш билан бирга ҳар-бир функциянинг бажарлиши учун кетадиган харажатлар миқдорини ҳам (сарф қилинадиган вақтда, пулда) аниқлайди.

ФҚТнинг шу босқичида бажариладиган функцияларнинг таркибий тузилиши ва нокерак функцияларни бартараф қилишнинг самарадорлик кўрсаткичлари ҳам аниқланади. Ахборотларнинг таркиби, улардан фойдаланиш тартиби, уни кимлар амалга ошириши ҳам айнан шу босқичда кўрсатиб берилади. Тегишли ахборотлар йиғилиб, улар бир тартибга келтирилгандан кейин ФҚТ ни бошлаш мумкин.

Таҳлил қилиш босқичида тўпланган ва бир тизимга келган ахборот манбаларига асосан бажариладиган ҳар

бир функциянинг муҳимлиги—уни қолдириш ёки бартараф қилишлиги аниқланади. Шу босқичда бажариладиган фуикциялар бевосита корхонанинг ўзида (ичида) ва унинг ташқарисида қайсилари амалга оширилиши ҳам ўрганилади. Ўрганилаётган объектдан ташқарида бажариладиган нокерак функциялар аниқланиб қолинадиган бўлса, уларни бартараф қилиш йулларини куриш лозим. Нокерак функциялар хоҳ ичкарида, хоҳ ташқарида булмасин, маҳсулотнинг миқдори ва сифатига ҳеч қандай ижобий таъсир қилмасдан, сарфланадиган харажатларни купайтиради, таннархини оширади, нархини қимматлаштиради.

ФҚТнинг ушбу босқичида ҳар бир бажариладиган функция ҳам мукаммал системали равишда таҳлил қилиб борилади. Бу асосий функция булсин. Аммо уни ҳам такомиллаштириб, шу функцияни кам харажат билан амалга ошириш йулларини ахтариб топиш лозим. Бунда таҳлилнинг барча усулларидан (анъанавий ва иқтисодий математик) фойдаланилади.

ФҚТ орқали тежалган харажатлар энг аввало, маҳсулот сифатининг ёмонлашуви эвазига амалга ошмаслиги лозим. Сўнгра бу орқали тежалган харажат ФҚТ ни утказиш учун кетган харажатдан кам бўлмаслиги лозим. Бунда шуни кузда тутиш керакки, ФҚТни жорий қилиш пайтида харажат кўпроқ булиши мумкин. Аммо ундан кейинги фойдаланиш давомида келадиган фойда бу харажатларни жуда қисқа муддатда қоплайдиган бўлиши керак. ФҚТнинг самарадорлиги фақат шу маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган харажатлар миқдори билангина ўлчаниб қолмайди, энг муҳими унинг сифати ва рақобатбардошлигига ижобий таъсир қилади. Шу туфайли ФҚТ нинг самарадорлигини ҳам бир қанча кўрсаткичларни инобатга олган ҳолда аниқлашни тақозо қилади. Буларнинг ҳаммаси ФҚТнинг ижодий босқичида аниқлаш мумкин.

Ижодий босқич ФҚТнинг узига хос хусусиятларидан биридир. Ушбу босқичда ҳар бир зарур функцияларни бартараф қилиш бўйича ғоялар, тавсиялар тупланади. Энг муҳими ушбу босқичда бирор маҳсулотни яратишдаги функцияларни такомиллаштириш билан бирга яратилаётган маҳсулотнинг узи ҳам такомиллаштирилади. Масалан, кичик электрон ҳисоблаш машинасини олайлик (КЭҲМ). Буни яратиш учун, таъкидланга-

мидек, функциялар уч гуруҳга бўлинади. Ижодий гуруҳ нокерак функцияларни бартараф қилиб унга кетадиган харажатларни камайтиради, асосий функцияларни такомиллаштириб сифатини оширади.

Энди иккинчи босқичда шу КЭҲМнинг ўзини такомиллаштириш масаласи қўйилади. У биринчидан, ихчам, қулай, енгил, энг муҳими барча зарур операцияларни бажароладиган бўлиши керак. Бу учун унга қўшимча функцияларни бажаришни киритиш зарур булса шундай қилинади. Бу ижодий гуруҳ томонидан асосланади, бу учун ғоялар муҳокама қилиниб, баённома тузилади. Ушбу баённомада бир қанча ғоя ва тавсиялардан энг яхшиси танлаб олинади ёки кўп ғоядан битта такомиллашган тавсия ишлаб чиқилади.

Буни амалга ошириш учун ҳар бир вариантда ифодаланган ғояларни ҳам ижобий ва салбий гуруҳларга бўлиб чиқади. Сунгра ижобий ғояларни ҳам яна энг юқори самарали, самараси пастроқ гуруҳларга бўлинади. Охир оқибатда ғояларнинг энг самаралиси танлаб олинади ва ўрганилаётган объектга жорий қилишга айнан шу варианти тавсия қилинади.

Агарда ижодий гуруҳ биринчи сафар таҳлил қилинаётган объектни такомиллаштириш буйича янги ғояларни топмаса, бу ҳолда фаолиятни қайтадан бошлайди. Агар бу сафар ҳам бирорта янги ғояни тавсия қилиш буйича қарорга келинмаса, ҳозиргача ўша мавжуд ҳаракатдаги вариант сақланиб қолади ва ижодий гуруҳ бу объектни қайтадан функцияларни янада майдалаштириб чуқур ўрганишга киришади. Айнан худди шундай кетма-кетлик ва усуллар билан технологик жараёнлар ҳам ўрганилади ва такомиллаштирилади.

Таъкидланганидек, ФҚТ ҳаётнинг барча жабҳаларида қўлланилади ва самарали фойдаланилади. Масалан, Ўзбекистонда етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг (айниқса мева-сабзавотларнинг) 35—30 фоизи нобуд бўлиб бормоқда. Бу жараёнга ФҚТ ни қўлласа, ўйлаймизки, ушбу маҳсулотларнинг нобудгарчилиги минимал даражагача қисқаради. Шу эвазига ФҚТ ни қўллашга кетган харажатлар юзлаб марта қопланиб булади. Ҳозирги пайтда АҚШ, Япония, Англия каби йирик тараққий этган мамлакатларда таҳлилнинг ушбу

шакли бежиз қўлланилаётган эмас. Буни Ўзбекистонда ҳам жорий қилиш фойдадан ҳоли булмайди.

ФҚТ да тадқиқот босқичи ҳам муҳим босқичлардан биридир. Унда танлаб олинган энг самарали вариантларни қуллаш, уларни амалиётга жорий қилиш йул-йуриқлари ишланади. Айнан шу босқичда жорий қилинадигаи тавсиянинг техник-иқтисодий самарадорлигига, унинг таҳлил қилинаётган объект сифати ва нархига қандай таъсир қилиши урганилади. Буларни амалга оширишда асосан эксперт усулидан фойдаланилади. Экспертлардан якка ва жамоа ҳолида фойдаланиш мумкин. Якка ҳолда бўлганда тегишли вазифани ҳар бир экспертга алоҳида топширади ва уларнинг ёзма фикри кейин умумлаштирилади. Экспертлардан жамоа шаклида фойдаланилса унда қуйилган масалалар шу ернинг ўзида муҳокама қилинади ва бир қулай ечимга келинади.

Якка ҳолдаги экспертизанинг қулайлиги шундаки, ҳар бир эксперт ўзича мустақил хулосага келади ва уни бирор ташқи фикр таъсирисиз қогозга туширади. Аммо баҳо беришда узининг камчилигини илғамайди, жамоа усулида эса фикрлар уртага ташланса ҳар бир киши ўз вариантининг камчиликларини англаб олиши мумкин. Бу яхши. Аммо куп ҳолларда бирор бир яхши тавсия уртага ташланса, ҳаммаси шунга қушилиб қуяқолиши мумкин. Бу эса ҳар бир экспертнинг ҳар бир вариант бўйича кенг фикрлаш имкониятини чегаралайди.

Экспертлар объектнинг вариантларини экспертиза қилганда куп холларда математик усуллардан кенг фойдаланишмоқда. Бу эса масалани ечиш учун жуда куп қирралардан фойдаланиш ва ишни осонлаштириш имконини беради. Бу ишда энг аввало экспертларнинг тафаккуридан ва электрон ҳисоблаш машиналаридан фойдаланилади.

Хулоса ва таклифларни жорий қилиш босқичи ФҚТнинг энг охирги хал қилувчи босқичидир. ФҚТнинг барча босқичлари орқали энг қулай ва самарали вариант танланади. Эндиги энг муҳим вазифа шу танланган вариантни жорий қилишдир. Бу ишни амалга ошириш бир киши ёки бирорта бўлимнинг иши бўлмасдан бутун жамоа ишидир. Бунда ФҚТ гуруҳи билан бирга барча мутахассислар, ишчи ва хизмат-

чилар иштирок этадилар. Энг муҳими, ФҚТ ни амалга ошириш учун яна қандай қушимча моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар кераклиги аниқланади.

Агар таҳлил қилинаётган объект технологик жараён булса, яна қандай қушимча жиҳозларни қайси йуналишда такомиллаштириш масаласи, бу учун қандай мутахассислар кераклиги (мавжудларини қайта ўқитиш ёки янги мутахассисни жалб қилиш), буларни амалга ошириш учун қанча пул маблағи зарурлиги каби масалалар кўрилади. Шу билан биргаликда ФҚТни жорий қилиш қанча самара бериши ҳам шу босқичда кўриб чиқилади. ФҚТни жорий қилишга кетган барча харажатлар улардан келадиган фойда эвазига бир неча марта қопланиши лозим. Шу туфайли ФҚТнинг самарадорлиги ҳам айнан ана шу босқичда асосланиши шарт. Бу учун ФҚТ ни амалга оширишга кетган харажатларнинг қопланиш даражаси, ундан келган фойда суммасининг (Ф) шу тадбирга кетган харажатга (Хар) нисбати билан аниқланади.

$$ФКТхк = \frac{Ф}{Хар}.$$

Масалан, ФҚТни жорий килиш 100 минг сумлик моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларни талаб қилади. Экспертларнинг хисоб-китоби бўйича ФҚТни жорий қилиш бир йилда 300 минг сумлик фойда келтиради. Бу ҳолда ФҚТга кетган харажатларнинг қопланиш муддати 4 ой булади, бир йилда харажатлар уч мартадан кўп фойда келтиради. (300,0:100). Бу фақат пулдаги ифодаси. Бундан ташқари ФҚТнинг маҳсулот, иш, хизмат, фаолият сифатини ошириш эвазига. Унинг рақобатга бардошлик даражасини ҳам кучайтиради. Бу эса охир-оқибатда корхонанинг молиявий барқарорлигини, рақобатбардошлигини таъминлайди.

ФҚТни қўллаш, жорий қилиш кетма-кетлигини аниқлаб олиш унинг муҳим жиҳатларидан биридир. Агар йирик концерн ёки фирма бўладиган булса, унга тегишли барча корхоналар фаолияти иқтисодий таҳлил килинади. Агар таҳлил қилинаётган объектда унинг кайси булимида харажатлар кўп булса, яъни бир сўм товар маҳсулотига тўғри келадиган таннархнинг даражаси юқори булса ФҚТни айнан шу корхонага қўллашдан бошлайди. Бордию шу корхонада 6 та фаоли-

ят бўлса, улардан ҳам энг харажатдор фаолият танлаб олинади ва ФҚТ ни қуллаш шу фаолиятга тадбиқ қилишдан бошланади. Шундай қилиб, корхонанинг ёки таҳлил қилинаётган объектнинг такомиллашуви учун ФҚТнинг аҳамияти беқиёс эканлиги кўриниб турибди.

Келажакда ушбу таҳлилни барча босқичлари билан амалиётга жорий қилиш Ўзбекистонда нафақат макро, балки микроиқтисодиётнинг тез суръатлар билан ривожланиши учун энг муҳим дастаклардан бири бўлади. Бунда албатта, бир гуруҳ олимлар тавсияси ёки бир-икки фирмага унинг усулларини жорий қилиш билан чегараланиб қолмаслик керак. Бу давлат аҳамиятига молик масала. Буни чет мамлакатар тажрибаси ҳам исботлаб турибди.

ФҚТ методологиясини жуда кўп йўналишлар бўйича ишлаб чиқиш лозим. Хусусан, бошқарув, ишлаб чиқариш (ҳамма қирралари билан), хизмат каби йўналишлар кўзда тутилмоқда. Бу келажакда маҳсулот, иш, хизмат сифатини ошириш, улар буйича «Сифатнинг мутлақ даражасига» эришиш учун асосий омил бўлиб хизмат қилади.

XII.6. ФҚТда қулланиладиган эвристик усуллар

Эвристика грекча сўздан олинган бўлиб, топаман, маъносини билдиради. Бу тушунча фанга тадбиқ қилинадиган бўлса бирор жараён, ҳодиса, фаолият, объектнинг айни моҳиятини аниқлаш учун назарий тадқиқотда қўлланиладиган мантиқий усуллар мажмуасидан иборат бўлади.

Мантиқий таҳлил ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида, хусусан иқтисодиётни бошқаришда, уни таҳлил қилишда ҳам қўлланилади. Барча янгиликлар, улкан тадқиқотларнинг яратилиши энг аввало мантиқий таҳлилга асосланади.

Мантиқий таҳлилнинг қўлланилиш тарихи жуда узоқ. У инсоният тафаккур қилган вақтдан бошланган десак, хато бўлмайди. Аммо унинг фанга, оламни ўрганишда бир мустақил усул сифатида кириб келиши ва шаклланиши XX асрнинг ўрталарига тўғри келади. Бу борада жаҳонда жуда кўп усуллар ишлаб чиқилган ва тўпланган. Уларнинг баъзиларини кўриб утамиз.

Ўхшатиш усули. Мавжуд усулларни ўрганиб, шунга ухшаш усулни ўз фаолиятига жорий қилишга айтилади. Ҳозирги пайтда корхона мутахассиси, менеджерлари ута зукко булишини талаб қилади, чунки бирор бир фирма жуда катта муваффаққиятларга эришиши мумкин. Аммо унинг усули тижорат сири сифатида оммалаштирилмайди. Бу ҳолда шу фирма мутахассислари билан суҳбатлашиш, маслаҳатлашиш жараёнида асосий усулларни илғаб олиш мумкин. Бундан айниқса, чет эл сафарларида бўлганда, йирик фирмалар фаолияти билан танишганда муваффаққиятга эришишнинг асосий, энг эътиборли томонларини ёдда сақлаб қолиш ва уз фирмасида айнан шунга ухшаш усулни қуллаш мумкин. Бу усулни жаҳон амалиётида ухшатиш, усули деб атайдилар. Ёки бир объектда (фирмада) юқори кўрсаткичга ходимларни моддий ва маънавий рағбатлантириш усули билан эришилади. Айнан шу ёки шунга ўхшаш усулни сиз ҳам қуллашингиз мумкин.

Тасаввур усули. Бу усулда киши бирор нарсани яратаётган булса, унинг ўрнига узини қўйиб куради. Янгидан яратиладиган предмет бажарадиган барча функция ва жараёнларни бажариши мумкинлигини бутун тасаввуридан утказади. Агар бошқарув фаолиятига тавсия ишлаб чиқаётган булса, узини бошқарувчи ўрнида кўради, агар тавсия қилинаётган фаолият бажарувчига мулжалланган булса, у узини бажарувчи сифатида тассавур қилади. Барча бажариладиган жараёнларни, функцияларни айнан шу усул билан аниқлайдилар.

Тассавур қилиш усулининг самарадорлиги кўп ҳолларда инсон тафаккури, унинг яратувчанлик савияси ва малакасига боғлиқ. Шу туфайли яратилаётган предметни қанча аниқ тассавур қилса, шунча унинг яратилиши осон кечади.

Идеаллаштириш усули. Бу усулда яратилаётган предмет, ҳодиса, фаолиятни, технология кабиларнинг барча мақсадларга жавоб бериши, арзонлиги, мустаҳкамлиги, сифатлилиги жиҳатидан тасаввуримиздаги энг қулай варианти танланади. Идеал вариантни аниқлаб олиш учун ҳам шу ўрганилаётган объект устида ҳар бир мутахассис жуда куп илмий тафаккур қилади. Идеал-

лигини исботлаш учун бу вариантдаги барча салбий жиҳатлар олиб ташланади.

Ҳар бир предметни яратишда ёки бирор жараённи бошқаришда унинг идеал варианти аниқланади. Шу вариант амалиётда қўлланилади. Қўлланилиш жараёнида ҳам у такомиллашиб боради. Оқибатда предметнинг (фаолиятнинг) идеал варианти вужудга келади. Демак, бу усул ҳам иқтисодий жараёнларни такомиллаштиришнинг муҳим омилларидан биридир.

«Йигирма тўрт»лик қоида. Бунда янги объектни (технология, маҳсулот, фаолиятни, бошқариш кабиларни) яратишга сафарбар қилинган мутахассислар ҳамма ташвишлардан озод қилинади. 24 соат давомида шу битта яратилаётган объект ҳақида ўйлайди, фикрлайди, тафаккур қилади. Янги туғилган ғояларни ёзиб боради. Шу йўл билан яратилаётган объектнинг мукаммаллашуви таъминланади.

«Йигирма беш»лик қоида. Бунда янги яратилаётган объектни яхшилаш учун камида 25 та ғоя ишлаб чиқилиши шарт. Бу ўз-ўзидан бўлмайди, албатта. Шу туфайли бу вазифани уз зиммасига олган мутахассислар узлари таҳлил қилаётган объектини жуда яхши билиши, шу борадаги чоп этилган ва этилаётган илмий-услубий адабиётлардан хабардор булиши лозим. 25 та гоя битта объектни такомиллаштириш учун ўзўзидан туғилмайди. Келажакда бу усуллардан Ўзбекистон иқтисодиётида ҳам кенг фойдаланилади. Бу эса ҳозирги тайёрланаётган мутахассисларнинг ўта билимдон бўлишларини тақозо қилади.

Илғаб қолиш усули. Тадқиқотчига жуда кўп янги ғоялар ишлашга қаттиқ киришган, ўйлаган пайтда эмас, балки, эркин тасодифий ҳолатларда, айниқса дам олиб утирганда, йўлда кетаётганда, бирор киши билан сухбатлашганда, бирорта ўйинни ўйнаётганда, ухлаётганда келиши мумкин. Айни шу пайтда янги ғояни илғаб қолиши лозим. Имкони борича шу пайт қоғозга ёки диктофонга ёзиб қўйилса жуда яхши. Буларнинг имкони бўлмаса ёнидаги шеригига эслатасан, деб айтиб қўйиши, ёки ўзи уни қаттиқ эслаб колишга харакат қилиши лозим, зеро жуда кўп янги ғоялар тасодифий туғиладию, аммо у ўз яшаш тарихига эга бўлмасдан, амалиётда қўлланилмасдан йуқолиб кетади.

Ўзимизда одамлар илғаб қолиш учун бир қанча усуллардан фойдаланганлар. Масалан, румолчасини тугиб қўйган, бармоғига ип боғлаб олган, чунтагига бирор предметни солиб қўйган ва х. к. Бу ҳолатлар кишига келган тасодифий ғояларни яна қайта ёдга тушириш имконини берган.

Истеъмолчилар талабидан келиб чиқиш усули. Бу усул ҳозир Ўзбекистоннинг утиш шароитида жуда қўл келади, чунки у макроиқтисодиётни барқарорлаштиришга кумаклашиши мумкин. Масалан, бирор товарни, чет мамлакатларга чиқармоқчи булсак, энг аввало, унга шу товар қайси хусусиятга эга бўлиши, бунга товар олувчининг талаби нима ва қандай эканлиги инобатга олиниши лозим. Ҳамма қилинадиган иш, бажариладиган ҳизмат ва яратиладиган товарлар бевосита истеъмолчи талабидан келиб чиқади. Бу усул Ўзбекистонни жаҳонга танитиш учун асосий омиллардан бири булиб ҳисобланади. Бундан микроиқтисодиётда ҳам фойдаланиш мумкин. Бунда товар (иш, хизмат) ишлаб чиқарувчи (таклиф қилувчи) хужалик субъекти истеъмолчи (харидор) талабларини тулиқ урганади ва шундан келиб чиқади. Барча бажариладиган функцияларни, зарур булса қушимчаларни ҳам киритган ҳолда уз товарининг истеъмолчига маъқул булиши учун ҳаракат қилинади. Бу эса товар (иш, хизмат) ишлаб чиқарувчининг (таклиф қилувчининг) бозордаги нуфузини оширади, хужалик фаолиятини яхшилашни, молиявий жиҳатдан барқарорлашишни таъминлайди.

Истеъмолчи талабига қанча мос товар, иш, хизмат) ишлаб чиқарилса шунча талаб купаяди, бозорда рейтинг ошиб боради. Бу бозор иқтисодиёти шароитида бозорни эгаллаш учун муҳим омил булиб ҳисобланади.

«Сифатнинг мутлақ даражаси»га эришиш усули. Бу илмий-мантиқий таҳлил натижасида эришиладиган курсаткич. Савдо хизмати сифатини аниқлаш учун асримизнинг 70-йиллари охирларида Самарқанд кооператив институти олимлари томонидан тавсия қилинган эди. Бунда товар, маҳсулот, иш хизмати кабилар сифатининг мутлақ даражаси қандай булишлиги ва унга эришиш учун нималар қилиш, қандай тадбирларни бажариш лозимлиги ишлаб чиқилади. Бундай андозани ишлаб чиқишга жаҳон талабидан келиб чиқмоқ лозим. Бунга эришиш макро ва микроиқтисодиётда жуда

катта самара беради. Сифат масаласи иқтисодиётнинг қайси шаклидан қатъи назар ҳамиша долзарб, ҳеч эскирмайдиган муаммо, мавзудир. Шу туфайли бу масалага иқтисодиётни бошқараётганлар. ҳамиша катта эътибор беришлари шарт.

Ушбу кичик булимда эвристик таҳлилнинг жаҳон тажрибасида қулланилаётган ва биз томондан ишлаб чиқилган айрим усулларга тухталдик, холос. Бу жуда кенг қамровли муаммо, мавзу. Ушбу усуллардан фойдаланиш Ўзбекистон иқтисодиёти тараққиётининг айниқса, ҳозирги босқичида жуда муҳимдир. Чунки биз ҳар куни, ҳар дақиқа сайин жаҳон иқтисодиётига, жаҳон бозорига жадаллик билан кириб бормоқдамиз. Биз бу майдонда ўз урнимизни топишимиз лозим: Аммо у уз-ўзидан амалга ошмайди — бошқаришнинг илғор усулларидан фойдаланишни тақозо қилади.

XII.7. ФҚТда қўлланиладиган «Фикрлар ҳужуми» усули

«Фикрлар ҳужуми» бирор бир муҳим масалани, муаммони ҳал этиш учун ташкил қилинган бир қанча мутахассислар ва олимлардан иборат ижодий гуруҳнинг ғоялари мажмуасидир.

«Фикрлар ҳужуми» (ФҲ)нинг яратилиш тарихи унча узоқ эмас. Бу функционал-қиймат таҳлили — (ФҚТ)нинг вужудга келиши билан бирга асримизнинг 40-йилларида пайдо бўлган. Унинг назарияси олдин собиқ иттифоқда яратилган, аммо амалиётга қулланилиши АҚШда амалга оширилган. Кейинчалик ФҲ ва ФҚТдан кенг миқёсда фойдаланиш Ғарбий Европа мамлакатлари ва Япония каби саноати ривожланган мамлакатларга ёйилган. Ҳозир жаҳондаги саноати, умуман иқтисодиёти тараққий этган барча мамлакатларда ФҲдан кенг фойдаланилмоқда.

ФҲ ижодий гуруҳи йирик фирмалар, корпорация, концерн, тармоқ вазирликлари, ҳудудий маъмурият (ҳокимликлар) қошида ташкил қилинади. Уларнинг олдига аниқ вазифа қуйилади. Масалан, фирманинг молиявий барқарорлигини таъминлаш. Бу борада гуруҳ аъзоларининг ҳар бири уз ғояларини ишлаб чиқади. Бу ғоялар натижасида фирманинг молиявий барқарорлигини таъминлашнинг бир қанча варианти пайдо бўлади. Сўнгра ҳар бир вариант муҳокама қилиниб, улардан энг сама-

рали жиҳатлари таилаб олинади ва битта вариант тузилади.

ФҲни амалга оширишда жуда катта ишонч ва эркинлик берилади. Ҳар бир киши уз вариантини айтганда ҳеч ким эътироз бермаслиги керак, чунки унинг варианти яроқсиз булса ҳам ичида маълум ижобий тарафлари булиши мумкин. Шу туфайли ҳар бир киши уз фикрини эркин ифода қилиши учун яхши муҳит яратилади. Бу билан биринчи учрашув якунланади.

Ҳаммаси уртага қуйилган вариантларни муҳокама қилиш—уйлаб куриш учун маълум вақтга (2,3 кун, ҳафта) тарқалишади. Ижодий гуруҳнинг иккинчи учрашувида ҳақиқий фикрлар ҳужуми бошланади. Ҳар бир вариант ва уларнинг йул-йуриқлари муҳокама қилинади. Олдин ғоялар ичидан салбий таъсир қилувчи жиҳатлари чиқариб ташланиб, фақат ижобий таъсир қилувчи ғоялар қолдирилади. ФҲ нинг навбатдаги босқичида ижобий ғояларни ҳам бир қанча гуруҳларга булиш мумкин: энг юқори самаралиси, самаралиси ва самараси камроғи, лекин барча ҳолларда ҳам объектнинг сифати яхши булиши шарт. Энди корхонанинг молиявий барқарорлигини таъминлаш учун нима қилиш лозимлиги тўғрисида тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқилади.

ФҲ гуруҳи томонидан ушбу тавсия қилинган вариантни амалга ошириш механизми ишлаб чиқилади. Бунда ушбу иш билан кимлар қайси вақтда, қачон, қаерда шуғулланиши лозимлиги, буларнинг назоратини ким амалга ошириши ва натижаси бўйича кимларни рағбатлантириш ҳамда кимларга жазо чораларини қўллаш масалалари ҳам аниқ белгилаб қўйилади.

ФҲ гуруҳига киритилган мутахассислар ва олимларнинг доимий равишда, имкони борича бир вақтда учрашиб туришларини ташкил қилиш лозим. Масалан, ҳафтанинг ёки ойнинг маълум куни ва соатида. Бу эса гуруҳ аъзоларининг самарали ишлашн учун асосий эргономик омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

ФҲ нинг жаҳон тажрибасида синалган бир қанча усуллари мавжуд. Буларга якка ҳолдаги ФҲ, оммавий ФҲ, ёзма ФҲ, ғояларни баҳолаш ФҲ ва бошқалар киради.

ФҲ нинг якка ҳолдаги усулида ҳам эвристик таҳлил усули сингари бир муаммони ҳал қилиш юзасидан фақат бир киши ёки бир хил мутахассислар гуруҳидан

таркиб топган бир қанча кишилар иштирок этади. Масалан, фирма ишининг самарадорлигини ошириш учун фақа бухгалтерлардан иборат ижодий гуруҳ ташкил қилиниши мумкин. Ушбу гуруҳнинг бевосита вазифасидан келиб чиққан ҳолда улар олдига бир қанча муаммоларни ҳал қилиш вазифаси қулланилади. «Бухгалтерия хисобини такомиллаштириш ва унинг курсаткичлари таҳлилини яхшилаш», «Иқтисодий таҳлилни такомиллаштириш», «Бухгалтерия ҳнсобидаги камчиликларни аниқлаш» ва х. к. Менеджер ва маркетологлар бўлса «Корхонанинг ишдаги ва бозордаги фаоллигини ошириш», «Корхонанинг рақобатбардошлигини таъминлаш», каби муаммоларни қуйиш мумкин.

Булардан ташқари битта мутахассис олдига ҳам битта вазифани қуйиш мумкин. Ҳозирги пайтда куп ҳолларда корхона (ташкилот) раҳбари бош қотиради. Аммо унинг малакаси кенг қамровли, фаолиятнинг барча соҳаси учун етарли бўлмаслиги мумкин. Шу туфайли муаммоларни ҳал қилишда жамоатчилик фикридан ҳам кенг фойдаланиш лозим.

Амалиётда шундай муаммолар борки, уларни бир хил мутахассислар ҳал қила олмайди. Масалан, «Вилоят иқтисодиётини барқарорлаштириш муаммоси». Бунга бир қанча соҳа мутахассислари, олимлар кабилардан таркиб топган нуфузли катта гуруҳ ташкил қилиш мумкин. Бундай ҳолда ФҲ нинг оммавий усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

ФҲ нинг ёзма усули мутахассисларни бир жойга тўплаш имкони бўлмаган пайтда қулланилиши мумкин. Бу усул жаҳон амалиётида кам қулланилса-да, унинг ижобий томонлари мавжуд. Хусусан, мутахассис уз фикрини атрофлича эркин холатда ифодалайди ҳамда икки йуналишда амалга оширилиши мумкин. Биринчиси, мутахассис олдига аниқ савол қуйилади ва ёзма равишда жавоб ёзиб юбориш талаб қилинади. Иккинчи усул эса анкета усули бўлиб, бир қанча қисқа саволлар қуйилади ва унга қисқа жавоб бериш талаб қилинади. Аммо бу усулнинг камчилиги ҳам мавжуд, чунки мутахассис фақат уз фикри билан чегараланиб қолади, муҳокамага иштирок этмайди, бошқа вариантни эшитиб уз тавсиясини бойитиш имконига эга бўлмайди. Лекин кам харажат талаб қилади.

ФҲ нинг ғояларини баҳолаш усули жаҳон тажриба-

сида кенг қўлланилади. Бунда махсус ташкил қилинган, масалан ҳокимият қошидаги ФҲ гуруҳи эксперт ролида иштирок этади. Бунда бир масала юзасидан анжуман (илмий-амалий конференция) ташкил қилинади. Бу уч қисмдан иборат бўлади. Биринчи қисмида бир соат ҳамма иштирокчилардан хоҳлаган киши уз ғоясини 5 дақиқада қисқа баён қилади. Ғоялар, таклифлар тугагач 45 дақиқа танаффус эълон қилинади. Бу анжуманнинг иккинчи қисмини ташкил қилади. Бунда мутахассислар бир-бири билан уз ғояларини ва бошқаларнинг энг яхши ғояларини уртоқлашиш учун имконият яратилади.

Ғояларни баҳолашнинг учинчи босқичи яна расмий ҳолатда залда ўтказилади. Бунда анжуман бир соат давом этади ва энг яхши ғоялар муҳокамасига, янги ғояларнинг ўртага ташланишига имконият яратилади. Буларнинг ҳаммасини махсус ФҲ гуруҳи (экспертлар) ҳисобга олиб боради. Конференция натижаси бўйича экспертлар гуруҳи энг яхши ғояларни танлаб олади ва шу ғояни амалиётга тадбиқ этиш йулларини ишлаб чиқади. Албатта, бу ерда яхши ғоя муаллифини рағбатлантиришни ёддан чиқармаслик керак. Яхши ғоя сотиб олиниб, шу фирма ёки компаниянинг интеллектуал мулкига айланиши мумкин.

ФҲ нинг мунозара усулини ҳам қўллаш мумкин. Бунда бирорта муаммо юзасидан матбуотда ёки кичик рисола (варақа) тарзида ғоя баён этилади ва у кенг ўқувчилар, мутахассислар, олимлар ҳукмига ҳавола қилинадики, бунда ҳар бир киши, мутахассис шу муаммо юзасидан уз фикрини билдирсин. Фикрлар, тавсиялар экспертлар (махсус ФҲ гуруҳи) томонидан урганиб чиқилади ва тегишли хулосаларга келиш мумкин. Агар муаммо жуда мураккаб бўлса, экспертларда тегишли хулоса чиқариш имкони булмаса, барча ғоялар ва тавсиялар махсус тупламда чоп этилади ва яна уша мутахассисларга, олимларга тарқатилади. Ҳаммаси маълум фикрга келгач, яна тўпланиб илмий-амалий конференция ўтказиш мумкин.

Хуллас, бу усулларнинг ҳаммасидан Ўзбекистон, хусусан вилоятимиз иқтисодиетини бошқаришда, иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишда фойдаланиш мумкин.

XII.8. ФҚТ самарадорлиги

ФҚТ самарадорлигини аниқлашда ҳам самарадорликнинг умумий методологиясидан келиб чиққан ҳолда натижаниг харажатларга нисбати билан улчанишини инобатга олиш лозим. Бу ҳолда ФҚТ самарадорлигини аниқлаш концепциясини қуйидаги математик моделда ифодалаш мумкин:

$$K_{ис\,j} = \frac{\sum_{i=1}^{n} Hij}{\sum_{i=1}^{n} Xij} \longrightarrow max$$

Бунда $K_{ис\,j}$ — ФҚТнинг j — объектдаги иқтисодий самарадорлик коэффициенти;

i — натижа ёки харажатларнинг тартиб сони ($i=\overline{1, n}$);

j — ФҚТ утказилаётган j — объектнинг тартиб сони ($j=\overline{1, m}$);

n — натижа ёки харажатнинг умумий сони;

m — ФҚТ утказилаётган объектнинг умумий сони;

Hij — i — натижанинг j — объектдаги номи;

Xij — i — харажатнинг j — ρбъектдаги номи;

$\sum$ — жамлаш белгиси.

Одатда ФҚТдан фойдаланиш фақат унинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш билан чекланади. У юксак ижтимоий самара (Ксс) ва юқори сифат даражасига (Кс) эришиш учун ҳам асосий иқтисодий дастаклардан биридир. Буларнинг боғлиқлигини назарий жиҳатдан қуйидаги математик модел билан ифодалаш мумкин:

$$K_{кс} = K_{ис\,j} \cdot K_{сс\,j} \cdot K_{с\,j} \longrightarrow max$$

Бунда $K_{кс}$ — ФҚТ ни қўллашда эришиладиган самарадорликнинг комплекс кўрсаткичи.

Ушбу ишда ФҚТ нинг фақат иқтисодий самарадорлиги ҳақида гап юритилади. ФҚТ ни жорий қилганда унинг самарадорлиги ҳар хил бўлиши мумкин. Фараз қиламиз: ҳар бир сум харажат бир сум натижа беради. Буни бир қанча вариантларда кўриб чиқамиз.

I-вариант. Харажатлар (X) ва натижа (H) бир бирига мос равишда ўсган. Харажатлар 10 дан 50 гача бир хил усиб бориши билан натижа ҳам шунга мос равишда ортади.

I-вариант. Харажатлар ва натижаларнинг усиш суръати бир хил булганда

H	10	20	30	40	50	...
X	10	20	30	40	50	...

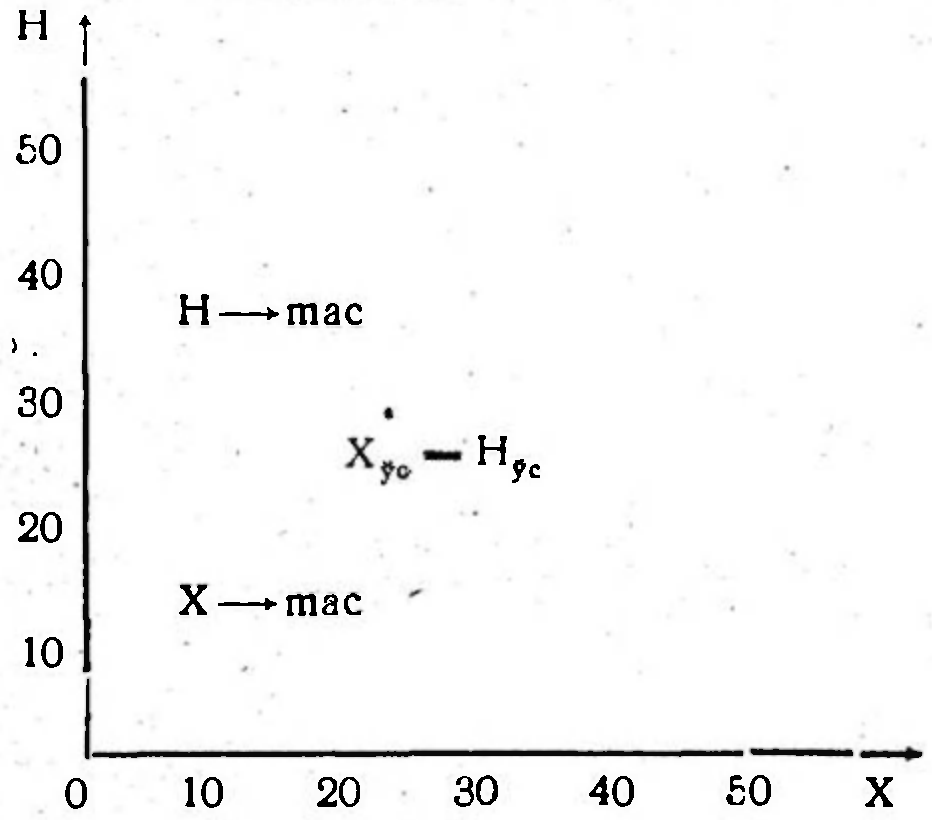

II-вариант. «H»нинг ўсиш суръати «X» ўсиш суръатига нисбатан юқори бўлса $H_{ўс} > X_{ўс}$ ёки $X_{ўс} > H_{ўс}$ холда кўзланган натижага харажатларни тежаш эвазига эришиш мумкин. Ушбу вариантда 1-вариантга нисбати тежамкорлик (T) 30 дан 50 гача масофага, яъни вс чизиқнинг cd га кўпайтмасига тўғри келадиган майдонга тенг: T = вс . cd.

III-вариант. «X»нинг ўсиш суръати ($X_{ўс}$) «H»нинг ўсиш суръатига нисбатан катта бўлганда $X_{ўс} > H_{ўс}$ ёки $H_{ўс} > X_{ўс}$ маълум белгиланган харажат тегишли нати-

II-вариант. Харажатлар усиш суръатига нисбатан натижа усиш суръати юқори булганда

Натижа	10	20	30	40	50	...
Харажат	10	20	30	40	50	...

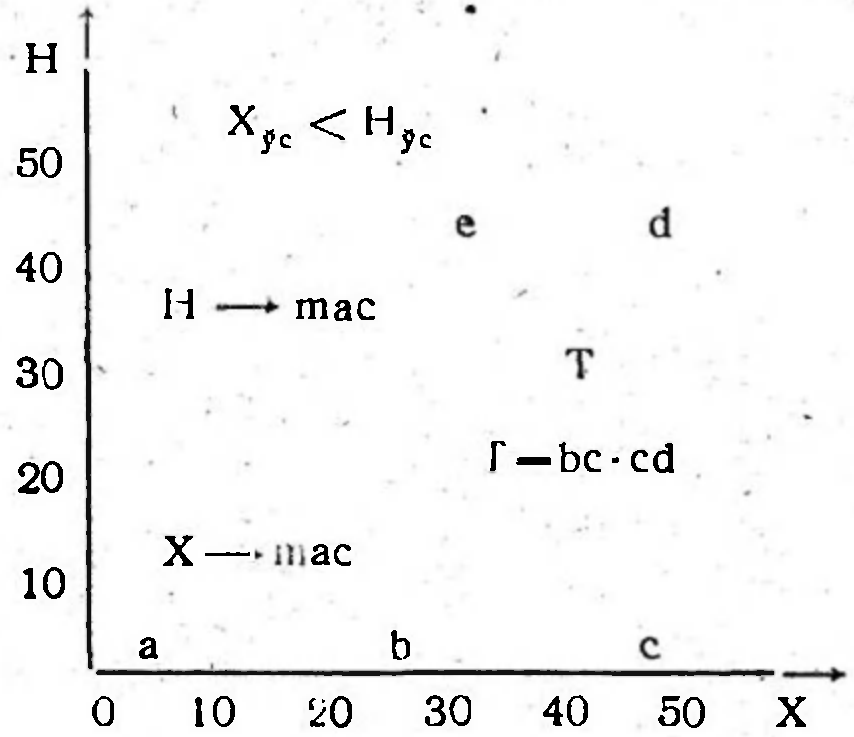

жани бермайди. Бу ҳолда I-вариантга нисбаттан қилинган харажатнинг самарасизлиги (сс) рўй беради. Бунинг ҳажми ав нинг вс га купайтмасига тенг: СС= ав . вс.

IV-вариант. ФҚТ ни жорий қилиш натижасида бир хил натижани (Н) «Х»нинг ўсиш суръатини узлуксиз камайтирган ҳолда ҳам эришиш мумкин: $X_{ўс}$ ⟶ min = Н ⟶ 40. У ҳолда ушбу жараённинг фойдалилик майдони авс бурчакдан (авсі) узлуксиз равишда ас чизиқ сари кенгайиб боради. Фойдалилик майдонини геометрик йўл билан тўғри бурчакли учбурчакнинг юзасини аниқлаш формуласини қўллаб ечиш мумкин.

V-вариант. Бунда ФҚТ натижасида «Х»нинг узлуксиз камайиб боришига (X-min) ва «Н»нинг ошиб боришига (Н-mac) эришиш мумкин:

$X_{ўс}$ ⟶ min = $H_{ўс}$ ⟶ mac. Бу ҳолда фаолиятнинг

III-вариант. Харажатлар усиш суръатига нисбатан натижа усиш суръати паст булганда

H	10	15	20	25	30	...
X	10	20	30	40	50	...

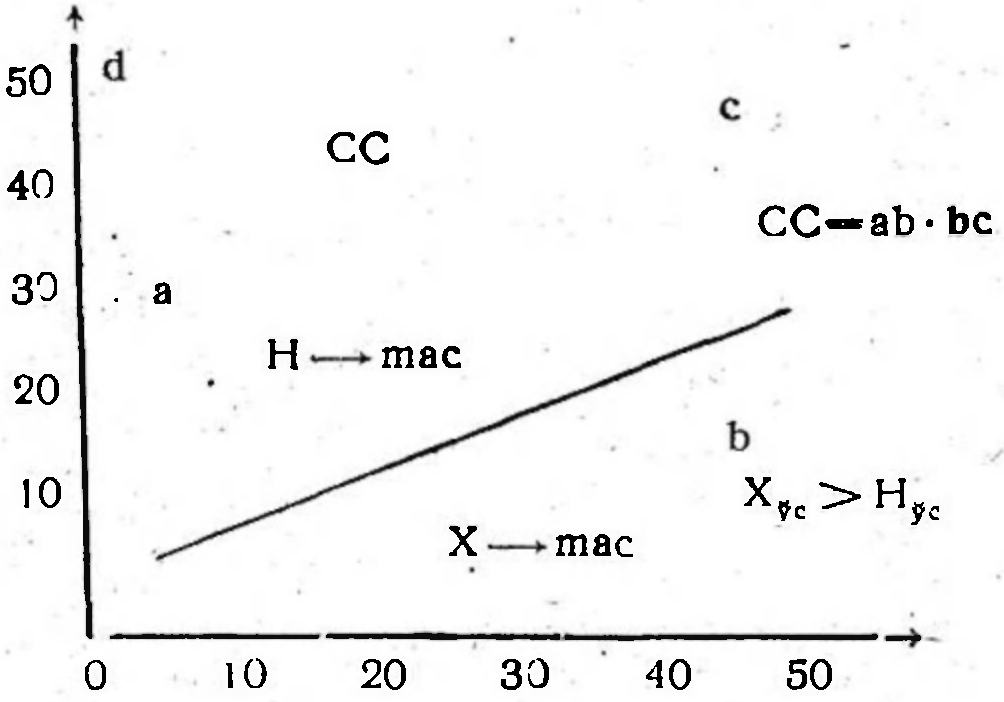

бошланиши анча зарарли бўлади, чунки 50 сум харажат 50 сум натижа бериши керак эди. Аммо бу ерда 50 сўм харажат фақат 30 сўм натижа берди, холос. Бироқ ФҚТ ни жорий қилиш эвазига харажатларни энг кам миқдорга (10), натижани энг куп миқдорига (50) олиб келинди. Бу вариантда харажат қанча камайиб бориши билан натижа ҳам шунча ошиб борди. Фойдалилик майдони бу ҳолда иккита тўғри бурчакли учбурчак йиғиндисига тенг бўлади ёки уни тўртбурчакнинг юзасини аниқлаш йули билан ҳам топиш мумкин:

$$Ф = фd \cdot dв.$$

IV-вариант. Ҳаражатларни қамайтирган ҳолда натижани бир хил даражада сақлаб турганда

Натижада	40	40	40	40	40	...
Харажат	50	40	30	20	10	...

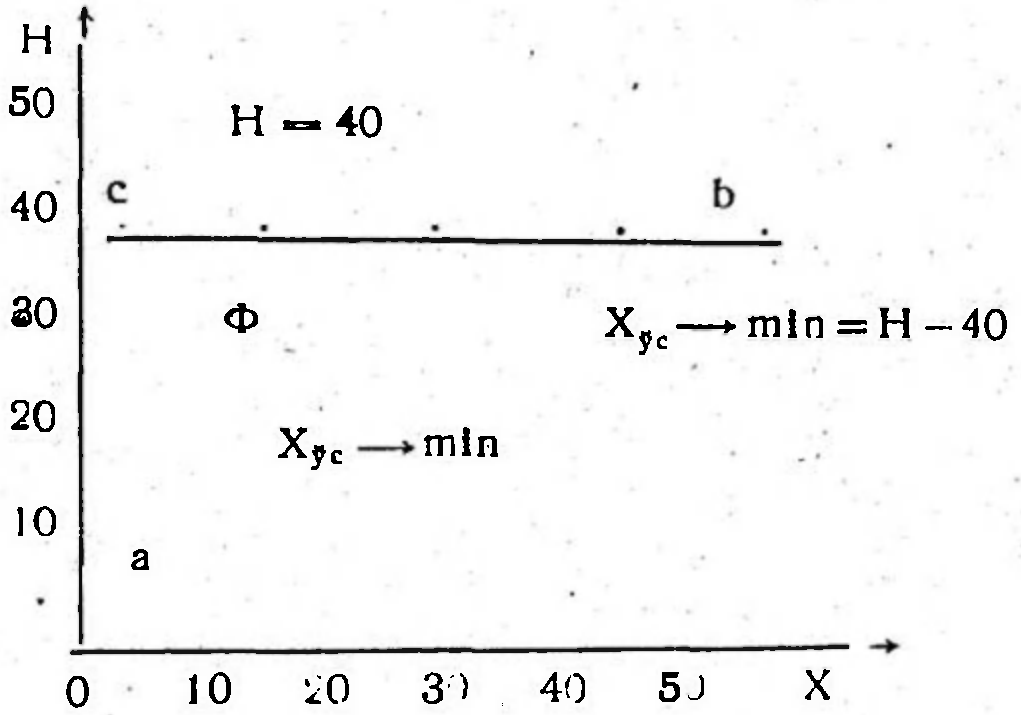

VI-вариаит. ФҚТ натижасида харажатларни ўзгартмасдан натижанинг вертикал кўпайишига эришилди, деб фараз қиламиз. У ҳолда фаолият зарар билан бошланади. Аммо маълум даврдан сўнг кескин фойда олишга эришилади. Бу ҳолда унинг фойдалилик майдони (Ф) «ав»нинг «вс» чизиғи купайтмасига тенг бўлади:

$$Ф = ав \cdot вс.$$

Ушбу чизмаларда ФҚТни қўллаш натижасида содир бўлиши мумкин бўлган айрим вариантларни кўрдик, холос. Булар таҳлилнинг ушбу шаклини методологик жиҳатдан ўзлаштириш учун келтирилган мисоллардир. Амалиётда эса қанча иқтисодий жараён бўлса, ўшанча вариант бўлиши табий. Шу туфайли ФҚТ ни амалиётга қуллашда чегара йўқ.

V-вариант. Харажатларни узлуксиз камайтириш билан бирга натижанинг узлуксиз ешиб бориши таъминланганда

Натижа	30	35	40	45	50	...
Харажат	50	40	30	20	10	...

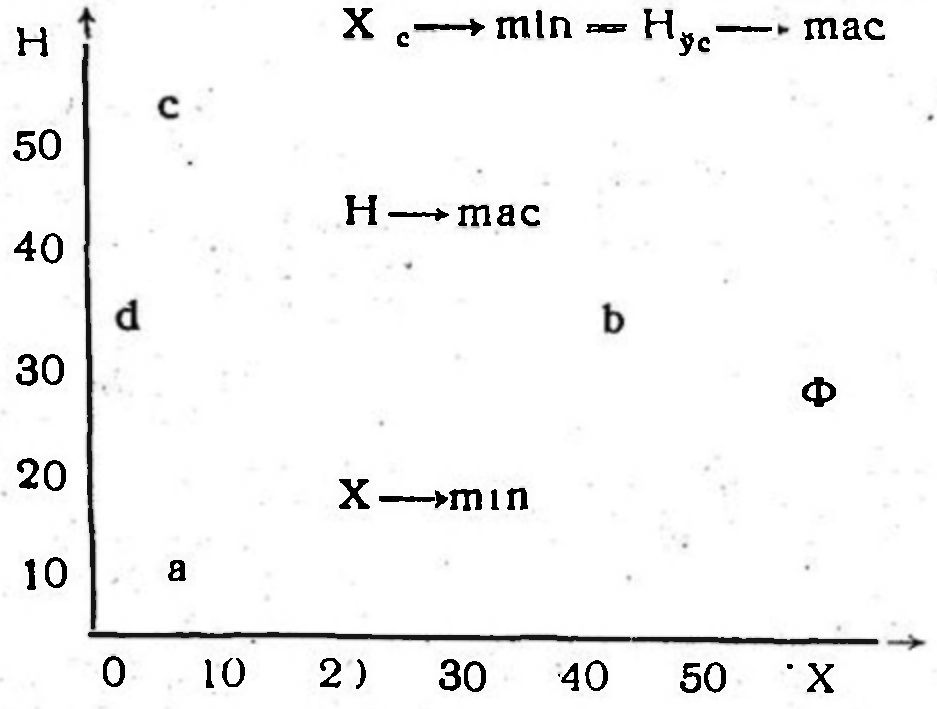

VI-вариант. Харажатларни ўзгартирмасдан туриб натижани вертикал равишда оширган тақдирда

Натижа	10	20	30	40	50	...
Харажат	30	30	30	30	30	...

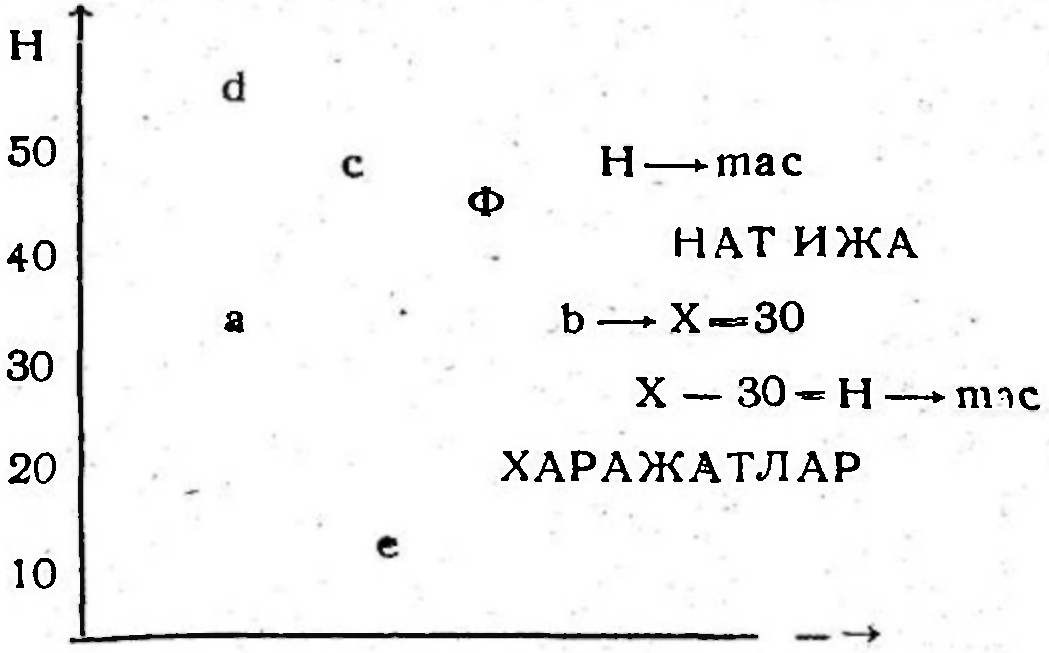

XIII БОБ. СОЛИШТИРИЛАДИГАН ТАҲЛИЛ МЕТОДОЛОГИЯСИ

XIII.1. Солиштириладиган таҳлилнинг моҳияти, роли ва вазифалари

Инсоният бор экан, таҳлил бор. Онгли киши ўз фаолиятини мунтазам таҳлил қилиб бориши ҳаётий заруратдир. У ўз фаолиятини билиб-билмай таҳлил қилади. Яхши ёки ёмонни, ижобий ёки салбий каби ҳолатларни фарқлаш ҳам таҳлил орқали амалга оширилади.

Кўриниб турибдики, таҳлил қилишнинг асосий таянчи бу солиштиришдир. Шу туфайли таҳлил билан бирга унинг асосий шакли бўлган солиштириладиган таҳлил ҳам ривожланиб келмоқда.

Инсоният оламида, жамиятда содир бўлаётган жуда кўп жараёнлар ўрганилиши ҳаётий заруратга айлангач, уни ўрганадиган мустақил фан ҳам шаклланади. Худди шундай ҳаётий зарурат туфайли XX асрнинг иккинчи ярмида иқтисодий таҳлил, XIX асрнинг охирларида солиштириладиган таҳлил вужудга келди ва улар мустақил фан ва унинг таркибий қисми сифатида шаклланиб ўз предмети, методи, ўзига хос мақсад ва вазифаларига эга бўлди.

Аммо Ўзбекистоннинг мустақилликни қўлга киритиши, иқтисодиётдаги туб ислохотлар, бозор механизмининг шаклланиши иқтисодий таҳлил ҳам шунга мос равишда ривожланишини тақозо қилмоқда. Бу уни мазмун жиҳатидан янгиланишини талаб қилади.

Эндиги таҳлил эркин иқтисодиётга мос таҳлил бўлиши лозим. Олдин таҳлилни асосан юқори ташкилотлар, давлат нуқтаи назаридан қилган бўлса; энди корхонанинг ўзида амалга оширилади.

Олдин «бизнинг» корхона таҳлил қилинган бўлса, энди «менинг» корхонам таҳлил қилинади. Энди ҳар бир кишига «менинг» тушунчасини сингдириш даври кел-

ди. Менинг мулким, менинг корхонам, менинг жамоам, менинг туманим, менинг юртим, менинг Ватаним тушунчалари ҳар бир инсон онгида устувор булиши керак.

«Бизнинг оила» тушунчасига нисбатан «Менинг оилам» тушунчаси кишига купроқ масъулият юклайди. Бу масъулият замирида юқори жавобгарлик ҳисси ҳам борлигини ҳамиша сезиб туради. Худди шундай ҳолатни «Бизнинг Ватан» тушунчасига нисбатан «Менинг Ватаним» иборасини ишлатганда ҳам ҳис қилиш мумкин.

Шу туфайли «Бизнинг корхона» фаолиятини «Сизнинг корхонангиз» фаолияти билан солиштириш эмас, балки «Менинг корхонам» фаолиятини «Ҳамкор корхона» фаолияти билан солиштиришга ўтиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб, солиштириладиган таҳлил мақсади ва мазмуни уз руҳиятимизга мос равишда ўзгармоқда. Ушбу қарашлардан келиб чиқиб унга қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Солиштириладиган таҳлил деганда, нимани, қачон ва қандай солиштириш йўлларини ва «Менинг корхонамнинг» молиявий-хўжалик фаолиятининг бошқа корхоналарга нисбатан аниқ ҳолатини аниқлаш ҳамда яхшилашнинг ички имкониятларини (резервларни) ахтариб топишдан иборат жараён, деб тушунилади.

Солиштириладиган таҳлилнинг бу қоидасидан келиб чиқиб, унинг аниқ мақсади ва вазифаларини аниқлаш мумкин. Унинг вазифаси нимани, қачон ва қандай таҳлил қилишга қаратилган.

Солиштириладиган таҳлилнинг пировард мақсади корхоналар ва хўжалик фаолияти натижаларини солиштириш орқали уларнинг самарадорлигини ошириш, молиявий-хўжалик фаолиятини яхшилашнинг ички имкониятларини (резервларини) ахтариб топишдан иборатдир.

Бу умумий мақсад замирида бир қанча локал мақсадлар ҳам ётади:

— таҳлил қилинаётган корхоналарнинг (менинг корхонамнинг) бошқа корхоналар ўртасидаги тутган ўрнини аниқлаш;

— қайси иш тажрибалари узида (менинг корхонамда) яхши, ва бошқа корхоналарнинг қайси тажрибала-

рини ўртоқлашиб ўзига жорий қилиш лозимлигини билиб олиш;

— солиштириш орқали узининг ҳам англамаган ички имкониятларини ахтариб топиш;

— солиштириш жараёнида қайси омиллар қайси корхонага ижобий ва қайсисига салбий таъсир қилганлигини аниқлаб, уз фаолиятини яхшилаш учун аниқ чора тадбирлар ишлаб чиқиш;

— охир-оқибатда «менинг корхонам» молиявий-хужалик фаолиятининг самарадорлигини оширишни таъминлаш, эркин рақобат ҳукм суриб турган шароитда ўз корхонасининг молиявий барқарорлигини мустаҳкамлаш, тўловга қодирлик даражасини ошириш, иш ва бозор фаоллигини жадаллаштириш кабилардан иборатдир.

Солиштириладиган таҳлилнинг мазкур мақсадларида унинг роли ва вазифалари ҳам маълум даражада ўз ифодасини топади. Мазкур таҳлилнинг роли бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда иқтисодий таҳлилнинг умумий роли билан боғлиқ. Аммо баъзи хусусиятлари борки, бу бевосита корхоналарнинг уз фаолиятида айрим тижорат сирининг сақланиб қолиши билан боғлиқдир. Шу туфайли бирор корхонанинг хужалик фаолиятини солиштиришда дуч келган корхона билан солиштириб бўлмайди. Энди бир уюшмага, бирлашмага (ассоциацияга) кирган, мақсад ва вазифалари, жавобгарлиги, натижалари, манфаатдорлиги бир-бири билан яқин бўлган корхоналар хужалик фаолияти солиштирилади.

Иқтисодий таҳлилнинг, айниқса, солиштириладиган таҳлилнинг вазифаси энг аввало, шу солиштириладиган корхоналар тизимини аниклаш, уларнинг курсаткичларини солиштириш натижаларини оммалаштирадиган ва сир сифатида сақлайдиган жиҳатларини аниқ белгилаб беришдан иборатдир.

Солиштириладиган таҳлил методологиясини шакллантиришда ҳам иқтисодий тахлил сингари диалектик ёндашилади. Демак, барча ходиса ва жараёнлар бир-бири билан ўзаро боглиқликда ва доим узгаришда, деб қаралади. Бу эса солиштириладиган таҳлил жараёнида системали ёндашишни талаб қилади. Солиштириладиган таҳлилда системали ёндашишнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд. Буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

— таҳлил қилинаётган корхона ёки объект ўзаро бир-бири билан боғлиқ булган корхоналар, объектлар тизимида, деб қаралади;

— мазкур корхонанинг (объектнинг) фаолиятидаги ижобий узгаришлар бошқаларнинг фаолиятидаги ижобий ўзгаришларга, салбий натижалар эса маълум даражада бошқаларнинг масъулиятсизлиги, шартномавий мажбуриятларни ўз вақтида бажармаслиги каби ҳолатлар билан боғлиқ бўлиши мумкин, деб қаралади;

— ўз навбатида мазкур корхонанинг (объектнинг) масъулиятсизлиги бошқа корхоналар (объектлар) фаолиятига ҳам салбий таъсир қилиши мумкин, деган тушунча инобатга олинади;

—бир корхонадаги яхши (ёмон) натижа, ижобий салбий) курсаткич бир қанча омилларга боғлиқ эканлиги эътироф этилади;

— солиштириладиган таҳлилнинг мақсади ва вазифасига қараб бир кўрсаткич бир ҳолда натижа, иккинчи ҳолда омил ролини бажариши мумкин, деб қаралади;

— натижа ва омиллар уртасидаги боғлиқлик бевосита (функционал) ва билвосита (стахостик) бўлишини инобатга олиб тегишли усуллардан тўғри фойдаланиш зарур бўлади.

Умуман иқтисодий таҳлилда, қисман солиштириладиган таҳлилда системали ёндашиш лозимлигнни исбот қилиш учун бир оддий мисол келтириш мумкин. Масалан, мулкдорнинг мақсади ўз фаолияти натижасида фойда олишдан иборатдир. Фараз қиламиз, у ишлаб чиқариш билан шуғулланади. У ўз мақсадига эришиш, яъни фойда олиш учун олдин жуда куп харажат қилишига туғри келади. Хом-ашё сотиб олади, меҳнатчи еллайди, моддий техник таъминотни яратади. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш харажатини ташкил қилади. Натижада янги маҳсулот (товар) пайдо бўлади. Бу ҳам мулкдорнинг мақсадини тулиқ қондирмайди. Товар ҳали фойда эмас. Ушбу жараёндан фойда олиш учун у товарни бозорда (харидорга) сотиши лозим. Бу ҳам яна сотиш билан боғлиқ харажатларни талаб қилади.

Шундай қилиб, товар барча харажатларни қоплайдиган қийматда сотилгандан кейин мулкдорнинг мақсадини амалга оширади, яъни пировардида фойда олади. Биргина шу мисолдан ҳам куриниб турибдики, оддий

битта кўрсаткичга, яъни фойда олишга эришиш учун қанча бир-бирига боғлиқ жараёнлар содир бўлиши керак экан. Демак, фақат фойдани таҳлил қилганда ҳам уни алоҳида бошқа курсаткичлар ва жараёнларсиз қараб булмайди. Барча курсаткичлар ҳам бир-бири билан ўзаро алоқада ва боғлиқликда экан. Бу эса солиштириладиган таҳлилда системали ёндашишни тақозо қилади.

Солиштириладиган таҳлилнинг иқтисодиётни эркинлаштирган шароитда асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

— солиштириладиган объектларнинг солиштирилиши мумкинлигини асослаш, яъни нимани солиштиришни белгилаш;

— солиштириш мезонлари ва курсаткичларини аниқлаш;

— қачон солиштиришни туғри асослаш;

— қандай солиштириш усулларини аниқлаб бериш;

— солиштириш орқали у ёки бу курсаткич, хужалик фаолиятининг умумий натижалари бўйича ҳар бир корхонанинг ўрнини аниқлаш;

— корхоналар фаолиятида ижобий ва салбий натижаларни, алоҳида жиҳатларни аниқлаш;

— салбий ҳолатларни бартараф қилиш йўлларини ишлаб чиқиш.

Ушбу вазифалар рўйхатини яна давом эттириш мумкин эди. Аммо нимани ва қачон таҳлил қилинишига қараб солиштириладиган таҳлилнинг вазифасини аниқ белгилаб олиш мумкин.

XIII.2. Солиштириладиган таҳлилнинг ўзига хос талаблари

Солиштириладиган таҳлил кўрсаткичларни шунчаки солиштириш учун эмас, балки уларни солиштириб туғри хулоса чиқариш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун қилинади. Бу эса уз навбатида нимани, қачон ва қандай солиштириш йўлларини ҳам билишни тақозо қилади. Масалан, деҳқончилик натижасини чорвачилик билан, ёки ёғ ишлаб чиқарувчи завод фаолиятининг натижасини шина ишлаб чиқарувчи завод фао-

лияти билан солиштириб булмайди. Агар вақт жиҳатидан қарайдиган булсак; 2000 йилнинг март ойини 1999 йилнинг январ ойи ёки ноябр ойи билан ҳам солиштириб бўлмайди. Март ойини март билан, апрел ойини апрел ойи билан солиштирилади. Агар қиймати буйича оладиган булсак, утган йилги бир хил маҳсулот ҳажмини бу йилги маҳсулот ҳажми билан ҳам солиштириш қийин. Нарх тез узгариб, инфляция жараёни давом этиб турганда, бундай солиштиришлар ҳам туғри хулоса чиқариш учун асос булолмайди. Буларни солиштириш учун солиштириладиган баҳода ҳисоблаш лозим.

Ушбу мисоллардан кўриниб турибдики, солиштириладиган таҳлилда энг аввало, нимани нима билан солиштириш лозимлигини аниқлаб олиш керак экан. Масалан, маҳсулотни маҳсулот билан, меҳнат самарадорлигини меҳнат самарадорлиги билан, вақтни вақт билан, ҳажмни ҳажм билан солиштириш мумкин. Солиштириладиган нарсалар бир-бирига ўхшаш, бир-бирини такрорлайдиган бир хил мазмунга ва улчамга эга бўлиши лозим.

Иккита бир хил корхона. Иккаласи ҳам сут ишлаб чиқаради. Уларнинг курсаткичларини бир-бирига солиштириш мумкин. Лекин курсаткичлар ҳам бир хил мазмунга эга булишлари шарт. Масалан, бир корхонанинг меҳнат унумдорлиги даражасини иккинчи корхонанинг асосий воситалари самарадорлиги билан солиштириб булмайди. Биринчи корхонанинг меҳнат унумдорлигини иккинчи корхонанинг ҳам фақат шу курсаткичигагина солиштириш мумкин.

Бир хил кўрсаткичларни ҳам қачон солиштиришни билиш лозим. Масалан, биринчи корхонанинг бир йиллик ўртача меҳнат унумдорлигини бошқа шунга ўхшаш корхона меҳнат унумдорлигининг бир чораклиги, ярим йиллик ва ҳатто туққиз ойлик миқдорига ҳам солиштириб булмайди. Бир йиллик курсаткични шу кўрсаткичнинг бошқа бир йиллиги билан, бир чораклик бўлса, бошқа айнан шу курсаткичнинг шу чоракдаги миқдори билан солиштириш мумкин.

Солиштириладиган кўрсаткичнинг вақти айнан шу вақтга, ҳажми шундай ҳажмга ва мавсумийлиги ҳам шу мавсумга туғри келиши керак. Мавсумийлиги, деганда ой, чорак, ярим йилликларнинг бир-бирига мослиги тушунилади. Масалан, ҳисоб йилидаги иккинчи чорак

натижаларини ўтган йилнинг биринчи ёки тўртинчи чораги натижаларига солиштириб булмайди. Фақат ўтган йилнинг ҳам биринчи чораги натижаларига солиштириш мумкин.

Куриниб турибдики, солиштириладиган таҳлилда нимани ва қачон солиштиришни билиш ҳам унинг муҳим талабларидан бири экан.

Солиштириладиган таҳлилнинг яна бир талаби курсаткичларни қандай солиштириш мумкинлигини ҳам таъминлашдан иборатдир. Баъзан бир хил курсаткични бир-бирига мос даврларда ҳам солиштириб булмайди. Масалан, пойафзал фабрикасининг жорий йилдаги ишлаб чиқариш ҳажмини ифодаловчи кўрсаткичнинг қийматини шу курсаткичнинг утган даврдаги табиий бирлиги билан табиий бирлиги қийматини со-Фақат бир хил курсаткичнинг улчами ҳам бир хил булиши, улар бир-бирига тўғри келиши лозим. Унинг табиий бирлиги билан табиий бирлигининг қийматини солиштириш мумкин.

Амалиётда бир хил курсаткич бир хил ўлчамда ҳам булиши мумкин. Аммо уни ҳам кур-курона солиштириб бўлмайди. Масалан, консерва ишлаб чиқарувчи завод ўтган йилда шунча шиша идишда, бу йил эса бунча шиша идишда маҳсулот ишлаб чиқарди, деган солиштиришдан хулоса чиқариш қийин. Шиша идишларнинг сиғими ҳар хил бўлиши мумкин. Шу туфайли бундай ҳолларда шартли шиша идишлар ўлчами ишлатилади.

Маҳсулотнинг қийматини маълум бир даврларда солиштиришда, таъкидланганидек, солиштириладиган баҳода ифодалаш мақсадга мувофиқдир. Шу туфайли кўп кўрсаткичларни солиштиришда тўғри хулоса чиқариш учун аксарий ҳолларда уларнинг шартли ўлчовлари ҳам қўлланилади. Демак, солиштириладиган таҳлилда қандай солиштириш йулларини ҳам билиш муҳим аҳамиятга эга экан.

XIII.3. Солиштириладиган таҳлилда ниманинг нима билан солиштирилишини аниқлаш

Ҳаётда қанча нарса, ҳодиса ва жараёнлар бўлса, солиштириладиган таҳлилда ҳам солиштириладиган нарсалар шунча кўп бўлади. Иқтисодий жараёнлар

устида иш олиб борадиган солиштириладиган таҳлилнинг ҳам солиштириладиган объекти иқтисодиётнинг қирралари сингари жуда купдир.

Корхонанинг фаолияти натижаси ёки унинг маълум қисмини ифодаловчи курсаткичларнинг ҳақиқат миқдори қуйидагилар билан солиштирилади:

— утган даврдаги курсаткичлар миқдори билан;
— режа (лойиҳа) курсаткичи билан;
— бошқа корхоналарнинг худди шундай курсаткичлари билан;
— тармоқ буйича эришилган уртача курсаткич билан;
— курсаткичларнинг эталон миқдори билан;
— стандарт талаблари билан;
— шартномадаги талаблар билан.

Куриниб турибдики, солиштириладиган кўрсаткичнинг кулами, сони ҳам жуда кўп экан. Ишни осонлаштириш мақсадида купгина тез узгармайдиган курсаткичлар миқдори (меъёрлар, стандартлар кабилар) компьютер хотирасига киритилиб қўйилса, ушбу жараён дастурланса, компьютер ўзи таҳлил қилиб фарқини чиқариб бериши мумкин.

XIII.4. Солиштириладиган таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар ва уларга қуйиладиган талаблар

Солиштириладиган таҳлилда ҳам иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборот манбаларидан фойдаланилади. Лекин мазкур таҳлилда битта корхона ахборотлари билан чекланиб қолмайди, балки солиштиришга қанча корхона мўлжалланган булса, ҳаммасининг ахборот маълумотларидан фойдаланилади.

Ушбу таҳлилда ҳам асосий ахборотлар молиявий ҳисобот маълумотларидан олинади. Шунингдек, бизнес-режа, меъёр, уртача курсаткичлар, стандарт курсаткичлари каби бир қанча маълумотлардан ҳам фойдаланилади. Бу ҳақда муаллифнинг «Иқтисодий таҳлил назарияси» дарслигида бу масала батафсил ёритилган.

Энг муҳими солиштириладиган таҳлилда ахборотлар маълум талабларга жавоб бериши лозим. Чунки бир корхонада битта курсаткич қайси йуналишда, мазмунда ва улчамда булса иккинчи корхонадан олинадиган

кўрсаткич ҳам худди шу талабларга жавоб бериши лозим. Масалан «Турон» номли корхонанинг меҳнат унумдорлиги курсаткичини шунга ухшаш «Макон» корхонасининг шундай кўрсаткичига солиштириш учун мазкур курсаткич иккала корхонада ҳам сотилган маҳсулотнинг уртача ходимлар сонига нисбати билан ҳисобланган булиши лозим. Агар бирида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми олиниб, иккинчисида сотилган маҳсулот ҳажмига нисбатан аниқланса, ушбу кўрсаткичларнинг мазмуни бир-бирига туғри келмайди ва бундай ҳолда солиштириш мумкин эмас.

Таъкидланганидек, ахборотлар улчами бўйича ҳам бир-бирига туғри келиши керак. Масалан, «Турон» корхонасида сотилган маҳсулотнинг қийматида ва «Макон» корхонасида табиий бирлигида (дон, жуфт, килограммлари) бир-бирига тўғри келиши лозим. Шунингдек, ҳар бир кўрсаткичнинг йуналиши ҳам туғри келиши керак. Масалан, бир курсаткич ҳажмининг купайиши корхона фаолиятининг яхшиланаётганлигидан далолат берса (рентабеллик, меҳнат унумдорлиги, активлар самарадорлиги кабилар), иккинчи бир кўрсаткичнинг кўпайиши унинг ёмонлашганлигидан далолат беради (ҳаражатлар даражаси, маҳсулотнинг фойдалилиги, айланма маблағлар айланиш тезлигининг кўпайиши кабилар). Бундай курсаткичларни ҳам солиштириб булмайди. Мисол учун харажатлар ва рентабеллик даражаси икки корхонада ҳам бир хил, яъни 105% усди, деган кўрсаткич аниқланди. Аммо, бу икки корхонада аҳвол бир хил, деган хулосани бермайди. Худди шундай харажатлар усиш суръати ошса ҳам хали аҳвол ёмонлашди, деб хулоса қилиш учун эрта. Чунки харажатлар 6,0% ошган булиши мумкин, аммо унинг фойдаси 8% ошган булса, қилинган харажатлар тегишли самара берганлигидан далолат беради.

Шундай экан, солиштириладиган курсаткичларга жуда билимдонлик билан ёндашиш лозим. Акс ҳолда бу ҳолатдан тўғри хулоса чиқариш ўрнига нотўғри хулосага келиб қолиш ҳам мумкин. Нотўғри хулоса масалани тўғри ҳал қилиш, одилона қарор қабул қилиш учун асос ҳам бўлолмайди, унинг имконини ҳам бермайди. Шу туфайли бу ерда ҳам САҲТХОБ тамойилидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. (С — софлик,

АҲ — ахборотлар ҳаққонийлиги, ТХ — тўғри хулоса ва ОБ — одилона бошқарув).

Солиштириладиган таҳлилда ахборотларга қўйиладиган асосий талаблар шу таҳлилнинг мақсади ва вазифаларидан келиб чиқмоғи лозим. Уни утказишдан асосий мақсад корхоналар рейтингини аниқлаш, ички имкониятларини ахтариб топиш кабилардан иборат. Шу туфайли ахборотларга куйиладиган талаблар ҳам шу мақсадларни амалга оширишга қаратилган булмоғи лозим.

Шундай қилиб солиштириладиган таҳлилда ахборотларга қуйиладиган талаблар қуйидагича бўлиши мумкин:

— ахборотларнинг тулиқ қамраб олиниши;

— уларнинг бир-бири билан солиштириш имкони булиши;

— аниқлиги ва ҳаққонийлиги;

— қулайлиги;

— ишончлилиги;

— мослашувчанлиги;

— тушунарлилиги кабилар.

Ахборотларнинг корхоналар хўжалик фаолиятини тулиқ қамраб олиши таҳлилчи учун тўғри хулоса чиқаришда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, корхона хўжалик фаолиятини ҳар томонлама тулиқ ифода этиш ва унинг ҳамма соҳасини қамраб олиш учун 90 та кўрсаткич қулланилиши кўзда тутилган. Аммо солиштириш учун 60 та курсаткичдан фойдаланиш мумкин. Бу ҳолда ахборотларни тўлиқ қамраб олиш даражаси 66,7% ни ташкил қилади:

$$Акд = (Ат : Аж) \cdot 100 = (60 : 90) \cdot 100 = 66{,}7\%$$

Бунда Ақд — ахборотларни қамраб олиш даражаси;
Ат — ахборотлор (кўрсаткичлар) сони;
Аж — жами ахборотлар (кўрсаткичлар) сони.

Ушбу мисолимизда 90 та курсаткичдан 66,7% кўрсаткич солиштирилаётганлиги ва улар натижасида чиқариладиган хулоса маълум даражада ҳақиқатга яқинроқлиги билан ифодаланади. Ҳозирги шароитда ҳисобкитоб ишларида компьютерлардан фойдаланилмоқда. Бу эса солиштириладиган таҳлилда хужалик фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлардан тўлиқ фойдаланиш имкониятини яратмоқда.

Солиштириладиган таҳлилда қўлланилаётган барча кўрсаткичлар бир-бири билан солиштирилиши мумкин бўлмоғи лозим. Бунда ҳар бир кўрсаткич, таъкидлангани-дек, мазмуни, йўналиши ва улчами жиҳатидан бир-бирига туғри келиши лозим. Аммо ҳар бир корхонада мутлақ (ахборотларда ифода этилган) ва нисбий (ҳисоблаб топилган) кўрсаткичлар бор. Солиштириш учун асосан ҳисоблаб топилган нисбий курсаткичлардан фойдаланилади. Кўп кўрсаткичлар мазмуни, йуналиши ва улчами ҳам тўғри келиши мумкин. Лекин уларни бевосита солиштириб бўлмайди. Масалан, икки корхонада ҳам фойданинг умумий ҳажмини солиштиришга тўғри келмоқда. Уларнинг бирида мазкур кўрсаткич ҳажми икки баробар кўп булиши мумкин. Аммо бу ҳали тўғри хулоса чиқариш учун асос булолмайди. Чунки ушбу корхонада рентабеллик курсаткичи иккинчи корхонага нисбатан кам бўлиши мумкин. Шу туфайли кўрсаткичлар тизимининг солиштирилиши нуқтаи назаридан икки гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқ:

— солиштириладиган курсаткичлар;

— солиштирилиши мумкин бўлмаган курсаткичлар.

Солиштириладиган таҳлилда солиштириладиган курсаткичлар ҳиссаси қанча юқори бўлса шунча яхши. Унинг даражаси (Скд) солиштириладиган курсаткичларни (Кі) барча кўрсаткичларга (К$_б$) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$Скд = (Кі : К_б) \cdot 100$$

Масалан, биз таҳлил қилаётган 90 та умумий курсаткичнинг 72 тасн солиштириладиган курсаткич бўлса, унинг даражаси 77,8% га тенг бўлади, яъни

$$[(73 : 90) \cdot 100 = 77,8\%]$$

Солиштириладиган таҳлилда ҳар бир кўрсаткич аниқ ва ҳаққоний булиши талаб қилинади. Умуман таҳлил қилинадиган курсаткичларнинг барчаси шу талабга жавоб бериши лозим. Акс ҳолда, қилинадиган хулоса, тўғри булмайди. Шу туфайли курсаткичларнинг аниқлик ва ҳаққонийлик коэффициенти (Кҳ)ни аниқлашга тўғри келади. Бу коэффициент аниқ курсаткичларни (Кан) барча курсаткичларга (К$_б$) бўлиш йўли билан аниқланади:

$$К_х = К_{ан} : К_б$$

Ушбу коэффициент бирга тенг бўлиши лозим: Қҳ=1. Агар Қҳ<1 булса ва у қанча «нол»га интилиб борса, ундан чиқариладиган хулоса шунча ноаниқ булади.

Солиштириладиган таҳлилда ҳар бир ишлатиладиган курсаткич қулай булиши лозим. Бу курсаткичнинг аниқланишида, ахборотларнинг мавжудлигида ўз ифодасини топади. Иқтисодий адабиётларда шундай курсаткичлар ҳам борки, уларни амалий жиҳатдан аниқлаш қийин, назарий жихатдан фақат тасаввур қилиш мумкин. Масалан, баъзи адабиётларда «Истеъмолнинг сифатлилик даражаси», «Кадрларнинг интеллектуал савияси» каби курсаткичлар ишлатилади. Ушбу курсаткичларни аниқлаш, уларни қандайдир бир рақам билан ифодалаш учун махсус тадқиқот утказиш керак. Шу туфайли солиштириладиган таҳлилда мавжуд ахборотларда ифода этилган мутлақ ва улар асосида аниқланадиган нисбий курсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ва етарли.

Ҳаётда ишлатиладиган барча курсаткичлар, айниқса, иқтисодий ва солиштириладиган таҳлилда қулланиладиган курсаткичлар, энг аввало, ишончли булиши лозим. Ишончли кўрсаткичгина, ишончли хулоса чиқариш учун асос булади. Ишончли хулоса ишончли тадбир ишлаб чиқишни таъминлайди. Бу эса корхона молиявий-хужалик фаолияти самарадорлигини оширишнинг энг асосий ва ишончли омилларидан биридир.

Солиштириладиган таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар мослашувчан булиши лозим, яъни улар доимий булиши билан бирга амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг боришини ҳам ўзида ифода этмоғи лозим. Масалан, режали иқтисодиёт шароитида корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига катта эътибор берилар эди. Рентабеллик кўрсаткичи ҳам фойданинг шу кўрсаткич ҳажмига нисбати билан аниқланар эди. Эндиликда асосий эътибор сотилган маҳсулотга қаратилмоқда. Бу шароитда ҳам рентабеллик курсаткичи сақланиб қолди. Лекин у фойдани ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига эмас, балки сотилган маҳсулот ҳажмига нисбатан ҳисобланадиган бўлди. Бу мазкур рентабеллик курсаткичининг мослашувчанлигидан далолат беради.

Солиштириладиган таҳлилда ҳам бошқа таҳлил шакллари сингари курсаткичлар мутахассисларга, мулк-

дорларга, инвесторларга тушунарли бўлиши лозим. Мавҳум курсаткичлардан аниқ хулоса чиқариш қийин.

Хулоса қилиб айтганда, солиштириладиган таҳлилнинг ўзига хос хусусиятга эгалиги, ундаги ахборотларнинг ҳам, уларга қўйиладиган талабларнинг ҳам хослигини таъминлашни тақозо қилар экан.

XIII.5. Солиштириладиган таҳлилда қўлланиладиган курсаткичлар тизими

Солиштириладиган таҳлилда иккита ва ундан кўп бўлган бир-бирига ўхшаш хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти солиштирилади. Солиштиришдан мақсад:

— қайси корхона фаолиятида ижобий натижага эришилганлиги ва қайсисининг фаолияти салбий натижа билан якунлаганлигини аниқлаш;

— ижобий, самарали ишларни бошқа турдош корхоналар фаолиятига жорий қилиш;

— салбий таъсир қилувчи омилларни бартараф қилиш;

— ички имкониятларни (резервларни) ахтариб топиш кабилардан иборат.

Корхоналар фаолияти солиштирилганда асосан кўрсаткичларга таянилади. Солиштириш жараёнида:

— битта тахлил қилинаётган кўрсаткич;

— умумлашган курсаткич;

— кўрсаткичлар тизими;

— комплекс курсаткич миқдорлари солиштирилади.

Корхоналар фаолияти натижаларини солиштирганда битта кўрсаткичдан фойдаланиш жуда кулай. Унинг миқдорига қараб қайси яхши ёки ёмон деган хулосага жуда осонгина келиш мумкин. Масалан, меҳнат унумдорлиги даражасини олайлик. Ушбу кўрсаткич бўйича 10 та корхона солиштирилаётган бўлса, шу кўрсаткич миқдорининг юқорилигига караб у олдинги уриндан пастга қараб жойлаштирилади ва қайси энг кичик миқдорга эга бўлса, ушбу корхона ўнинчи уринда эканлиги аниқланади.

Аммо хўжалик фаолияти фақат битта кўрсаткич билан чекланиб қолмайди. Уларни солиштиришда хўжа-

лик фаолиятининг у ёки бу жиҳатини тўлиқ ифода этадиган курсаткичлардан фойдаланмоқ лозим. Бу учун одатда умумлашган курсаткичлардан фойдаланилади.

Ҳозирги пайтда корхоналар хужалик фаолиятининг асосий негизини унинг-иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиши ташкил қилади. Унинг умумлашган курсаткичи сифатида иқтисодий салоҳият рентабеллигини (Иср) олиш мумкин. Ушбу курсаткич корхонанинг соф фойдасини (Ф) иқтисодий салоҳият йиғиндисига булиш йули билан аниқланади:

$$Иср = \frac{Ф}{Ав + Нф + Ам + Мс}$$

Бунда: Ав — асосий воситаларнинг ўртача қиймати;
Нф — номоддий фаолларнинг уртача қиймати;
Ам — айланма маблағларнинг ўртача қиймати;
Мс — меҳнат салоҳиятининг уртача қиймати.

Мазкур кўрсаткич корхонанинг иқтисодий салоҳияти қандай фойда бераётганлиги ёки рентабеллик даражаси қандайлигини кўрсатади. Унинг миқдори корхона фаолиятининг асосий қисмини умумлаштирган ҳолда ифодалайди. Шу туфайли мазкур кўрсаткични солиштириш орқали қайси корхона яхши натижага эришмоқда ва қайсиси орқада колмоқда, деган хулосани қилиш мумкин. Бунда ҳам унта корхона хужалик фаолияти натижалари солиштирилаётган булса, уларнинг ўрнини ҳам биринчидан унинчигача аниқлаб, корхоналарни тегишли ўринларга жойлаштириш мумкин.

Аммо умумлашган кўрсаткичлар ҳам корхона хўжалик фаолиятининг у ёки бу жиҳатини ифодалайди. Уни батафсил ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Ҳозирги пайтда корхона хўжалик фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими асосан молиявий коэффициентларда ифодаланмоқда. Хўжалик фаолиятини ифодалаш учун мазкур коэффициентларнинг сони бошқа иқтисодий кўрсаткичлар билан бирга қўшиб ҳисобланса юздан ортиқни ташкил қилади.

Кўрсаткичлар тизимидан фойдаланишнинг афзалликлари:

— корхона хўжалик фаолиятининг ҳамма жабҳасини бир вақтнинг ўзида қамраб олади;

— таҳлилчига бир корхона фаолияти чозасидан атрофлича хулоса чиқариш имконини беради.

Аммо, шуни эътироф этиш керакки, солиштириладиган таҳлилда курсаткичлар тизимидан фойдаланишнинг маълум камчиликлари хам йўқ эмас:

— курсаткичларнинг кўплиги солиштирилаётган қайси корхона яхши ёки ёмон эканлиги туғрисида хулоса чиқаришни қийинлаштиради, чунки у бир гуруҳ курсаткичлар бўйича бир корхона яхши натижага эришган булса, иккинчи бир гуруҳ курсаткичлар буйича бошқа корхона яхши натижага эришган булиши мумкин. Бу ҳолда яхши корхонани аниқлаш имкони булмайди;

— курсаткичлар тизимини кушиб яхлит ҳолатга келтириш имконини ҳам бермайди, чунки улар турли йуналишларга эга. Бир кўрсаткичнинг купайиши корхона фаолиятини баҳолашда ижобий булса, иккинчи бир кўрсаткичнинг кўпайиши корхона фаолиятининг ёмонлашганлигидан далолат бериши мумкин;

— курсаткичларни қушимча хисоб-китобларсиз қушиб ҳам булмайди, чунки улар турли улчамларга эга бўлиши мумкин.

Масалан, меҳнат унумдорлиги сўм билан ўлчанса, махсулотнинг ўзгариш суръати фоизда ва ҳ. к.

Шу туфайли ушбу камчиликларни бартараф қилиш учун иқтисодий таҳлилда комплекс курсаткичларнинг миқдорини солиштириш йўллари ишлаб чиқилган. Бу ҳақда муаллифнинг «Иқтисодий таҳлил назарияси»га бағишланган дарсликнинг «Комплекс таҳлил методологияси» бобида ушбу масалага тўлиқ жавоб бор.

XIII.6. Солиштириладиган таҳлилда ички имкониятларни (резервларни) ахтариб топиш йўллари

Ҳақиқатни билиш йўли солиштиришдир. Ҳамма нарса солиштирилгандагина ўз баҳосига эга булади. Катта ва кичик, узун ва калта, яхши ва ёмон, оғир ва енгил, дуст ва душман, доно ва аҳмоқ, мураккаб ва содда ва ҳ. к. Ушбу тушунчалар руйхатини исталганча давом эттириш мумкин. Энг мухими буларнинг ҳаммаси бир-бирига нисбатан олинган нисбий тушунчалардир. Айни шу нисбий тушунчалар кузатувчининг (таҳлилчининг) хулосасини ойдинлаштиришга ёрдам беради.

Солиштириш орқали ички имкониятлар қандай топилади, деган савол ушбу ишнинг бош масаласидир. Деярли ҳамма курсаткичлар буйича уларнинг меъёрини белгиловчи миқдор булиши керак. Чунки режали иқтисодиёт шароитида курсаткичларнинг ҳақиқий миқдори режага солиштирилар эди. Энди эса режа ҳам олдингидек қоиуний аҳамиятга эга эмас. Шунингдек, режанинг узи ҳам маълум меъёрга асосланиши лозим.

Аммо ҳозирги пайтда кўп курсаткичларнинг меъёри ишлаб чиқилмаган. Шу туфайли ҳозирги ҳақиқий эришган натижа утган давр кўрсаткичларига ва бошқа корхона курсаткичларига солиштирилади. Ўтган давр курсаткичларига кур-кўрона солиштириб бўлмайди. Чунки утган йилги баҳо билан бу йилги баҳо ўртасида кескин фарқ булиши мумкин. Шу туфайли тўғри хулоса чиқариш учун солиштирилаётган курсаткичнинг натурал миқдорини ёки солиштириладиган баҳода ифодаланган қийматини олиш мақсадга мувофиқдир.

Солиштириш натижасида ички имкониятларни ахтариб топиш учун бир қанча мисолларни келтирамиз. Масалан, корхона ишга тушди ва фаолият курсатмоқда. Унинг ишлаб чиқариш қуввати меъёр буйича бир йилда 10,0 миллион жуфт пойафзал ишлаб чиқаришдан иборатдир. Аммо у жорий йилда 7,5 миллион жуфт ишлаб чиқди. Унинг ишлаб чиқариш қуввати 75% фойдаланилди. Агар тулик кувват билан ишлаш учун мазкур корхонанинг яна 25% имконияти бор.

Таҳлилнинг вазифаси ана шу 25% имконият нима учун фойдаланилмаганлигининг сабабларини аниқлаб, уларни бартараф қилиш йўлларини ишлаб чиқишдан иборатдир. Тўлиқ қувват билан ишламаганлигига қандай сабаблар (омиллар) таъсир қилган булиши мумкин? Бундай омилларга қуйидагиларни киритса булади:

— хом-ашёнинг уз вақтида етказилиб берилмаганлиги;

— корхонанинг эҳтиёт қисмлар етишмаслиги туфайли узоқ вақт таъмирлаш учун тўхтаб турганлиги;

— мутаҳассисларнинг талаб даражасида малакага эга эмаслиги;

— газ, электр қуввати, сув каби коммунал хизматининг узулишлари;

— технологиянинг талаб даражада эмаслиги ва ҳ. к.

Таҳлилчи ушбу камчиликларни аниқлаб, уни бартараф қилиш йўлларини ишлаб чиқади. Ана шу жараёнда мавжуд ички имкониятлар ахтариб топилади ва ишга солинади.

Солиштириладиган таҳлил орқали ички имкониятларни ахтариб топишнинг яна бир йули омилли таҳлилнинг анъанавий усулларидан фойдаланишдир. Масалан, иккита корхонада иқтисодий салоҳият рентабеллиги солиштирилмоқда. Биринчи корхонани шартли равишда «Турон», иккинчи корхонани «Макон» деб атаймиз. «Турон» корхонасида «Макон» корхонасига нисбатан таҳлил қилиб солиштирилаётган курсаткич, яъни корхона иқтисодий салоҳиятининг рентабеллиги 16% куп. Бу нима эвазига эришилган ёки «Макон» корхонасида нималар сабаб бўлганки, унда таҳлил қилинаётган курсаткичнинг ҳажми 16% га кам. Бу учун корхона иқтисодий салоҳияти рентабеллигини ифодаловчи кўрсаткичларга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва ҳисоблаб топиш мақсадга мувофиқдир.

Бизнинг тадқиқотлар кўрсатдики, корхона иқтисодий салоҳияти рентабеллигига (Иср) таъсир этувчи омилларга, уларнинг математик ифодасидан келиб чиқадиган булса, қуйидагилар киради:

— асосий воситалар рентабеллиги (Авр);

— меҳнатнинг қуролланганлик даражаси (Мҳд);

— номоддий фаолларнинг меҳнат салоҳияти билан таъминланганлиги (Нфмс);

— номоддий фаолларнинг айланма маблағлардаги таркибий тузилиши (Амнф);

— айланма маблағларнинг корхона иқтисодий салоҳиятидаги ҳиссаси (Исам).

Натижа ва келтирилган омиллар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

$$Иср = Авр \cdot Мҳд \cdot Нфмс \cdot Амнф \cdot Исам;$$

Ушбу формуладан кўриниб турибдики, корхона иқтисодий салоҳияти рентабеллигига бешта омил таъсир қилар экан. Уларнинг таъсирини иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган фарқли, занжирли алмаштириш, индекс каби усуллар билан аниқлаш мумкин. Бу ҳақда «Иқтисодий таҳлил назарияси» дарслигининг «Иқтисодий таҳлилда қулланиладиган усуллар» номли бобида батафсил ёритилган.

Солиштириладиган таҳлилда омилли таҳлил усулларидан фойдаланиб, ички имкониятларни ахтариб топиш йулларини куриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу ишни амалга ошириш учун корхонанинг ҳисоботларига асосан кейинги бетдаги жадвални тузишни тавсия қиламиз.

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, таҳлил қилинаётган иккита корхона бўйича ҳажм кўрсаткичлари «Макон» корхонасида анча яхшидек, чунки таҳлил қилинаётган олтита кўрсаткичдан турттасининг ҳажми мазкур корхонада юқори. «Турон» корхонасида эса атига иккита курсаткич буйича ҳажми баланд. Аммо ҳажм кўрсаткичлари билан корхоналар фаолиятини солиштириб бирорта аниқ хулосага келиш қийин. Шу туфайли ҳақиқий аҳволни билиш ва кўрсаткичларни солиштириш учун нисбий кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Нисбий курсаткичлар ҳажми билан хулоса қилинадиган булса, иқтисодий салоҳият рентабеллиги «Турон» корхонасида «Макон» корхонасига нисбатан 0,38 банд фоизга куп. Шунингдек олтита нисбий курсаткичнинг турттасида «Турон»да, «Макон»га нисбатан (мазкур корхонада фақат иккита курсаткичда юқори) яхши натижага эришилган.

Нисбий кўрсаткичларни солиштириш натижасида умумий хулосага келиш мумкин, яъни мазкур ҳолатда «Турон» корхонасида аҳвол бирмунча яхши. Чунки умумлашган натижа кўрсаткичи ҳам ва яна учта нисбий курсаткич буйича ҳам солиштирилаётган «Макон» корхонасига нисбатан кўрсаткичлар миқдори юқори. Бироқ, солиштириладиган таҳлилнинг вазифаси ушбу хулоса билан тугамайди. Энг муҳими, унинг вазифаси шу икки корхонада аҳволни яхшилаш учун қандай ички имкониятлар борлигини аниқлашдан иборатдир.

«Макон» корхонасида иқтисодий салоҳият рентабеллиги «Турон» корхонасига нисбатан 0,38% кам. Бу нимаининг эвазига содир булганлигини аниқлаш лозим. Бу учун иқтисодий таҳлилнинг занжирли алмаштириш усулларидан фойдаланиш йулларини тавсия қиламиз.

Макон корхонасида иқтисодий салоҳият рентабеллигининг 0,38% га кам булиши бир қанча омиллар таъсирида рўй берган.

1. Асосий воситалар рентабеллигининг «Макон» кор-

хонасида «Турон»га нисбатан 0,434% камлиги таҳлил қилинаётган курсаткичнинг миқдорини 0,21% га камайтирган.

$$[(3,155 \cdot 2,249 \cdot 27,693 \cdot 0,0286 \cdot 0,257) - 1,77 = 1,56 - 1,77 = -0,31\%].$$

Демак, «Макон» корхонасида иқтисодий салоҳият рентабеллигини оширишнинг биринчи имконияти (резерви) асосий восталар рентабеллигини ошириш чорасини куришдан иборат экан.

2. «Макон» корхонасида «Турон» корхонасига нисбатан меҳнатнинг қуролланганлик даражаси ҳам 0,425 коэффициентга кам. Бу ҳам таҳлил қилинаётган натижа кўрсаткичини 0,30% га камайтириб юборишга сабаб бўлган.

«Макон» корхонасида иқтисодий салоҳиятни оширишнинг иккинчи ички имконияти корхонада меҳнатнинг қуролланганлик даражасини оширишдан иборат экан.

3. Номоддий фаолларнинг меҳнат салоҳияти билан таъминланганлик даражаси ҳам «Макон» корхонасида «Турон» корхонасига нисбатан 1,004 коэффициентга кам булган. Бу ҳам иқтисодий салоҳият рентабеллиги 0,04% га камайиб кетишига сабаб бўлган.

$$[(3,155 \cdot 1,824 \cdot 26,689 \cdot 0,0286 \cdot 0,277) - 1,26 = 1,22 - 1,26 = -0,04\%]$$

«Макон» корхонасининг иқтисодий салоҳият рентабеллигини оширишдаги навбатдаги ички имконияти номоддий фаолларнинг меҳнат салоҳияти билан таъминланнш даражасини оширишдан иборат экан.

4. «Макон» корхонаси номоддий фаолларнинг айланма маблағлардаги таркибий тузилишини бирмунча яхшилаган. Натижада «Турон» корхонасига нисбатан иқтисодий салоҳият рентабеллигининг 0,04% га ошишига эришилган.

$$[(3,155 \cdot 1,824 \cdot 26,689 \cdot 0,0295 \cdot 0,277) - 1,22 = 1,26 - 1,22 = +0,04\%]$$

Мазкур омил «Макон» корхонаси учун ижобий натижа берган.

5. Айланма маблағларнинг корхона иқтисодий салоҳиятидаги коэффициенти ҳам «Макон» корхонасида «Ту-

Солиштириладиган таҳлилда қўлланиладиган корхонанинг иқтисодий салоҳияти рентабеллиги билан боғлиқ кўрсаткичлар ҳисоб-китоби

№	Кўрсаткичлар	Корхоналар		Қайси юқори	
		«Макон»	«Турон»	«Макон»	«Турон»
1	2	3	4	5	6
	Ҳажм кўрсаткичлари				
1.	Соф фойда, минг сўм	2998,3	2361,5	+636,8	—
2.	Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	83541,3	74851,9	+8689,4	—
3.	Айланма маблағларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	46785,7	52141,5	—	+5355,8
4.	Номоддий фаолларнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	1341,2	1537,4	—	+196,2
5.	Меҳнат салоҳиятининг ўртача йиллик қиймати, минг сўм	37141,5	41031,6	—	+3890,1
6.	Иқтисодий салоҳиятнинг ўртача йиллик қиймати, минг сўм (2қ+3қ+4қ+5қ)	168809,7	169362,1	—	+752,4
	Нисбий кўрсаткичлар				
7.	Асосий воситалар рентабеллиги, % (1қ : 2қ · 100)	3,589	3,155	+0,434	—
8.	Меҳнатнинг қуролланганлик даражаси коэффициенти (2қ : 5қ)	2,249	1,824	+0,425	—

1	2	3	4	5	6
9.	Номоддий фаслларнинг механик салоҳияти билан таъминланганлик коэффициенти (5қ : 4қ)	27,693	26,689	+1,004	—
10.	Номоддий фаслларнинг айланма маблағлардаги таркибий тезлиш коэффициенти (4қ : 3қ)	0,0186	0,0295	—	+0,0009
11.	Айланма маблағларнинг корхона иқтисодий салоҳиятидаги таркибий коэффициенти (3қ : 6қ)	0,277	0,308	—	0,031
12.	Иқтисодий салоҳият рентабеллиги, % (1қ : 6қ · 100)	1,77	1,39	±0,38	—

рон» корхонасига нисбатан 0,031 коэффициентга ошган. Бу омил натижасида «Макон» корхонасида иқтисодий салоҳият рентабеллиги 0,13% га ошган.

$$1{,}39 - 1{,}26 = -0{,}13\%$$

«Макон» корхонаси «Турон» корхонасига нисбатан учта омил буйича паст натижага эришган, иккита омил буйича юқори курсаткични қулга киритган. Натижада иқтисодий салоҳият рентабеллиги «Макон» корхонасида «Турон»га нисбатан 0,38% кам булишига олиб келинган. Бу кўрсаткич барча омиллар таъсирининг йигиндисига тенг бўлиши керак.

$$-0{,}21 - 0{,}30 - 0{,}04 + 0{,}04 + 0{,}13 = -0{,}38\%$$

Агар «Макон» корхонасида ҳам учта бошланғич омилларининг даражаси ҳеч булмаганда «Турон» корхонаси даражасида булганда эди «Макон» корхонасида иқтисодий салоҳият рентабеллиги яна 0,55% га (0,21+ 0,30+0,04) ошган булур эди. У ҳолда унинг ҳақиқий даражаси 1,39% эмас, балки 1,94% ни (1,30+0,55) ташкил қилган булур эди. У ҳолда «Турон» корхонасига нисбатан рентабеллик даражаси 0,17% га (1,94—1,77) куп булган булур эди.

Демак, «Макон» корхонаси раҳбарияти, менежер ва мулк эгалари аниқланган ички имкониятларни ишга солиш чора-тадбирларини куриши лозим экан, деган хулоса қилиш мумкин.

Солиштириладиган таҳлилнинг қулайлиги шундаки, таҳлил қилинаётган корхоналар қандай натижага эришишдан қатъи назар, улардаги ички имкониятларни ахтариб топиш имконини беради. Бизнинг мисолимизда «Турон» корхонаси солиштирилаётган «Макон» корхонасига нисбатан 0,38% юқори рентабелликка эришган. Аммо «Макон» корхонасига нисбатан номоддий фаолларнинг айланма маблағлардаги таркибий тузилиш коэффициенти 0,0009га ва айланма маблағларнинг корхона иқтисодий салохиятидаги таркибий коэффициенти 0,031 га кам. Агар «Турон» корхонаси ушбу курсаткичларни ҳеч булмаганда «Макон» корхонаси даражасида ушлаб турганда эди, «Турон» корхонасининг иқтисодий салохияти рентабеллиги яна, мос равишда, шу икки омил натижасида 0,04% ва 0,13% га ошган бўлур эди. У ҳолда «Турон» корхонасининг иқтисодий салоҳияти рента-

беллиги 1,77% эмас, балки 1,94% ни (1,77+0,04+0;13) ташкил қилган бўлур эди.

Кўриниб турибдики, агар икки корхонада ҳам ички омиллар ишга солинганда эди, уларнинг иккаласида ҳам рентабеллик даражаси 1,94% ни ташкил қилган бўлур эди.«Турон» корхонасида ички имкониятларни ишга солиб иқтисодий салоҳият рентабеллигини 0,17% га (1,94—1,77), «Макон» корхонасида эса 0,55% га (1,94—1,39) ошириш мумкин эди. Мазкур корхоналарда ички имкониятлар билан қўшиб ҳисобланганда, таҳлил қилинган даврда, иқтисодий салоҳият рентабеллиги максимал миқдори 1,94% ни ташкил қилиши аниқ бўлди.

«Турон» ҳамда «Макон» корхонаси бир-бири билан тажриба алмашишлари лозим. «Турон» корхонаси номоддий фаолларининг айланма маблағлардаги таркибий тузилиши ва айланма маблағларнинг корхона иқтисодий салоҳиятидаги таркибий коэффициентларини ошириш йўлларини «Макон» корхонасидан ўрганиб олиши лозим. «Макон» корхонаси ҳам уз навбатида «Турон» корхонасининг асосий воситалар рентабеллигини купайтириш йўлларини, меҳнатнинг қуролланганлик даражасини ошириш усулларини, номоддий фаолларнинг меҳнат салоҳияти билан таъминланишини яхшилаш механизмларини уз фаолиятига жорий қилиши мақсадга мувофиқ.

Демак, солиштириладиган таҳлилнинг имконияти иқтисодий таҳлилнинг бошқа шаклларига нисбатан узига хос ва кенг эканлигига амин бўлдик.

XIII.7. Солиштириладиган таҳлилни ташкиллаштириш

Солиштириладиган таҳлил иқтисодий таҳлилнинг бошқа шаклларига нисбатан узига хос хусусиятга эга. Шу туфайли уни ташкиллаштириш ҳам маълум даражада фарқ қилади. Чунки иқтисодий таҳлил битта корхонада утказилса, солиштириладиган таҳлил бир неча корхоналар ёки корхоналараро тарзда утказилади.

Иқтисодий таҳлилда бир корхона туғрисида маълумотлар тупланиши керак булса, мазкур таҳлилда бир қанча солиштириладиган корхоналар тўғрисидаги маъ-

лумотлар тўпланади. Иқтисодий таҳлилда таҳлил қилувчи манфаати битта таҳлил қилинаётган объектга қаратилган бўлса, солиштириладиган таҳлилда объект қанча бўлса ундан манфаатдор шахслар сони ҳам шунга мос равишда, кўпаяди. Хуллас, солиштириладиган таҳлилни амалга ошириш, уни ташкиллаштириш ҳам ўзига хос хусусиятга эга.

Режали иқтисодиёт шароитида солиштириладиган таҳлилни асосан йирик бирлашмалар, вазирликлар каби юқори ташкилотлар ўтказар эди. Бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида асосий эътибор корхонага қаратилмоқда. Шу туфайли солиштириладиган таҳлил ҳам корхоналарда ўтказилади.

Демак, бозор муносабатлари шароитида солиштириладиган таҳлил асосан учта буғинда ўтказилади:

— макро даражада (вазирликлар, концерн, корпорация, йирик бирлашмалараро);

— урта буғинда (бирлашмалар, корхоналараро, уюшмаларда унга кирган хужалик юритувчи субъектлараро ва х. к.);

— микро даражада (корхоналарда ички бўлинмалари буйича, корхоналараро).

Ишлаб чиқариш, хизмат курсатиш ва иш бажариш жараёнида уларнинг самарадорлигини ошириш бўйича жуда кўп ички имкониятлар борки, улар кўп капитал маблағ талаб қилмасдан юқори натижа бериши мумкин. Бундай тадбирлардан бири солиштириладиган таҳлилни жорий қилишдир.

Юқорида гувоҳ булганимиздек, таҳлил қилинган икки корхона («Турон» ва «Макон») уз ички имкониятларини ишга солса; уларда ҳам ҳали фойдаланилмаган қанча имконият мавжудлигини аниқ мисолларда кўриб чиқдик. Бу биргина рентабеллик кўрсаткичи ва унга боғлиқ омиллар мисолида кўрилди. Лекин корхона фаолиятида бундай ўнлаб кўрсаткичлар, юзлаб омиллар борки, уларни ўрганиш албатта ички имкониятларни топиш йўлларини курсатиб беради. Бироқ бунга эришиш учун солиштириладиган таҳлилни тўғри ташкил қилиш зарур.

Энг аввало, солиштириладиган таҳлилни ким ўтказиши керак, деган саволга жавоб топиш лозим. Фикримизча, бу таҳлил ҳам иқтисодий таҳлил сингари бир гуруҳ мутахассислар томонидан, яъни бухгалтерлар,

иқтисодчи ва менеджерлар томонидан утказилиши мақсадга мувофиқ. Чунки бухгалтерда ҳамма ахборот маълумотлари мавжуд, иқтисодчи корхона иқтисодиёти ва истиқолининг яхши билимдони, менежер эса бошқарув қарорларини қабул қилиш ва амалга ошириш учун масъул шахс.

Мазкур гуруҳ энг аввало, солиштириладиган таҳлил объектини аниқлайди ва унда қайси курсаткичларни қандай ва қачон солиштиришини белгилаб олади. Масалан, «Турон» корхонаси мутахассислари ўз фаолияти самарадорлигини ошириш учун юқори натижага эришган қайси турдош корхонага солиштиришини олдиндан белгилаб олиши, имкони борича шу тўғрисида тегишли шартнома билан расмийлаштириб қўйиши мақсадга мувофиқдир. Чунки кўп солиштириладиган бир хил корхоналар битта уюшмага ёки битта вазирликка қарамаслиги мумкин. Бунга мисол қилиб ип йигирув фабрикаларини олиш ҳам мумкин. Булар жумласига хусусий, жамоа, қушма, акциядорлик жамиятлари каби хўжалик юритувчи субъектларни киритиш мумкин.

Солиштириладиган таҳлилда солиштириладиган курсаткичларни олдиндан келишиб, уларни бир хил мазмун, ўлчам ва йўналишга келтириб олиш лозим.

Ҳозирги пайтда ҳам бир корхонанинг умумий рейтинги аниқланмоқда. Солиштириладиган тахлилда айнан шу кўрсаткичларни асос қилиб олиш ҳам мумкин. Бу корхоналар хўжалик фаолиятига системали, комплекс ва методологик жихатдан бир хил ёндашишни таъминлайди.

Солиштириладиган таҳлилни бошлашдан олдин унинг аниқ режаси тузиб олинади. Унда:

— корхоналарнинг кайси кўрсаткичлари солиштирилиши;

— солиштириладиган тахлилда кимлар иштирок этиши;

— кўрсаткичлар бўйича кайси даврлар олиниши;

— солиштирилганда қандай усуллар қўлланилиши;

— ички имкониятларни (резервларни) қайси кўрсаткичлар бўйича аниқланиши;

— натижа курсаткичларига таъсир этувчи қайси омиллар олиниши;

— аниқланган ички имкониятларни ишга солишда

кимлар масъул бўлиши каби ҳолатлар уз ифодасини топади.

Мазкур режа солиштириладиган корхоналарнинг ҳаммасида булиши лозим. Келишилган вақтга барча мутасадди кишилар уз корхонаси буйича тегишли материалларни тайёрлайди ва тегишли тартибда қайта ишлаш учун гуруҳга топширади.

Солиштириладиган таҳлил натижасида корхонанинг самарадорлигини ошириш учун тегишли тадбир ишлаб чиқилади. Тадбирлар моҳияти жиҳатидан уч гуруҳга булиниши мумкин:

1. Корхонанинг ўзи амалга ошириши мумкин булган тадбирлар киради. Чунки, Ўзбекистонда давлат бош топилади ва ишга тушурилади.

2. Корхонанинг ҳамкорлари амалга оширадиган тадбирлар. Буларга турдош корхоналар, бошқа иқтисодий муносабат қилувчи корхоналар, банк, молия, статистика, солиқ идоралари кабиларга боғлиқ тадбирлар киради.

3. Давлатимиз томонидан амалга ошириладиган тадбирлар. Буларга молия, солиқ, бюджет каби иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий таъминот билан боғлиқ тадбирлар киради. Чунки Ўзбекистонда давлат бош ислоҳотчи ролини ўйнамоқда. Бу эса давлатнинг тегишли шароит яратиб беришини тақозо қилади.

Шундай қилиб, солиштириладиган таҳлил натижаси фақат корхоналар даражасида эмас, балки бутун давлат миқёсидаги муаммоларнинг аниқланиши ва ечимининг топилишига сабаб булади.

Солиштириладиган таҳлилнинг натижаси буйича ушбу тадбирга мутасадди гуруҳнинг ҳисоботи (маълумотномаси) ёзилади. Бу уч қисмдан иборат булади:

1. Жадвал қисми. Унда корхоналарнинг солиштириладиган кўрсаткичлари ва улардаги фарқлар аниқланади. Ҳар бир кўрсаткичга таъсир этувчи омилларнинг (агар уларни аниқлаш мумкин бўлса) ҳисоб-китоби келтирилади.

2. Хулоса қисми. Унда қайси корхона қайси кўрсаткичлар буйича юқори ва қайси корхона паст натижаларга эришгани ҳамда уларнинг сабаблари кўрсатиб берилади. Қаерларда мавжуд ички имкониятлар ишга солинмай қолганлиги кўрсатилади.

3. Тадбир қисми. Унда солиштирилган корхоналар хўжалик фаолиятининг самарадорлигини ошириш, уларнинг молиявий аҳволини яхшилаш учун кимлар нималар қилиши лозимлиги аниқ кўрсатилади.

Бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда ишлаётган жуда кўп корхона раҳбарлари уз фаолияти натижаларини сир сақлайдилар ва албатта, ҳамма кўрсаткичлар сир сақланиши керак, деб тушунадилар. Ҳақиқатда эса қайси курсаткичлар сир сақланиши керак, қайсилари кенг оммага етказилиши мумкинлигини билиш лозим. Чунки корхонанинг молиявий-хўжалик фаолияти қанча яхши, унинг рейтинги қанча баланд бўлса, эркин иқтисодиёт шароитида бундай корхоналар билан турли йўналишда ҳамкорлик қилишга, ҳатто инвестицияни жалб қилишга ҳам хайрихоҳлар кўпайиб қолади. Ривожланган мамлакатларда корхона рейтингини ошириш, инвестицияни ўзига жалб қилиш мақсадида реклама учун жуда кўп харажат қилинади. Демак, корхонанинг ҳамма курсаткичи унинг тижорат сири эмас, балки уларнинг кўп қисми очиқ эълон қилиниши лозим булган курсаткичлардир. Уларни яшириш эмас, балки куз-кўз қилишга тўғри келади.

Фикримизча, молиявий таҳлилда қўлланиладиган аксарият курсаткичларни оммалаштириш мумкин. Чунки молиявий ҳисобот турли ташкилотларга топширилади, тафтиш қилинади, аудиторлар текшируви ўтказилади. Бироқ, бошқарув таҳлили ҳамда омилли таҳлилдаги айрим курсаткичлар ва жиҳатлар сир сақланса мақсадга мувофиқ. Кўпинча сир сақланадиган нарсалар улардаги «Нау-Хау», технология жараёнлари, бошқарувдаги ўзига хос амалий усуллар кабилар бўлиши мумкинн.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Т., «Ўзбекистон», 1993.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1990.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Кооперация тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғриеида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
7 Ўзбекистон Республикасининг «Ижара тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Монополистик фаолиятдан чиқариш туғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти туғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 2000.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлар тўғрисида»ги қонуни.—Т., «Ўзбекистон», 1992.
11. Ўзбекистон Республикасининг «Гаров туғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1992.
12. Ўзбекистон Республикаси «Давлат статистикаси туғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1993.
13. Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. — Т., «Ўзбекистон», 1993.
14. Ўзбекистон Республикаси «Чет эл инвесторлари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари туғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1995.
15. Ўзбекистон Республикасининг «Банкротлик туғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1994.
16. Ўзбекистон Республикасининг меҳнат кодекси. — Т., «Ўзбекистон», 1995.
17. Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1996.
18. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби туғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
19. Ўзбекистон Республикасининг «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат туғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1996.

20. Ўзбекистон Республикасининг «Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси тўғрисида»ги қонуни. — Т., «Ўзбекистон», 1997.
21. Ўзбекистоннинг янги қонунлари (тўпламлар). 1—17-тўплам. — Т., «Адолат».
22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармойиши. 1997 йил 9 декабрь.
23. **Каримов И. А.** Ўзбекистоннинг уз истиқлол ва тараққиёт йули. — Т., «Ўзбекистон», 1992.
24. **Каримов И. А.** Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура: Нутқлар, мақолалар, суҳбатлар. — Т., «Ўзбекистон», 1993.
25. **Каримов И. А.** Ўзбекистон бозор муносабатларига утишнинг ўзига хос йўли. — Т., «Ўзбекистон», 1993.
26. **Каримов И. А.** Биздан озод ва обод Ватан қолсин. — Т., «Ўзбекистон», 1994.
27. **Каримов И. А.** Иқтисодий ислоҳот: масъулиятли боеқич. — Т., «Ўзбекистон», 1994.
28. **Каримов И. А.** Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. — Т., «Ўзбекистон», 1997.
29. **Каримов И. А.** Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т., «Ўзбекистон», 1998.
30. **Каримов И. А.** Истиқлол йули: муаммолар ва режалар. — Т., «Ўзбекистон», 1992.
31. **Каримов И. А.** Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йуналишлари. — Т., «Ўзбекистон».
32. **Каримов И. А.** Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. — Т., «Ўзбекистон», 1995.
33. **Каримов И. А.** Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. — Т., «Ўзбекистон», 1995.
34. **Каримов И. А.** Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. — Т., «Ўзбекистон», 1999.
35. **Каримов И. А.** Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард максадимиз.— Т., «Ўзбекистон», 2000.
36. **Абдукаримов И. Т.** Анализ издержек обращения в кооперативной торговле. — М., «Экономика», 1968.
37. **Абдукаримов И. Т.** и др. Сборник задач по анализу хозяйственной деятельности потребительской кооперации. — М., «Экономика», 1968.
38. **Абдукаримов И. Т.** Анализ розничного товарооборота в кооперативной торговле. — М., МКИ, 1971.
39. **Абдукаримов И. Т.** Прибыль и рентабельность в кооперативной торговле. — М., «Экономика», 1973.
40. **Абдукаримов И. Т.** и др. Задачник по анализу хозяйственной деятельности предприятий и организаций потребительской кооперации. — М., «Экономика», 1975.
41. **Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К.** Анализ показателей по труду в кооперативной торговле. — М., «Экономика», 1978.
42. **Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К., Абдиев А. А.**

Теоретические основы экономического анализа. Альбом наглядных пособий. — Самарканд, СамКИ, 1983.

43. **Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К., Абдиев А. А.** Анализ хозяйственной деятельности отдельных отраслей потребительской кооперации. Альбом наглядных пособий — Самарканд, СамКИ, 1983.

44. **Абдукаримов И. Т.** Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации. 2-е издание. — М., «Экономика», 1989.

45. **Абдукаримов И. Т.** ва бошқалар. Матлубот кооперацияси хужалик фаолиятини анализ қилиш — Т., «Ўқитувчи», 1989.

46. **Абдукаримов И. Т.** ва бошқалар. Савдога оид иқтисодий атамаларнинг русча-узбекча луғати. — Т., «Ўқитувчи», 1992.

47. **Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К.** Анализ хозяйственной деятельности. Программа для кооперативных институтов по специальности 1729 экономика торговли. — М., 1987.

48. **Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К., Хайдаров Ш. У.** Анализ доходов в кооперативной торговле в условиях нового хозяйственного механизма. — М., МКИ, 1991.

49. **Абдукаримов И. Т.** Молиявий ҳисоботни уқиш ва таҳлил қилиш йуллари.— Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1998.

50. **Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К.** Раҳбарнинг бизнес тили. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 1.

51. **Абдукаримов И. Т.** Менежерга молиявий ҳисобот шакллари. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 2.

52. **Абдукаримов И. Т., Пардаев М. К.** Бухгалтерия баланси ва унинг таркиби. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 3.

53. **Абдукаримов И. Т.** Менежер бухгалтерия балансини қандай таҳлил қилиши керак. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 4.

54. **Абдукаримов И. Т.** Менежерга корхона ликвидлиги ва тулов қобилияти ҳақида //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 5.

55. **Абдукаримов И. Т.** Менежерга корхона молиявий барқарорлиги ва иқтисодий бақувватлиги ҳақида. //«Бозор пул ва кредит», 1999, № 6.

56. **Абдукаримов И. Т.** Менежерга пул маблағлари оқими туғрисида. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 7—8.

57. **Абдукаримов И. Т.** Менежерга молиявий натижалар ва иқтисодий самарадорлик тўғрисида. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 9.

58. **Абдукаримов И. Т.** Менежерга корхонанинг айланма маблағлари тўғрисида. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 10.

59. **Абдукаримов И. Т.** Менежерга дебитор ва кредитор қарзлар туғрисида. //«Бозор, пул ва кредит», 1999, № 11.

60. **Абдукаримов И. Т.** Менежерга асосий воситалар ҳолати ва уларни қўллаш самарадорлигини баҳолаш ҳақида. //«Бозор, пул ва кредит», 2000, № 3.

61. **Абдукаримов В. И.** Вопросы оценки эффективности многоотраслевой хозяйственной деятельности потребительской кооперации в условиях АСОД. — Т., «Мехнат», 1990.

62. **Абдуллаев Р. А.** ва *бошқалар.* Иқтисодий ахборотларни ЭҲМда ишлашни автоматлаштириш. — Т., «Ўқитувчи», 1990.

63. **Абдуллаев Ё.** Региональные аспекты статистического изучения эффективности общественного производства. — Т., «Фан», 1985.

64. **Абдуллаев Ё.** Сравнительный анализ эффективности региональной экономики. — Т., «Мехнат», 1987.

65. **Абдуллаев Ё.** Перестройка хозяйственного механизма. Вопросы и ответы. — Т., «Мехнат», 1989.

66. **Абдуллаев Ё.** Статистиканинг умумий назарияси. — Т., «Ўқитувчи», 1993.

67. **Абдуллаев Е.** Статистиканинг умумий назарияси. Тестлар. — Т., «Ўкитувчи», 1996.

68. **Абдуллаев Е.** Бозор иқтисодиёти *асослари:* 100 савол ва жавоб. — Т., «Меҳнат», 1997.

69. **Абдуллаев Е.** Макроиқтисодий статистика. 100 савол ва жавоб — Т., «Меҳнат», 1998.

70. Амалий иқтисодиёт. Ўқув қулланма. — Т., «Шарқ» НМК, 1996.

71. Актуальные проблемы учета, аудита и совершенствования финансово-кредитной системы в условиях развития рыночных отношений. Материалы международной НПК. — Самарканд, 1994.

72. Анализ экономики. Страна, рынок, фирма. — М., Междунар. отношения, 1999.

73. Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений). — М., «Финансы и статистика», 1988.

74. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности, — Минск, «Высшая школа», 1995.

75. **Баканов М. И., Шеремет А. Д.** Теория экономического анализа. — М., «Финансы и статистика», 1998.

76. **Баканов М. И., Кашаев А. Н., Шеремет А. Д.** Экономический анализ. Теория, история, современное состояние, перспективы. — М., «Финансы», 1976.

77. **Батухтин И. Л.** Совершенствование методов анализа труда и заработной платы. — М., «Экономика», 1975.

78. **Барингольц С. Б.** Экономический анализ хозяйственной деятельности на современном этапе развития. — М., «Финансы и статистика», 1984.

79. **Вейцман Н. Р.** Очерки по бухгалтерскому учету и анализу. — М., «Госфиниздат», 1958.

80. Виды экономического анализа, их место и роль в совершенствовании управления промышленным производством. — М., МГУ, 1976.

81. **Волжин И. О., Эргашбоев В. П.** Молиявий таҳлил. Т., «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси», 1998.

82. **Дембинский Н. В.** Вопросы теории экономического анализа. — М., «Финансы», 1973.
83. **Гаштак В. И.** Экономический анализ резервов на машиностроительном предприятии. — М., «Машгиз», 1960.
84. **Долгополов Е. В.** и др. Экономический анализ хозяйственной деятельности предприятий. — Киев, «Выша школа», 1938.
85. **Дембинский Н. В.** Вопросы теории экономического анализа. — М., «Финансы», 1973.
86. **Жарковская Е. П.** и др. Анализ хозяйственной деятельности строительных организаций. — М., «Стройиздат», 1989.
87. **Деркач Д. И.** Анализ производственно-хозяйственной деятельности предприятий строительных организаций. — М., «Финансы и статистика», 1990.
88. **Иброҳимов А. Т.** Молиявий таҳлил. — Т., «Меҳнат», 1995.
89. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига утиш муаммолари ва матлубот кооперацияси. — Самарқанд, 1994.
90. **Ковалев В. В.** Финансовый анализ: управление капиталом, выбор инвестиций, анализ отчетности. — М., «Финансы и статистика», 1996.
91. **Крейнина М. Н.** Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности акционерных обществ в промышленности, строительстве и торговле. — М., 1994.
92. Курс экономического анализа. — М., «Финансы и статистика», 1984.
93. **Каракоз И. И.** Совершенствование экономической работы и управления производством на промышленном предприятии. — Киев, «Выша школа», 1976.
94. **Каракоз И. И., Самборский В. И.** Теория экономического анализа. — Киев, «Выша школа», 1989.
95. **Кмицикевич О. Р.** и др. Анализ хозяйственной деятельности предприятий потребительской кооперации. — М., «Экономика», 1966.
96. **Кмицикевич О. Р.** и др. Анализ хозяйственной деятельности организаций и предприятий потребительской кооперации. — М., «Экономика», 1971.
97. **Кравченко Л. И.** Анализ финансового состояния предприятия. — Минск, ПКФ «Экаунт», 1994.
98. **Кудбиев Д. К.** Анализ эффективности использования основных фондов в кооперативной торговле. — М., 1981.
99. **Кудбиев Д. К.** Проблемы анализа использования основных фондов в торговле. — Т., «Ўзбекистон», 1990.
100. Курс анализа хозяйственной деятельности. — М., «Экономика», 1984.
101. **Майданчик Б. И.** и др. Анализ и обоснование управленческих решений. — М., «Финансы и статистика», 1991.
102. **Муравьев А. И.** Теория экономического анализа: проблемы и решения. — М., «Финансы и статистика», 1988.
103. **Меркушев А. И., Меркушев А. А.** Анализ хозяй-

ственной деятельности снабженческо-сбытовых организаций. — М., «Высшая школа», 1987.

104. **Махмудов О.** Қишлоқ хужалик корхоналарининг хужалик фаолиятини анализ қилиш. — Т., «Ўқитувчи», 1979.

105. **Пардаев М. Қ., Саттаров Ю. С.** Методические рекомендации по комплексной оценке эффективности труда в розничной торговле. — Т., «Узбекпотребсоюз», 1983.

106. **Пардаев М. Қ.** Эффективность труда в торговле и методика ее определения //«Бухгалтерский учет», 1978, № 9.

107. **Пардаев М. Қ., Қурбонов З. Н.** Анализ показателей эффективности и интенсификации в кооперативной торговле. — Т., «Ўқитувчи», 1990.

108. **Пардаев М. Қ., Ҳайдаров Ш. У.** Кооператив савдо корхона ва ташкилотларнинг молиявий аҳволини таҳлил қилиш. — Т., РУМК, 1990.

109. **Пардаев М. Қ.** Интенсификация в торговле: сущность, показатели и пути их повышения. — Самарканд, «Зарафшон», 1993.

110. **Пардаев М. Қ.** Хўжалик фаолияти таҳлилида қулланиладиган усуллар. — Самарқанд, СамКИ, 1998.

111. **Пардаев М. Қ.** Иқтисодий таҳлилнинг комплекс баҳолаш усуллари. — Самарқанд, СамКИ, 1998.

112. **Пардаев М. Қ., Исроилов Б. И.** Молиявий таҳлил.— Т., «Иқтисодиёт ва ҳўқуқ дунёси», 1999.

113. **Петров В. В., Ковалев В. В.** Как читать баланс. 2-е изд. — М., «Финансы и статистика», 1994.

114. **Поклад И. И.** Теоретические основы экономического анализа работы предприятий. — М., «Финансы», 1969.

115. **Раевский В. А.** Анализ финансово-хозяйственной деятельности предприятий (объединений). Учебник. — М., «Финансы и статистика», 1988.

116. **Русак Н. А., Русак В. А.** Основы финансового анализа. — Минск, «Меркаванне», 1995.

117. **Савицкая Г. В.** Теория анализа хозяйственной деятельности. — Минск, ИСЗ, 1996.

118. **Савицкая Г. В.** Анализ хозяйственной деятельности предприятия. — Минск, ИП «Экоперспектива», 1997.

119. **Савичев И. И.** Экономический анализ — орудия выявления внутрихозяйственных резервов. — М., «Финансы», 1968.

120. **Татур С. К.** Анализ хозяйственной деятельности промышленных предприятий. — М., Изд-во экономическая литература, 1962.

121. Теория экономического анализа. — М., «Прогресс», 1998.

122. **Хан Н. А.** Қишлоқ хўжалик корхоналари хужалик фаолиятининг анализи — Т., «Ўқитувчи», 1978.

123. Теория анализа хозяйственной деятельности. — Минск, «Вышэйшая школа», 1989.

124. **Худойбердиев У. Х., Пардаев М. Қ., Қурбонов З. Н.** Солиқлар учёти ва таҳлили. — Самарқанд, СамКИ, 1995.

125. **Шеремет А. Д.** Комплексный экономический анализ

деятельности предприятия (вопросы методологии). — М., «Экономика», 1974.
126. **Шеремет А. Д.** Методика финансового анализа предприятия. — М., ИПО «МП», 1996.
127. **Шодиев Х. А.** Қишлоқ хужалик маҳсулотлари тайёрлашни такомиллаштириш (интенсивлаш ва самарадорлик масалалари). — Т., «Меҳнат», 1989.
128. **Шодиев Х. А.** Интенсивлаш ва самарадорликнинг узаро алоқадорлиги. — Т., «Ўзбекистон», 1991.
129. Экономический анализ деятельности предприятий. — Минск, «Высшая школа», 1981.
130. Экономика предприятия. — Пер. с нем. — М., 1999.

МУНДАРИЖА

КИРИШ 3

I БОБ. **Иқтисодий таҳлилнинг назарий асоси** 8

1.1. Иқтисодий таҳлилнинг предмети ва объекти 8
1.2. Иқтисодий таҳлилнинг методи 11
1.3. Иқтисодий таҳлилнинг бозор иқтисодиёти шароитидаги вазифалари 21

II БОБ. **Иқтисодий таҳлил фанининг вужудга келиш ва ривожланиш тарихи** 28

II.1. Иқтисодий таҳлил фанинг шаклланиш элементлари . 28
II.2. Иқтисодий таҳлилнинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши 33
II.3. Иқтисодий таҳлил фанинг Ўзбекистонда яратилиш тарихи 37

III БОБ. **Иқтисодий таҳлилнинг методологик асослари** . . 49

III.1. Иқтисодий таҳлил методологияси таснифи . . . 49
III.2. Иқтисодий таҳлил методологиясининг тавсифи . . 51

IV БОБ. **Иқтисодий таҳлилда қулланиладиган кўрсаткичларининг турлари** 56

IV.1. Кўрсаткичларни таснифлаш белгилари 56
IV.2. Кўрсаткичларни мазмуни буйича таснифлаш . . 56
IV.3. Курсаткичларни фойдаланиш доираси буйича таснифлаш 57
IV.4. Курсаткичларни ифодаланиш шакли буйича таснифи 59
IV.5. Курсаткичларни умумлаштириш даражаси бўйича таснифи 59
IV.6. Курсаткичларни шаклланиш усули буйича таснифлаш 62

V БОБ. **Корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятига таъсир қилувчи омиллар** 66

V.1. Омилли таҳлил ва унинг асосий элементлари . . . 66
V.2. Корхона молиявий-хужалик фаолиятига таъсир этувчи омилларнинг таснифи 68

VI БОБ. **Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган усуллари** . . 87
IV.1. Иқтисодий таҳлилда кулланиладиган усуллар таснифи (классификацияси) 87
VI.2. Иқтисодий таҳлилда кулланиладиган усулларнинг тавсифи 90
VI.2.1. Солиштириш усули 90
VI.2.2. Мувозонат усули 92
VI.2.3. Қайта ҳисоблаш усули 95
VI.2.4. Занжирли алмаштириш усули 97
VI.2.5. Нисбий миқдорлардан фойдаланиш усули . . . 102
VI.2.6. Индекс усули 104
VI.2.7. Фарқлаш усули 108
VI.2.8. Интеграл усули 112
VI.2.9. Кичик сонлардан фойдаланиш усули 118
VI.3. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган математик моделларнинг типлари 120
VI.4. Таҳлил усулининг такомиллаштириш масалалари . 123
VII БОБ. **Иқтисодий тахлилнинг бошқа фанлар уртасида тутган урни ва улар билан алоқадорлиги** 127
VII.1. Иқтисодий таҳлилнинг бошқа фанлар билан алоқаси 127
VII.2. Иқтисодий таҳлилнинг бошқаришда тутган урни . 129
VII.3. Иқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётга оид фанлар билан боғлиқлиги 130
VII.4. Иқтисодий таҳлилнинг иқтисодиётга оид бўлмаган фанлар билан боғлиқлиги 135
VIII БОБ. **Иқтисодий таҳлилда қулланиладиган ахборотлар тизими** 140
VIII.1. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар тизимини шакллантириш тамойиллари 140
VIII.2. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар тизими 143
IX БОБ. **Иқтисодий таҳлилни ташкиллаштириш** 150
IX.1. Иқтисодий таҳлил кимга керак? 150
IX.2. Иқтисодий таҳлил билан ким шуғулланади? . . 151
IX.3. Иқтисодий таҳлилда ўрганиладиган курсаткичлар . 151
IX.4. Иқтисодий таҳлилни амалга ошириш босқичлари . 159
IX.5. Таҳлил натижаларини расмийлаштириш 160
X БОБ. **Иқтисодий таҳлилнинг турлари ва шакллари** . . 164
X.1. Иқтисодий таҳлил турлари ва шакллари тўғрисида тушунча 164

X.2. Иқтисодий таҳлил турларининг таснифлаш белгилари . 165
X.3. Иқтисодий таҳлилни иқтисодий мазмуни бўйича таснифлаш 166
X.4. Иқтисодий таҳлилни замон нуқтаи назаридан таснифлаш 168
X.5. Иқтисодий таҳлилни макон нуқтаи назаридан таснифлаш 170
X.6. Иқтисодий таҳлилни таҳлил қилувчи субъектлари бўйича таснифлаш 171
X.7. Иқтисодий таҳлилни тармоқ тамойили буйича таснифлаш 174
X.8. Иқтисодий таҳлилни кенгайтирилган ишлаб чиқариш бўйича таснифлаш 174
X.9. Иқтисодий таҳлилни компьютерлаштириш даражаси бўйича таснифлаш 176
X.10. Иқтисодий таҳлилни ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўрганиш бўйича таснифлаш 178
X.11. Иқтисодий таҳлилни ўрганилаётган объектни қамраб олиш даражаси бўйича таснифлаш 179
X.12. Иқтисодий таҳлилнинг шакллари 181

XI БОБ. **Комплекс таҳлилнинг методологияси** 184

XI.1. Комплекс таҳлилнинг моҳияти 184
XI.2. Комплекс баҳолашнинг жамлаш усули 188
XI.3. Комплекс кўрсаткични аниқлашда балл бериш усули . 191
XI.4. Комплекс баҳолашнинг нисбий курсаткичли усули . 194
XI.5. Комплекс баҳолашнинг курсаткичлар муҳимлигини инобатга олиш усули 199
XI.6. Комплекс баҳолашнинг масофа усули 202

XII БОБ. **Функционал қиймат таҳлили методологияси** . . . 207

XII.1. Функционал қиймат таҳлилининг зарурлиги ва вазифалари 207
XII.2. ФҚТнинг вужудга келиш тарихи 208
XII.3. ФҚТ моҳияти, мазмуни ва хусусиятлари . . . 209
XII.4. ФҚТнинг бозор муносабатлари шароитидаги вазифалари 211
XII.5. ФҚТни амалга ошириш босқичлари 212
XII.6. ФҚТда қўлланиладиган эвристик усуллари . . . 218
XII.7. ФҚТда қўлланиладиган «Фикрлар ҳужуми» усули . 222
XII.8. ФҚТ самарадорлиги 226

XIII БОБ. **Солиштириладиган таҳлил методологияси** . . . 233

XIII.1. Солиштириладиган таҳлилнинг моҳияти, роли ва вазифалари 233

III.2. Солиштириладиган таҳлилнинг ўзига хос талаблари 237
XIII.3. Солиштириладиган таҳлилда ниманинг нима билан солиштиришни аниқлаш 239
XIII.4. Солиштириладиган таҳлилда қўлланиладиган ахборотлар ва уларга қўйиладиган талаблар 240
XIII.5. Солиштириладиган таҳлилда қўлланиладиган курсаткичлар тизими 245
XIII.6. Солиштириладиган таҳлилда ички имкониятларни (резервларни) ахтариб топиш йўллари 247
XIII.7. Солиштириладиган таҳлилни ташкиллаштириш . 255
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати 260

Илмий-оммабоп нашр

М. Қ. ПАРДАЕВ

ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ НАЗАРИЯСИ

Дарслик

«Зарафшон» нашриёти, Самарқанд, 2001, 272 бет.

Муҳаррир А Убайдуллаев
Тех. муҳаррир В. Тўраев
Мусаҳҳиҳ А. Фармонова

Теришга 2000 йил 10 июлда берилди. Босишга 2001 йил 15 февралда рухсат этилди. Қоғоз ўлчами 84 x 108 1/32. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 13,5. Нашр тобоғи 17,0. Газета қоғози. Юқори босма. Шартнома 37—2000. Адади 5000 нусха. Буюртма 1590. Баҳоси келишилгаи нархда.

«Зарафшон» нашриёти.
703000. Самарқанд шаҳри, Амир Темур кўчаси, 12.

Самарқанд вилоят босмахонаси.
703000. Самарқанд шаҳри, профессор
Улуғ Турсунов кучаси, 82.

1679-00
65.9/54
П 18

Мамаюнус Каршибоевич ПАРДАЕВ 1948 йилда Бахмал туманида тугилган. 1967 йилда Самарқанд молия техникумини, 1971 йилда Самарқанд кооператив институтини, 1978 йилда Львов савдо-иқтисод институти аспирантурасини тамомлаган. Иқтисод фанлари номзоди, доцент.

1971 йилдан ҳозиргача Самарқанд кооператив институтида ассистент, катта ўқитувчи, доцент, кафедра мудири, марказ бошлиги (декан), биринчи проректор лавозимларида ишлаб келмоқда. "Матлубот кооперацияси аълочиси", "Халқ таълими аълочиси".